T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

LİSE ÖĞRENCİLERİNDE ATEİZM VE DEİZM EĞİLİMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (KONYA ÖRNEĞİ)

SİBEL KANDEMİR

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. MUSTAFA TAVUKÇUOĞLU

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin			
Adı Soyadı	Sibel KANDEMİR		
Numarası	158102013010		
Ana Bilim/Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Eğitimi		
Programı	Tezli Yüksek Lisans		
	Doktora	X	
Tezin Adı	Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sibel KANDEMİR
(İmza)

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZET

Öğrencinin				
	Adı Soyadı	Sibel KANDEMİR		
	Numarası	158102013010		
	Ana Bilim/Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU		
	Tezin Adı	Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)		

Toplumsal değişimlerin çok hızlı olduğu ve küreselleşmenin bir sonucu olarak çok sayıda alternatifle karşı karşıya kaldığımız çağımızda, yerel kültürün daha güçlü olduğu eski çağlara göre gençlerin kimlik krizlerinin daha yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumdan dini değerler de nasibini almakta, gençler yaşadıkları toplumda hâkim olan din hakkında sübjektif yargılar oluşturmaya çalışırken bir yandan da ortaya çıkan diğer alternatifleri değerlendirmektedir. Bu araştırma ve değerlendirme sürecinin sonunda gencin toplumsal değerleri benimseyerek kimliğinin bir parçası haline getirmesi ya da yaygın inançlardan farklı bir tercihte bulunması mümkündür. Bu bağlamda gençlerin dini değerlere yaklaşımlarının araştırılması ve din eğitimi planlamalarının bu araştırmalardan elde edilen sonuçlar dikkate alınarak yürütülmesi önem taşımaktadır. Lise gençliğinin ateizme ve deizme eğilimlerinin araştırıldığı çalışmamız teorik ve empirik olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Teorik bölümde konunun kuramsal çerçevesi ortaya konurken, empirik bölümde Ok-Dini Tutum Ölçeği ve Din Dışı Yönelim Ölçeği ile elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Gençlerin dini tutumları ve inançları üzerinde etkili olan faktörler din eğitimi bilimi açısından ele alınmıştır. Alandan toplanan veriler değerlendirildiğinde lise öğrencileri arasında azda olsa dine karşı olumsuz tutum geliştiren, ateist ve deist anlayışı benimseyenlerin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ulaşılan bulgulara göre gençlerin dine yaklaşımları üzerinde en etkili kurum ailedir. Alınan din eğitiminin yoğunluğu ve bu eğitimden tatmin olma düzeyi arttıkça ateizm, deizm gibi akımlara eğilim azalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Ergenlik, İman, Ateizm, Deizm.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's				
	Name and Surname	Sibel KANDEMİR		
	Student Number	158102013010		
	Department	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Eğitimi		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU		
	Title of the Thesis/Dissertation	A Study on Atheism and Deism Tendency in High School Students (The Sample of Konya)		

It is possible to say that identity crises of youth are more common in our age, where social changes are very rapid and we are faced with many alternatives as a result of globalization, compared to ancient times when the local culture was stronger. Religious values are also affected by this situation, and while young people try to form subjective judgments about the religion that is dominant in the society they live in, they also evaluate other alternatives. At the end of this research and evaluation process, it is possible for the young person to adopt social values and make them a part of their identity or make a choice different from common beliefs. In this context, it is important to investigate the approach of young people to religious values and to carry out religious education planning by taking into account the results obtained from these researches. Our study, in which high school youth's tendencies towards atheism and deism are investigated, consists of two parts, theoretical and empirical. While the theoretical framework of the subject is presented in the theoretical part, the findings obtained with the Ok-Religious Attitude Scale and the Non-Religious Orientation Scale are evaluated in the empirical part. The factors that affect the religious attitudes and beliefs of young people are discussed in terms of religious education. When the data collected from the field is evaluated, it has been determined that there are some high school students who develop a negative attitude towards religion and adopt an atheist and deist understanding. According to the findings, the most influential institution on the approach of young people to religion is the family. As the intensity of the religious education received and the level of satisfaction with this education increase, the tendency to movements such as atheism and deism decreases.

Keywords: Religious Education, Adolescence, Faith, Atheism, Deism.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

İKİNCİ BÖLÜM
METODOLOJİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

KISALTMALAR

AİBÜ	**:** Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AYEUM	**:** Araştırma Yöntemleri Eğitim ve Uygulama Merkezi
DİB	**:** Diyanet İşleri Başkanlığı
DKAB	**:** Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DT	**:** Dinî Tutum
ed.	**:** Editör
KT	**:** Kareler Toplamı
KO	**:** Kareler Ortalaması
MEB	**:** Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	**:**Neşreden
s.a.v.	**:** Sallallahu aleyhi ve sellem
SBE	**:** Sosyal Bilimler Enstitüsü
SPSS	**:** Statistical Package for the Social Sciences
SS	**:** Standart sapma
SH	**:** Standart hata
sd	: Serbestlik derecesi
TDV	**:** Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	**:** Tarihsiz
OMÜ	**:** Ondokuz Mayıs Üniversitesi
UNESCO	**:** Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
Var.K	**:** Varyansların Kaynağı
vb.	**:** ve benzeri
vd.	**:** ve diğerleri
www	**:** World Wide Web
Yay.	**:** Yayınları, yayıncılık

TABLOLAR LİSTESİ

GRAFİKLER LİSTESİ

DİYAGRAMLAR LİSTESİ

EKLER LİSTESİ

SEMBOLLER

d **:** Etki büyüklüğü değeri

F : F dağılımı

N **:** Dağılıma ait veri sayısı

p **:** Anlamlılık seviyesi

r **:** Korelasyon katsayısı

$\bar{X}$ **:** Aritmetik ortalama

X^2 : Ki-kare değeri

t **:** t değeri (t testi için)

% **:** Verilerin yüzdesi

z : Standartlaştırılmış puan

ÖNSÖZ

Toplumun kendi değerlerini yeni nesillere aktarması, ailede başlayan, okuldaki eğitimle devam eden sağlıklı bir sosyalizasyon süreci ile mümkün olmaktadır. Bu süreçte yaşanan aksilikler bireyin içinde yaşadığı topluma yabancılaşmasına ve toplumsal değerlerden uzaklaşmasına yol açabilmektedir. Bu bağlamda son yıllarda gençler arasında ateizm, deizm gibi akımların yaygınlaştığı ve gençlerin dini değerlerden uzaklaştıkları gündeme getirilmektedir. Bu iddiaların gerçekliğinin olup olmadığını ortaya koymaya çalıştığımız çalışmamız, Konya il merkezinde 2020-2021 yılında eğitim gören lise öğrencileri ile gerçekleştirilen bir alan araştırmasıdır. Lise öğrencilerinin ateizm ve deizm eğilimleri ve dinî tutumları üzerinde yoğunlaşan çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Girişte araştırmamızın problemi, amacı, önemi ve sınırlılıkları hakkında bilgi verilmiştir. Kuramsal çerçevenin oluşturulmaya çalışıldığı ilk bölümde ergenlik dönemi ve gelişim özelliklerinin yanısıra, iman kavramı ve İslam'da iman esasları, teizm, ateizm, deizm ve agnostisizm kavramlarına ve örgün eğitimde inanç öğretimine değinilmiştir. Araştırmanın metodolojisi ikinci bölümde ele alınırken, üçüncü bölümde ulaşılan bulgulara ve din eğitimi açısından yorumlarına yer verilmiştir. Bulgular cinsiyet, okul türü, aileye ilişkin faktörler, din eğitimi ile ilgili değişkenler ve sosyal faktörler açısından yorumlanmış, dini değerlerin gelecek nesillere aktarılmasına hizmet edecek bir din öğretimine katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Araştırma sürecinde akademik rehberlikleri için başta danışmanım Prof. Dr. Mustafa Tavukçuoğlu'na; tez izleme komitesinde yer alarak çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. Muhiddin Okumuşlar ile Doç. Dr. Sümeyra Bilecik Karacan'a ve çalışmanın her aşamasında tecrübelerinden yararlandığım Dr. İrfan Erdoğan'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Diğer taraftan veri toplama sürecindeki yardımları için İl Milli Eğitim Müdürlüğü AR-GE birimine, okullarımızın kıymetli yöneticileri ve öğretmenleri ile samimi düşüncelerini paylaşan öğrencilerimize minnettarım. Pandemi koşulları ile birlikte uzun ve yorucu bir süreçte gerçekleştirdiğim araştırmamın her aşamasında maddi ve manevi desteği ile yanımda olan sevgili eşim Dr. Ahmet Mekin Kandemir'e ve bu süreçte kendilerine daha az zaman ayırdığım kızlarım Semiha ve Meryem Zelal'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Sibel KANDEMİR

Konya, 2022

GİRİŞ

A. Problem

Uluslararası birçok çalışmada genç kuşaklar arasında herhangi bir dini benimsemeyenlerin oranlarında dikkate değer bir yükseliş olduğu iddia edilmektedir. Amerika'da yapılan bir çalışma 1980 ile 2000 yılları arasında doğan milenyum neslinin herhangi bir dine bağlılığı olmama oranında önceki kuşaklardan belirgin bir farkla daha önde olduklarını göstermektedir. Dinin, milenyum neslinin çok az bir kısmı için hayatlarında önem verdikleri bir olgu olduğu tespiti yapılmaktadır.[1] Boston Üniversitesi bünyesinde oluşturulan ve dünyadaki tüm ülkelerin dâhil edildiği veritabanına (World Religion Databese) dayandırılarak yapılan haberde, kendilerini dinî bağlılığı olmayan olarak tanımlayanların sayısında belirgin bir artış olduğu ve bu insanların Avrupa ülkelerinin çoğunda ve Güney Amerika'da en geniş ikinci dinî grubu oluşturdukları, Amerika'da ise toplam nüfusun çeyreğini oluşturdukları ifade edilmektedir.[2]

Ülkemizde de gençler arasında ateizmin ve deizmin yayıldığı iddiaları gündeme getirilmektedir.[3] Örneğin, Konda tarafından yapılan 2008-2018 yılları arasında hayat tarzındaki değişikliği ortaya koyan araştırmaya göre 2008'te %1 olan inançsızların oranı 2018'te %3'e yaklaşmaktadır.[4] BAREM'in WIN Gallup International ile birlikte gerçekleştirdiği dünya din araştırmasının sonuçlarına dayandırılan haberde ise kendisini ateist olarak nitelendiren gençlerin oranının %6'ya ulaştığı iddia edilmektedir.[5] Görüldüğü üzere konu ile ilgili yapılan tartışmaların çoğunlukla araştırma şirketlerinin verilerine dayandırıldığı görülmektedir. Bu iddiaların akademik çalışmalarla teyit edilmesi, konu ile ilgili tarafsız araştırmaların çoğaltılması, bu iddialar üzerinde yürütülen tartışmaların daha sağlam bir temelde sürdürülebilmesine katkı sunacaktır.

Gençlerin dinden uzaklaştıkları ve ateizm, deizm gibi akımlara yöneldiklerine dair iddiaların yapılacak alan araştırmaları ile açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

---

[1] Pew Research Center, "Religion Among the Millennials" (Erişim 3 Ocak 2020); Pew Research Center, "The Global Religious Landscape" (Erişim 3 Ocak 2020).
[2] Gabe Bullard, "The World's Newest Major Religion: No Religion", *National Geographic* (Erişim 23 Mayıs 2021).
[3] Euronews, "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor? (Erişim 10 Mart 2021).
[4] Konda, "2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu" (Erişim 12 Nisan 2021).
[5] *Milliyet Gazetesi*. "Türkiye'de Dindar Oranı Yüzde 74" (Erişim 1 Nisan 2021).

Bu araştırmalarla gençlerin dine yaklaışımlarının ortaya konması ve şayet gençliğin ateizm, agnostisizm, deizm gibi din dışı yönelimlere eğilimleri varsa, bunun nedenlerinin saptanması gerekmektedir. Böylece dinî kültürün yeni nesillere aktarılmasında hatalı ya da eksik noktaların tespit edilmesi ve sürecin yeniden gözden geçirilerek güncellenmesi imkânı olacaktır.

Toplumun manevi değerlerinin yeni nesillere aktarımında aileden sonra en fazla rol üstlenen eğitim kurumlarındaki din öğretiminde yaşanan sorunların tespit edilmesi ve çözüm yollarının araştırılması gerekmektedir. Hali hazırda sunulan din öğretiminin gençlerin soru ve sorunlarına cevap verip veremediği ve bahsi geçen akımlara olan eğilim ile din öğretiminden memnun olma düzeyi arasında bir ilişki olup olmadığı sorgulanmalıdır. Elde edilen bulgular dikkate alınarak, nasıl bir din öğretimi olmalı sorusunun da cevabı bulunmaya çalışılmalıdır.

Dinin temelini oluşturan inançların öğretimi din eğitimi içerisinde üzerinde önemle durması gereken bir alanıdır Sağlam temellere dayanan inancın, bireyin dinle ilişkisinin yönünü ve kalitesini belirleyeci vasfı dikkate alınmalıdır. İnanç öğretiminin bireyin hem kalben hem de zihnen tatmin olmasını sağlayacak, manevi ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte olması amaçlanmalıdır. Bu amacın gerçekleşmesi için ise inanç öğretiminin, değişen sosyal ve kültürel atmosfer dikkate alınarak, yenilenerek sürdürülmesi önem arz etmektedir. Güncel meseleler takip edilerek, bireyin yaşamına dokunan, zihnindeki sorulara cevap verebilen bir inanç öğretimi yapılmalıdır. Böylece itikadi meselelerde bireylerin tatmin edici cevaplara ulaşması sağlanmalıdır.

Kendi içerisinde dengeli ve tutarlı, aşırılıklardan uzak bir kişilik oluşumuna katkı sunacak inanç öğretiminin gerçekleştirilmesi için gelişim dönemlerinin dikkate alınmasının önemi büyüktür. Öğrencinin bilişsel ve ruhsal gelişiminin takip edilmesi, ilgilerinin, meraklarının, önceki tecrübelerinin dikkate alınması inanç öğretiminin daha sağlam temeller üzerinde yükselmesine katkı sağlayacaktır. Bireysel farklılıklar olmakla birlikte genel olarak yaşa göre değişen gelişim özelliklerinin dikkate alınması ve inanç öğretiminin içerik ve yöntemlerinin bu gelişim basmaklarıyla

uyumlu yürütülmesi bireyin hurafelerden uzak, bilinçli bir inanç geliştirmesine imkân sunacaktır.[6]

Bu bağlamda çalışmamız, öncelikle ortaöğretim din öğretiminin hedef kitlesini oluşturan gençler arasında ateizm ve deizme eğilimin olup olmadığı, eğer böyle bir eğilim var ise hangi düzeyde olduğunu ortaya koymayı kendisine problem edinmiştir. Bu ana problemin çeşitli değişkenlerle olan ilişkisi ise çalışmamızda alt problemler olarak incelenmiştir. Çalışmamızın alt problemleri ise şunlardır;

1. Ateist, deist ve agnostik Tanrı anlayışının lise öğrencileri arasında kabul görme oranı nedir?

2. Lise öğrencilerinin dine karşı tutumları nasıldır?

3. Dini tutum üzeinde etkili olan faktörler nelerdir?

4. Ateizm ve deizm gibi din dışı yönelimlere eğilimleri üzerinde etkili olan unsurlar nelerdir?

5. Lise öğrencilerinin din dışı yönelimleri ve dini tutum düzeyi

a) Okul türüne

b) Cinsiyete

c) Sınıf seviyesine

d) Ebeveyn eğitim durumuna

e) Okul dışında alınan din eğitimine

f) Aile için dinî değerlerin önem derecesine

g) Din eğitiminden memnuniyet derecesine

h) Dinî bilgi durumuna

i) Dinî değerler üzerinde en fazla etkisi olan faktöre

j) Dünyadaki kötülüklerin dinî inançlar üzerindeki etkisine

k) Sosyal medyanın dinî değerler üzerindeki etkisine

l) Dindarların tutum ve davranışlarının dinî değerler üzerine etkisine

---

[6] Cemil Osmanoğlu, “Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç”, *Bilimname* 27/2 (2014), 177-206.

m) Din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışlarından etkilenme durumuna göre farklılık göstermekte midir?

B. Hipotezler

Bazı kaynaklarda denence olarak adlandırılan hipotezler, araştırma problemine ilişkin oluşturulan ve sınanmak istenen tahminlerdir. Araştırmanın kuramsal çerçevesine dayalı olarak oluşturulan hipotezler, araştırmanın konusuna ilişkin henüz test edilmemiş çözümlemeleri içeren önermelerdir. Araştırmanın başında kurulan bu önermeler araştırmaya yönelik beklentileri ve cevap aranmak istenen soruları içermektedir. Yapılan gözlemlere ya da önceki çalışmalara dayanılarak oluşturulan hipotezler, araştırma sürecinin sistemli bir şekilde yürütülmesinde önemli kolaylıklar sağlamaktadır.[7]

Araştırmacının sonuca ilişkin tahminlerinin ifadesi olan hipotezlerin, sahip olması istenen belli başlı özellikler mevcuttur. Bu özelliklerin başında ise hipotezlerin sınanabilir olmaları gelmektedir. Zira bireysel ya da toplumsal değer yargılarına göre değişebilen hipotezlerin test edilme şansları yoktur. Bunun yanında hipotezlerin kanıtlanmış genel geçer kuramlara ters olmamaları, ifade yönünden açık ve net olmaları, mantikî bir sistem takip etmeleri, bulgular ve onların yorumları ile uyumlu olmaları, araştırma problemi ile ilgili bütün yönleri kapsamaları, değişkenler arasındaki ilişkiyi ifade etmeleri beklenmektedir.[8]

Bu çalışmada kişiliğini yeniden inşa etme aşamasında olan lise gençlerinin toplumda kabul gören dinî inançlara bağlılıklarının azaldığı, dinî şüphe ve inançsızlık eğiliminde oldukları genel hipotezi çerçevesinde aşağıdaki alt hipotezler geliştirilmiştir.

1. Erkek öğrenciler arasında dinî inançları şüpheyle karşılama ve inançsızlık eğilimi kız öğrencilere göre daha yüksektir.
2. Ailesi dindar olan öğrenciler üzerinde ateizm, deizm gibi akımların etkisi, ailesi dindar olmayan öğrencilere göre daha azdır.

---

[7] Ali Şimşek (ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 40; Burhan Baloğlu, "Hipotez ve Varsayım Birbirinin Yerine Kullanılabilir mi?", *İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları*,32 (2006), 56-65.
[8] Saim Kaptan, *Bilimsel Araştırma Teknikleri* (Ankara: Rehber Yayınevi, 1977), 72-73.

3. İlgisiz, tutarsız ya da otoriter aile ortamında yetişenler arasında dinî şüphe ve dinden uzaklaşma, demokratik aile ortamında yetişenlere göre daha yüksektir.

4. Ailenin eğitim düzeyi arttıkça dinî inançları sorgulama ve din dışı yönelim eğilimi artmaktadır.

5. Aldığı din eğitimini kendisi açısından tatmin edici bulan öğrencilerin olumlu dinî tutum düzeyleri, tatmin edici olarak görmeyenlere göre daha yüksektir.

6. Din kültürü ve ahlak bilgisi ders öğretmenlerinin tutum ve davranışlarının gençlerin dinî inançları üzerinde etkisi vardır.

7. Dinî eğitimin yoğun olduğu imam hatip lisesi öğrencilerinin din dışı yönelim eğilimleri diğer lise türlerine göre daha düşüktür.

8. Yeterli dinî bilgiye sahip olduğunu düşünenler arasında ateizm ve deizm eğilimi düşük, olumlu dinî tutum düzeyi yüksektir.

9. Okul dışında din eğitimi alanların dinî inançları benimseme ve dinî tutum düzeyleri, bu eğitimi almayanlara nispetle daha yüksektir.

10. Dünyada var olan kötülüklerin, İslam dünyasındaki uygulamaların, çevrelerinde gördükleri dindarların ve karşılarına çıkan din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışlarının dinî değerlere karşı olumsuz tutum geliştirmelerine etki ettiğini söyleyen öğrenciler arasında din dışı yönelim eğilimi yüksektir.

11. Dinî tutum ile din dışı yönelim arasında anlamlı bir ilişki vardır. Olumlu dinî tutuma sahip olan bireylerde din dışı yönelim daha az olmaktadır.

C. Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın temel amacı, lise öğrencilerinin ateizm ve deizm eğilimlerini ortaya koymak ve elde edilen bulguları din eğitimi bilimi açısından yorumlamaktır. Ortaöğrenim öğrencilerinin din dışı yönelimlerinin çeşitli değişkenler açısından inceleyerek din öğretiminin hedef kitlesi hakkında bilgi toplamak, ilgi ve ihtiyaçlarını saptamaktır. Böylece gençlerin itikadî hususlarda zihinlerini meşgul eden meselelere tatmin edici cevaplar verebilecek nitelikte bir inanç öğretiminin sunulmasına katkıda bulunmak ve inanç öğretimine yönelik öneriler sunmaktır.

D. Araştırmanın Önemi

Eğitimin temel işlevlerinden biri kültürel mirasın yeni nesillere aktarılmasıdır. Dünyanın her yerinde eğitim sistemlerinden maddî ve manevî kültürü benimseyen, geliştiren ve toplum yapısına uyumlu bireyler yetiştirmesi beklenmektedir. Toplumsal bütünleşmeyi ve birleşmeyi sağlayan dil, din, normlar, sanat, örf ve adetler başta olmak üzere kültürel mirasın yeni nesillere aktarılması toplumların devamlılığını ve gelişmesini sağlayan dinamik bir süreçtir. Bu süreçte, bir yandan kültürel mirasın korunması, diğer yandan da onun çağın ihtiyaçlarına göre değiştirilip, geliştirmesi gerekmektedir. Özellikle değişimin çok hızlı olduğu günümüzde bu dinamik sürecin iyi yönetilmesi geçmiş çağlara göre daha fazla özen gerektirmektedir.[9]

Hayatın her alanında çok hızlı değişimlerin yaşandığı günümüzde, dinî değerler de bu değişimden etkilenmektedir. Sosyal hayatta icra ettiği fonksiyonları itibariyle bir yandan toplumsal değişimi yönlendiren din, bir yandan da bu süreçten etkilenen taraf olmaktadır. Din ve toplumsal değişim arasındaki karşılıklı etkileşime dayalı ilişkide din, toplumsal değişimi engelleyici, takviye edici ya da başat rol oynadığı durumlarla karşımıza çıkarken, toplumsal değişimin dini olumsuz yönden etkilediği ya da bu değişimin dinin lehine sonuçlandığı örnekler de görülmektedir.[10]

Din, esasları itibariyle değişmez köklere sahip olsa da, insan, doğa ve yaşama dair değişen paradigmalarla yeniden yorumlanarak toplumsal hayatta varlığını sürdüren bir olgudur. Dolayısıyla din, doktrin olarak değişmez ilkelere sahip olsa da pratik yaşamda icra ettiği fonksiyonları itibariyle dinamik bir kurumdur. Dinin birey ve toplum yaşamındaki yeri tarihî süreç içerisinde değişmektedir. Ortaçağda ekonomiden siyasete, eğitimden sanata kadar tüm insanî faaliyetlerin belirleyici konumda olan din, sanayileşme ile başlayan modern dönemde toplumsal hayatın tamamına yakınındaki hükümranlığını yitirmiş gözükmektedir. Modernlik bilincinin egemen olduğu batılı ülkelerde, din yoğun bir eleştiri ile karşışlaşmış ve

---

[9] Murat Şahin, "Kültür Değişimleri ve Eğitim", *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi* 5/3 (2019), 458-466; Recep Özkan, "Toplumsal Yapı, Değerler ve Eğitim İlşkisi", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 19/1 (2011), 333-344.

[10] Ejder Okumuş, Toplumsal Değişim ve Din", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2009), 323-347.

tanrısallıktan arındırılımış toplum hayatı olarak ifade edebileceğimiz sekülerizm yaygınlaşmıştır.[11]

Modern dönemde yaşamda görünürlüğünü büyük ölçüde kaybeden dinin, postmodern dönemde devam eden seküler yaşam formu ile birlikte toplumsal hayattan çok, bireysel yaşamdaki etkinliğinde bir canlanma olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte gerçek ile sanalın birbirine geçtiği, imaj ve sembollerle kurgulanan yapay algıların egemen olduğu postmodern dönemde din, ortaçağda olduğu gibi artık ne tek hakikat kaynağı, ne de modern dönemde değişimin önünde engel olarak görülen bir dogmadır. Din bu dönemde, bireysel düşünce ve arzulara göre şekillenen kişisel bir davranış koduna dönüşmüştür. Postmodern çağda büyük dinî sistemlerin güç kaybı sürmekle birlikte, dinin küçük yeni formları da filizlenmeye devam etmektedir. Dinî olan ile modern olan arasındaki ikilemler varlığını sürmekle birlikte ikisinin meczedildiği yeni yaklaşımlar da sözkonusu olmaktadır. Modernleşme sürecine geçişin hala devam ettiği ülkemizde ise geleneksel dinî anlayışlar ve modern yaklaşımlarla birlikte postmodern din anlayışlarının yansımaları da görülmektedir.[12] Özellikle internet ve teknolojiyi yoğun bir şekilde kullanan ve değişime daha açık olan genç bireylerde küresel kültürün etkilerinin daha fazla olmasının ve ebeveynlerinden farklı dinî yönelimler ve tutumlar sergilemelerinin ihtimali artmaktadır.

Ergenlik dönemine giriş ile birlikte kimlik kazanma çabasında olan genç bireyin küresel ile yerel, geleneksel ile modern arasında farklı anlayışlara olan merakı da artmaktadır. Bu dönemde üzerinde düşünülen dinî meselelerin başında, soyut düşünmenin de etkisiyle, inançla ilgili meseleler yer almaktadır. İnanç gelişimi açısından şüphe, tenkit ve kararsızlık dönemi olarak nitelendirilen bu dönemde birey, toplumda yaygın olan dinî inançları sorgulamanın ve eleştirmenin yanı sıra farklı dinleri araştırmaya da istek duymaktadır. Oldukça hareketli ve sancılı geçen bu dönemde gençlere doğru rehberlik edilmesi önem arz etmektedir.

---

[11] Erkan Perşembe, "Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14-15 (Haziran 2003), 159-165.
[12] Abdullah Özbolat, "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyleşen Dindarlık" *Journal of Islamic Research* 28/3 (2017), 265-278.

Genç bireyin ihtiyaç ve beklentilerine cevap verebilecek nitelikte bir din öğretimi müfredatı hazırlanması ve etkili öğretim metotları ile din öğretiminin gerçekleştirilmesi, dinî değerlerin başarılı bir biçimde genç kuşaklara aktarımını kolaylaştıracaktır. Toplumsal değişimi dikkate alan bir din öğretimi planlaması yapılırken, bu öğretimin hedef kitlesi olan gençlerin iyi tanınması, ilgi ve ihtiyaçlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Yeni neslin dine ve dinî meselelere bakış açılarının ortaya konması, din öğretiminin hedeflediği kazanımlara ulaşma imkânını artıracaktır. Bu sebeple, lise gençliğinin dine karşı tutumunun, din öğretiminden beklentisinin ve zihnini meşgul eden itikadi meselelerin neler olduğuna cevap bulmada çalışmamızın katkı sunacağı düşünülmektedir.

Araştırmamızda, lise öğrencilerinin sahip oldukları dinî tutumun yanı sıra, deizm, ateizm gibi din dışı yönelimlere eğilimleri tespit edilmeye çalışılacak ve elde edilen bulgular din eğitimi bilimi açısından değerlendirilecektir. Lise öğrencilerinin dinî inanç durumlarını resmetmekle birlikte, öğrencilerin dine karşı olumlu tutum geliştirmelerinde din öğretiminin rolünün ne olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

E. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bilimsel çalışmalar maliyetli ve emek gerektiren faaliyetlerdir. Dolayısıyla bu çalışmaların belli bir zaman diliminde ve sınırlandırılmış örneklemlerle yürütülmesi sürecin tamamlanması ve sonuçların değerlendirilmesi açısından önemlidir. Yukarıda amaç ve önemine değinilen çalışmamız aşağıdaki sınırlılıklara sahiptir.

1. Araştırmamızın çalışma evreni 2020-2021 eğitim öğretim yılında Konya il merkezinde öğrenim gören lise öğrencileri ile sınırlıdır.

2. Araştırmamızın örneklemi ise 473 kişi ile sınırlıdır.

3. Araştırma bulguları araştırmacı tarafından geliştirilen “Din Dışı Yönelim Ölçeği”, ile “Ok-Dinî Tutum Ölçeği”nden elde edilen verilerle sınırlıdır.

4. Araştırma ölçme araçlarının uygulandığı zaman aralığı ile sınırlıdır.

F. Sayıltılar

Bazı kaynaklarda hipotez ile aynı anlamda kullanılmasına karşın sayıltılar[13], hipotezlerden farklı bir aşamayı ifade eden kavramlardır. Sayıltılar, araştırma sürecinde değişkenlerimizi gerçek dünyanın karmaşıklığından kurtarıp daha kontrol edilebilir olmaları için yaptığımız soyutlamalardır.[14] Lise öğrencilerinde ateizm ve deizm eğilimlerini tespit etmeye çalıştığımız araştırmamızın sayıltıları şunlardır:

1. Örneklem grupları evreni temsil etme gücüne sahiptir.
2. Katılımcılar verdikleri yanıtlarda bilinçli ve samimidir.
3. Kullanılan ölçme araçları geçerli, yapılan ölçümler güvenilirdir.

G. Temel Kavramlar

Bilimin yapı taşları olan kavramlar, gerçek ya da düşünsel varlıkların sözcük ve simgesel anlatımlarıdır. Her bilim dalının inceleme alanına giren konulara ilişkin geliştirilmiş kavramları ve bu kavramların bileşkesinden oluşan terminolojisi mevcuttur. Bu terminoloji sayesinde bilim insanları arasında ortak bir dil oluşturulmakta ve bu dil sayesinde olay ve olgulara ilişkin düşünceler açıklanabilmekte ve paylaşılabilmektedir. Kavramlar olmadan düşünceleri açıklamak ve bilimsel bilgi üretmek mümkün değildir.[15] Çalışmamızla ilgili temel kavramlar aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Teizm: En genel ifadesi ile evreni yaratan ve evrenle sürekli iletişim içinde olan Tanrı anlayışını benimseyen felsefi sistemdir. Teistik Tanrı anlayışının çerçevesi İbrahimî dinler dediğimiz Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da ortaktır. Tanrı üç semavi dinde de her şeyi bilen, kadir-i mutlak, inayet ve hayır sahibi bir varlık olarak tasavvur edilmektedir. Vahiy gönderdiğine, mucizeler yarattığına inanılan Tanrı aşkın bir varlık olmakla birlikte evrenle de ilgilidir.[16]

Deizm: Mükemmel bir tasarımcı olarak Tanrının evreni yarattıktan sonra evrene artık müdahil olmadığını, Tanrının evren ya da insanla herhangi bir mistik

---

[13] İsmet Daşdemir, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019), 20.
[14] Baloğlu, "Hipotez ve Varsayım Birbirinin Yerine Kullanılabilir mi?", 56-65.
[15] Daşdemir, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri,* 19.
[16] Aydın Topaloğlu, "Teizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2011), 40/332-334; S. Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 267.

ilişkisinin bulunmadığını, dolayısıyla vahyin gerçekliğinin olmadığını savunan felsefi ekoldür. Kökeni Aristoteles'in ilk hareket ettirici düşüncesinde dayandırılsa da bu kavram ilk olarak Hristiyanlık'ta 16. yüzyılda kalvinistler tarafından kullanılmıştır. Ortaçağda felsefeyi teolojinin egemenliğine alma çabalarına bir tepki olarak doğmuş olan bu akım, dini aklın çerçevesinde değerlendirme girişimini temsil etmektedir. Kant (öl.1804), Voltaire (öl.1778) ve Locke (öl.1704) deizmin önemli temsilcilerindendir.[17]

Agnostisizm: Etimolojik kökeni Yunanca, "bilinmeyen ya da bilinemez" anlamına gelen "ágnōstos" sözcüğüne dayanan agnostisizm, insanların tecrübeleri dışında kalan fenomenlerin bilinemeyeceğini iddia eden doktrindir.[18] Dinî agnostisizm ise insan aklının Tanrı'nın varlığına ya da yokluğuna inanmayı haklı çıkaracak rasyonel gerekçeler sağlayamayacağı görüşüdür.[19]

Ateizm: "Ateizm sözü, genellikle, bir geniş bir de dar anlamda olmak üzere iki ayrı şekilde kullanılmaktadır. Geniş anlamda ateist, sadece "teist olmayan", başka bir deyişle Tanrı'yı hayatına sokma gereğini duymayan kişi, şeklinde tanımlanabilir. Bu anlamda kullanılan ateizmdeki olumsuzluk takısı "a", tıpkı "apolitik" ve "asosyal" kelimelerinde olduğu gibi, nispeten daha nötr bir durumu ifade etmektedir. Dar anlamda ise ateist, düşünerek ve tartışarak Tanrı'nın var olmadığını öne süren kişidir."[20]

H. Literatür

Lise gençliğinin dinî eğilimi ya da dindarlığı üzerine yakın dönemde yapılan araştırmaların çoğunluğunun din psikolojisi alanında yapıldığı, dindarlık ya da dinî eğilim ile başka bir olgu arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya yönelik olduğu görülmektedir. Gençlik ve din üzerine öne çıkan kapsamlı yayınların başında Hökelekli editörlüğünde hazırlanan "Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi" kitabı gelmektedir. Kitapta genel olarak ergenlik dönemi dinî gelişiminin çeşitli faktörler açısından incelendiği ve dindarlık ve ergenlik dönemi diğer gelişimsel görevler

---

[17] Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1998), 196; Nicholas Bunnin-Jıyuan Yu, *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy* (USA: Blacwell Publishing, 2004), 167.
[18] Anthony Garrard Newton Flew, "Agnosticism", *Britannica* (Erişim 4 Mayıs 2021).
[19] William L. Rowe, "Agnosticism", *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 4 Mayıs 2021).
[20] Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, 1990), 164-165.

arasındaki ilişkinin ele alındığı çalışmalara yer verilmektedir.[21] Bir diğer kitap çalışması ise Kaymakcan tarafından "Gençlerin Dine Bakışı ve Okullarda Din-Değerler Eğitimi" adı ile gerçekleştirilmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde 2004 ve 2005 yıllarında Avrupa ülkeleri ile Türkiye'de gerçekleştirilen gençlerin dine bakışı araştırmasının sonuçları ele alınmıştır. Araştırmanın yapılmasının üzerinden on beş yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen, diğer Avrupa ülkeleri ile karşılaştırma imkânı sunması ve öncesinde ve sonrasında yapılacak çalışmalarla karşılaştırılarak gençlerin din algılarındaki değişimin izlenmesine katkısı açısından önemlidir. İkinci bölümde yazarın okullarda din eğitimine yönelik hakemli dergilerde yayınladığı çalışmalarına yer verilirken, son bölümde ise okullardaki değerler eğitimi meselesi irdelenmiştir.[22]

Araştırmamızın hedef kitlesini oluşturan gençlerin dindarlıkları üzerine yapılan doktora ve yüksek lisans çalışmalarına, Şekkeli'nin "Ergenlerde Adaletli Davranışın ve Dürüstlüğün Dindarlık Eğilimleriyle İlişkisi"[23] başlıklı yüksek lisans tezini, Erdoğan'ın "Tanrı Algısı, Dinî Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi" başlığı ile hazırlamış olduğu doktora tezini,[24] Acat tarafından hazırlanan "Ergenlerde Dindarlık, Değerler, İnternet Bağımlılığı ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi"[25] başlıklı araştırmayı örnek vermek mümkündür. Bu üç çalışmada dindarlığın diğer olgulara yansıması ele alınırken Dinç tarafından hazırlanan "Ergenlerde Anne-Baba Tutumları ve Dinî Yönelim"[26] adlı yüksek lisans tezinde anne baba tutumlarının dinî eğilime nasıl etki ettiği ele alınmıştır.

Dindarlığın temelini oluşturan Tanrı tasavvurunun ergenlerde nasıl gerçekleştiğine dair elimizde sayılı birkaç araştırma bulunmaktadır. Bunlardan biri Yıldırım'ın meslek liselerinde eğitim gören öğrencilerin Tanrı tasavvurları üzerine

---

[21] Hayati Hökelekli (ed.), *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015).

[22] Recep Kaymakcan, *Gençlerin Dine Bakışı ve Okullarda Din-Değerler Öğretimi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi (dem) Yayınları, 2021).

[23] Nesibe Şeyma Şekkeli, *Ergenlerde Adaletli Davranışın ve Dürüstlüğün Dindarlık Eğilimleriyle İlişkisi* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

[24] Emine Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dinî Yönelim Biçimleri Ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

[25] Betül Acat, *Ergenlerde Dindarlık, Değerler, İnternet Bağımlılığı ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

[26] Ayşenur Dinç, *Ergenlerde Anne-baba Tutumları ve Dinî Yönelim* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

yaptığı “13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı Üzerine Bir Araştırma” adlı çalışmasıdır. Araştırmacı İmam Hatip Liseleri ile Mesleki ve Teknik Anadolu Liseleri arasında Tanrı tasavvurları açısından dikkate değer bir farklılık olup olmadığını, demografik özellikler, alınan din eğitiminin yoğunluğu ve tarzının Tanrı tasavvuru üzerindeki etkisini tespit etmeye çalışmıştır. Sonuç bölümünde okulda alınan dinî eğitimin yeterli görülmesi ile Tanrı algısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu ifade edilmiştir[27] Diğer bir çalışma ise Doğan’ın 2017 yılında hazırlamış olduğu “Ergenlerde Tanrı Algısı ve Karar Verme Stilleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma” başlıklı yüksek lisans tezidir. Cinsiyet, yaş, ebeveyn tutumları, sosyo-ekonomik durum gibi çeşitli değişkenler ile Tanrı algısı arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, Tanrı algısı ile karar verme stilleri arasındaki ilişki de ele alınmıştır. Bu çalışmada elde edilen bulgulara göre demokratik aile ortamında yetişen, hoşgörü ve sevgiye dayalı bir dinî eğitim alan gençlerin olumlu Tanrı algısına sahip oldukları, karar verme özsaygılarının yüksek ve ihtiyatlı karar verme stiline sahip oldukları anlaşılmaktadır.[28]

Lise gençliği arasında ateizm ve deizmin yaygınlığını ölçen sınırlı sayıdaki çalışmaların çoğu araştırmamız devam ederken yayınlanmıştır. Bunlardan biri Menküç tarafından 2019 yılında “DKAB Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi” başlığıyla hazırlanan yüksek lisans tezidir. DKAB öğretmenleri ile yapılan görüşmelerle elde edilen verileri değerlendiren araştırmacı bilinçli bir yönelim olmasa da deizmin son yıllarda lise öğrencileri arasında ilgi gördüğünü ifade etmekte ve bunun olası sebeplerini irdelemekte ve çözüm önerileri sunmaktadır.[29]

Ortaöğretim öğrencileri arasında ateist ve deist anlayışın yaygınlığını tespit etmeyi hedefleyen bir başka çalışma ise Gündoğar ve Yürgüç tarafından Adıyaman İli özelinde gerçekleştirilmiştir. Anket tekniği ile Allah’ın varlığı, evren ve insanla olan ilişkisi, vahiy ve peygamberlik kurumu, ahiret yaşamı çerçevesinde veriler

---

[27] Süreyya Yıldırım, *13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı Üzerine Bir Araştırma* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2018).
[28] Murat Doğan, *Ergenlerde Tanrı Algısı ve Karar Verme Stilleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).
[29] Dilek Menküç, *DKAB Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

toplanarak değerlendirilmiştir. Çalışmada akli ve mantıki delilere dayanarak Allah'ın varlığına inananların oranı %50,4, herhangi bir delile ihtiyaç duymayanların oranı %17,4 inanmayanların oranı %1,4 inanmakla birlikte bu konuda çözemediği bazı hususların olduğunu belirtenlerin oranı %27 gibi oldukça yüksek bir oran olarak tespit edilmiştir. Çalışmada evrene müdahale etmeyen Tanrı anlayışını benimseyenlerin oranın da %26,5 olarak tespit edilmesi öğrenciler arasında deizmin belli bir düzeyde yaygınlaştığının göstergesi olarak değerlendirilmiştir.[30]

Konuyla ilgili yapılan bir diğer araştırma ise "Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)" başlığıyla 2019 yılında Ermiş tarafından yapılmıştır. Çalışmada ergenlerin deizme ilişkin bilişsel düzeylerine dair tutum ve davranışlarının, deizme iten nedenlere ilişkin tutum ve davranışlarının, kendilerine, Türkiye ve dünyaya ilişkin tutum ve davranışlarının olgusal kimliklere göre değişip değişmediği sınanmıştır.[31] Yine yakın zamanda din sosyolojisi alanında Harmankaya tarafından hazırlanan "Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma- Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinde yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile elde edilen veriler iki okul özelinde karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.[32]

Gençler arasında yaygınlaştığı düşünülen din karşıtı akımlara çözüm önerisi olarak Şimşek tarafından hazırlanan "Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi" başlığıyla hazırlanan yüksek lisans tezinde ise din eğitiminin bu süreçte nasıl bir rol oynaması gerektiğine değinilmiştir. Araştırmacı, ateizm ve deizm hakkında bilgi verdikten sonra, bu akımlardan gençlerin korunması için din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin nasıl olması gerektiği ile ilgili önerilerde bulunmuştur.[33]

---

[30] Hamdi Gündoğar – M. Sait Yürgüç, "Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı (Adıyaman Örneği)", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/6 (2019),643-670.

[31] Ali Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)*(Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

[32] Merve Harmankaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma- Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020)

[33] Seher Şimşek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi* (Ağrı: İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

Yapılan çalışmalara bakıldığında gençler arasında ateizm, deizm gibi kurumsal dinin karşısında yer alan ekollerin yaygınlığının hangi düzeyde olduğunu ortaya koyan betimsel çalışmaların sayısının sınırlı olduğu ve bu alanda daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğu aşikârdır. Gençlerin din ile kurdukları ilişki üzerinde etkili olan faktörlerin tespit edilmesi, dine karşı olumlu tutum geliştirmede din eğitiminin ve eğitimcisinin rolünün nitel ve nicel çalışmalarla analiz edilmesi, din öğretimi faaliyetlerine rehberlik edecek ve alana katkı sunacaktır. Bu bağlamda çalışmamızın, alandaki bu ihtiyacı karşılamada önemli katkılar sunacağını ümit etmekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. İman ve İnkâr Bağlaminda Kavramlar

Bu bölümde iman ve inkâr kapsamına giren dinî-felsefî kavramlara literatür kapsamında değinilmiş ve çalışmamızın problemi dikkate alınarak kavramların çalışmaya değer yönleri ele alınmıştır.

1.1.1. Din, Dindarlık ve Dinî Yönelim

Bireyin bir dinî inancı benimsemesi ya da reddetmesi dinî, felsefî, psikolojik ve sosyolojik dinamikleri bünyesinde barındıran kompleks bir süreçtir. Dolayısıyla bireyin din olgusuna bakışı, ona yüklediği anlam(dindarlık), onu inanma ya da reddetmeye sevkeden duygusal ve sosyal tecrübeleri olarak ifade edilebilecek dinî yöneliminin ortaya konması, bu sürecin daha kapsamlı ve doğru değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda lise öğrencilerinde ateizm ve deizm eğilimini ortaya koymaya çalıştığımız araştırmamızda din, dindarlık ve dinî yönelim kavramlarına değinilmesinin araştırmamızda belirlediğimiz değişkenlerin ve elde ettiğimiz bulguların daha iyi anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Etimolojik olarak Arapça "deyn" kökünden türeyen din kavramı[34], sözlükte '"ceza, mükâfat, hesap, itaat, İslâm" şeklinde tanımlanmaktadır.[35] Bu tanıma paralel olarak ayet ve hadislerde de "hesap, ceza, itaat, üstün gelme (hâkimiyet), kanun, adet, yol" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.[36] Dinî bir terim olarak ise Cürcânî'ye göre "akıl sahiplerini kendi iradeleri ile Allah Resulü'nün getirdiklerini kabul etmeye çağıran ilahi kanun",[37]Şehristânî'ye göre, "Allah tarafından insanların fıtratlarına uygun olarak tesis edilen, temelinde Allah'a iman olan, peş peşe gönderilen peygamberlerin şeriatleri ile tamamlanan İslâm" anlamına gelmektedir.[38] Tehânevî'ye göre ise "kaynağı itibariyle Allah'a, ortaya çıkışı itibariyle peygambere ve itaat boyutuyla da ümmete nispet edilen bir kavram olan din, akıl sahiplerini kendi seçimleriyle bu dünyada iyilik ve erdeme, öteki dünyada da kurtuluşa sevk eden ilahi

---

[34] Günay Tümer, "Din", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/312.
[35] Muhammed b. Mükerrem İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, ts.), "din", 11/169.
[36] Tümer, "Din", 9/313-314.
[37] Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rîfât*, çev. Ali Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 105.
[38] Ebul'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 49-51.

kanundur."[39] Dinin bu tanımlarına baktığımızda, bireyin özgür iradesi ile Allah'a ve onun emirlerine bağlılılığının, bu bağlılılığın davranışlara olan yansımasının ve öteki dünyadaki hesabın ön plana çıktığı görülmektedir.

İngilizce'de din kelimesinin karşılığı olan "religion" kavramı, üzerinde ittifak edilen bir tanımı olmamakla birlikte, inanç ve ibadet sistemi şeklinde tanımlanmaktadır. Kültürel ve ideolojik köklerden bağımsız bir yaklaşımla, dinin doktrin(inanç), mit(kutsal anlatılar), ritüeller(ibadetler), ahlak sistemi, dinî tecrübe ve sosyal kurumlardan müteşekkil bir yapı olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımda dini oluşturan bu parçaların her biri diğerleri ile yakından ilişkili kabul edilmektedir.[40]

Modern dönemde de dinin hem Müslüman hem de Batılı âlimler tarafından farklı tanımları yapılmıştır.[41] Bu tanımlardan birinde Durkheim dini, "kutsalla ilgili inanç ve amellerden teşekkül eden bir sistem" olarak[42]; Elmalılı Hamdi Yazır ise "akıl sahiplerini, kendi arzuları ile iyilik yapmaya sevk eden bir ilahi nizam" olarak tanımlamış ve gerçek manada iyiliğe sevk etmenin ancak hak dinde olduğunu, uydurma dinlerde bunun hayalî olduğunu ifade etmiştir.[43] Dini ahlak açısından ele alan Kant'a göre ise din "tüm ödevlerin ilahi emirler olarak (öznel olarak) görülmesidir."[44] Seyyid Hüseyin Nasr'a göre ise insanı hakikate bağlayan şey olan din, mutlak hakikati kısmi hakikatten ayıran bir doktrine ve Tanrı'nın iradesine uygun bir yaşam sürmeye elverişli bir yönteme sahip bir sistemdir.[45] Görüldüğü üzere modern dönem din tanımlarında ön plana çıkan husus, onun inanç ibadet ve ahlak boyutları ile bireysel ve toplumsal yaşamı şekillendiren bir sistem olduğudur. Bu tanımlarda pragmatist bir yaklaşımla ele alınan dinin, özüne değinilmekten çok fonksiyonlarına odaklanıldığını söylemek mümkümdür.

---

[39] Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâḥâti'l-fünûn ve'l-'ulûm,* nşr. Ali Dahrûc – Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), "din" , 1/814.
[40] Peregrine Murphy Kavros, "Religion", *Encyclopedia of Psychology and Religion*, ed. David A. Leming vd. (New York: Springer, 2010), 764.
[41] Farklı din tanımları için bk. Mustafa Tavukçuoğlu - Hüsamettin Erdem, *Eğitim Fakülteleri İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi* (Ankara: Nobel: 2005), 18.
[42] Emile Durkheim, *The Elemantary Forms of Religious Life*, çev. Karen E. Fields (United States of America: The Free Press, 1995), 34.
[43] M. Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Yayıncılık, ts.), 1/93.
[44] Immanuel Kant, *Saf Aklın Sınırları İçerisinde Din*, çev. Suat Başar Çağlayan (Konya: Literatürk Academia, 2012),188.
[45] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm İdealler ve Gerçekler*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 17.

Tarihin her döneminde ve bütün toplumlarda karşımıza çıkan evrensel bir olgu olan din, bir yandan insanları ortak duygu ve vicdan etrafında toplayarak toplumları bir arada tutan en önemli bağı oluşturmakta, diğer yandan da bireyin iç dünyasını zenginleştirmekte, yüce bir varlıkla kurduğu bağ ile onu dünya yaşamının korku ve endişelerine karşı korumaktadır. Bununların yanı sıra din, bireyin sorumluluk duygusunun gelişmesinde ve toplum vicdanının tesis edilmesinde de önemli bir işlevi yerine getirmektedir.[46]

Hem bireysel hem de toplumsal boyutları bünyesinde barındırması itibarıyla din, kompleks bir olgudur. Bu bakımdan din olgusu farklı boyutlarıyla birlikte birçok disiplinin araştırma konusu olmuştur. Söz gelimi dinin bireyin iç dünyasını derinden etkileyen sübjektif (içsel) boyutu din psikolojisi disiplini tarafından ele alınmaktadır. Din psikolojisinin kurucusu sayılan William James'e göre din, "bireylerin kendilerini kutsal kabul ettikleri şeyle bağlantılı gördükleri ölçüde kendi başlarına sahip oldukları duyguları ve gerçekleştirdikleri davranışları, deneyimleri" anlamına gelmektedir.[47] Bu tanımda da işaret edildiği üzere psikoloji bilimi, dinî ritüel ve örgütlenmelerin dışa yansımayan, daha ziyade yoğun duygular içeren içsel boyutu ve sübjektif dinî deneyimleri üzerinde yoğunlaşmakta, onun teolojik ya da sosyolojik boyutuna değinmemektedir.[48]

Dini, toplum hayatına yansıyan yönleri itibariyle ele alan sosyoloji disiplini, onun diğer toplumsal kurumlar ile olan ilişkilerini yapıcı ve yıkıcı etkileri yönüyle incelemektedir. Din olgusunun toplumlar nezdinde gördüğü karşılık, toplumdan topluma ya da aynı toplumun farklı katmanlarına göre değiştiği gibi, çağların değişmesi ile de değişmektedir. Yaşamı derinden etkileyen bir unsur olmakla birlikte, toplumsal yapıda yaşanan değişikliklerden etkilenen dinin, sosyal hayattaki tezahürleri de değişmektedir.[49]

---

[46] Tümer, "Din", 9/317-318.
[47] William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 41.
[48] Üzeyir Ok, "Din Bilimleri Araştırmalarında Bakış Açıları Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 489.
[49] Abdurrahman Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1(2014), 153-164.

Geleneksel dönemde nerdeyse tüm insan yaşamını kuşatan din, modern dönemin rasyonel, bilimsel ve hümanist değerleri tarafından sosyal hayattaki rollerinden el çektirilmeye çalışılmıştır. Yaşanan bu gelişmeleri bazı sosyal bilimciler, akıl ve bilime dayalı seküler bir toplum ideali olan modernizm hedefinin önünde bir engel olarak görüldüğü için, dinin toplumsal hayattan bireysel yaşama çekildiği ve kişisel dindarlıkta da büyük bir düşüş olduğu şeklinde değerlendirmektedir. Ancak sosyal bilimlerde modern çağda dinin konumu üzerine yapılan tek yorum bu değildir. Bazı sosyal bilimciler modern çağda yaşanan bu değişimi din duygusunun azalışı ya da dinin sosyal hayattaki rolünün zayıflaması olarak yorumlamak yerine dinî otoritenin zayıflaması olarak yorumlamış, bazıları da modern çağa özellikle Amerika örneğinde olduğu gibi yeni dinî örgütlenmelerin ve bireysel dindarlıkların geliştiği bir çağ olarak bakılması gerektiğini ileri sürmüştür.[50]

Bu çerçevede ele alınması gereken kavramlardan biri de dindarlıktır. Dindarlık kavramı bireyin mensubu bulunduğu dinin inançlarını kabul etme, ibadet ve dinî sembolleri ile meşgul olma derecesini ifade etmektedir. Bu kavram ile bireyin dinî içselleştirme ve dinî emir ve yasaklara bağlılık düzeyi ifade edilmekte olup daha çok sübjektif bir yargıyı belirtmektedir. Öznelliği dolayısıyla empirik olarak değerlendirilmesi güç olan dindarlık, sosyal bilimlerde ilk dönem daha çok kiliseye devamlılıkla ifade edilirken, daha sonra çok boyutlu dindarlık ölçekleri ile ölçülmeye çalışılmıştır.[51] Glock tarafından yapılan çok boyutlu dindarlık tasnifi sosyal bilimlerde yaygın kabul görmektedir. Glock'un yaptığı tasnife göre dindarlık, dinî tecrübe boyutu *(experiencial dimension),* ayinsel boyut *(ritualistic dimension),* ideolojik boyut *(ideolojical dimension),* bilgi boyutu *(intellectual dimension)* ve etki boyutu *(consequences dimension)* olmak üzere beş boyuttan oluşmaktadır.[52]

Sosyal bilimlerde birey ve din ilişkisini ifade etmek için kullanılan bir diğer kavram ise dinî yönelimdir. Dinî yönelim kavramı, bireyin hangi motivasyonlarla dine ve dinî davranışlara yöneldiğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Sosyal

[50] Meredith B. Mcgurie - James V. Spickard, "Modern Dünyada Din", çev. Filiz Orhan, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (2017), 236-248.
[51] Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 2-3.
[52] Charles Y. Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", çev. Günter Kehrer, *Din Sosyolojisi*, Derleyenler: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş (İstanbul: Vadi Yayınları, 1998), 253-254.

bilimlerde dinî yönelim tasnifinde ilk akla gelen isim olan Allport, içsel ve dışsal olmak üzere iki tür dinî yönelimin olduğunu ifade etmiştir. Ona göre içsel dinî yönelim bireyin dinî inançları tam olarak benimsemesini ve dinî kurallara uygun hareket etmesini ifade ederken dışsal yönelimde bireyin birtakım kişisel ihtiyaçlarının karşılanması için dine yönelimi söz konusudur. İçsel yönelimde samimi bir şekilde dini yaşama uygulama hedeflenirken, dışsal yönelimde statü, güvenlik, sosyallik ya da teselli gibi ihtiyaçların karşılanmasında dinin araçsallaştırılması söz konusudur.[53]

Allport tarafından yapılan ikili tasnife daha sonra Batson ve Ventis tarafından üçüncü bir yönelim eklenmiştir. Sorgulama yönelimi olarak adlandırılan bu yönelimde birey yaşam ve evrenle ilgili sorduğu varoluşsal sorular sebebiyle dine yönelmektedir. Ancak bu yönelimde birey bu sorulara nihai bir cevap bulmaktan çok, soruları önemsemekte ve bu konudaki bilgisizliğini itiraf etmektedir.[54] Bireylerin bir dini benimsemelerinde ya da dinî emirleri yerine getirmelerinde farklı güdüleyicilerle hareket etmeleri yanısıra, aynı bireyin zaman zaman farklı motivasyonlarla dine yönelimleri söz konusu da olmaktadır.

Özetlemek gerekirse, bireyin kutsal ile ilişkisi olarak ifade edebileceğimiz din, fert ve toplum açısından birçok fonksiyon icra eden bir kurumdur. Dine atfedilen önem ve dinî kurallara bağlılık açısından bireyler arasında farklar olduğu gibi bireyleri dine yaklaştıran ya da ondan uzaklaştıran motivasyon araçları da farklıdır. Farklı karakterlere ve yaşam tecrübesine sahip bireyler aynı dinden olsalar dahi o dine bağlılık dereceleri ve bağlanma dinamikleri açısından farklılaşmaktadırlar. Fertler arasında görülen farklılıkların yanı sıra bireyin yaşam serüveni içerisinde geçtiği gelişim evrelerinde de dindarlık ya da dinî yönelimlerinde farklılaşmalar görülmektedir. Tıpkı canlı bir organizma gibi gelişen toplumların dinden etkilenme ya da onu etkileme düzeyleri de çağlara ve toplumlara göre değişmektedir. Dolayısıyla başta bireyin kutsal ile olan ilişkisi olarak ifade ettiğimiz dinin fert ve toplum yaşamındaki etkisi ve değeri değişen yaşam koşullarıyla yeniden şekillenen

---

[53] Gordon W. Allport – J. Michael Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 434.
[54] Daniel C. Batson – Patricia A. Schoenrade, "Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concern", *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/4 (1990), 417-418.

canlı bir süreci ifade etmektedir. Bununla birlikte bireyin herhangi bir din ile kuracağı samimi ilişki, o dinin doktrinine iman ile başlamaktadır.

1.1.2. İman ve İnanç Kavramları

Yaratıcı yüce bir varlık olarak Tanrı'nın reddedildiği ateizme ve yaratıcı olmakla birlikte evren ve insan üzerinde herhangi bir tasarrufu bulunmayan bir Tanrı anlayışını savunan deizme eğilimin lise öğrencileri arasında ne düzeyde olduğunu ortaya koymaya çalıştığımız çalışmamızda iman ve inanç kavramlarına değinilmesi önem arz etmektedir.

Sözlükte, kesin bir şekilde tasdik etmek[55]ve inanmak anlamına gelen iman kavramı, inkâr ve yalanlamanın zıddı olarak konumlandırılmaktadır.[56] Dinî bir terim olarak ise genellikle "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak" biçiminde tanımlanmaktadır.[57]

Felsefî anlamda iman kavramı bir Tanrı'ya ve onun bildirdiği inanç önermelerine tam bir güven duyma halini ifade etmektedir. İman hali bilgiyi de bünyesinde barındırmakla birlikte, imanın bilgi boyutunu aşan bir özelliği vardır. Zira iman insanın yalnız bilgi değil, duygu, tecrübe, irade, eylem gibi farklı yetilerini içine alan ve onları aşan bir kavramdır.[58] İman her türlü kuşkunun ötesinde, inanan kişiyi bağlayan sübjektif kesinlik içeren bir kavramdır. Bu yönüyle iman, statik bir kavram olmasına rağmen, insanın aşkın varlıkla kurduğu ilişkinin yoğunluk derecesine göre yeni bir boyut ve güç kazanmakta olan aktif bir süreci de ifade etmektedir.[59]

İman kavramı bilinçli, akıllı ve irade sahibi süjenin(insan), aşkın olan objeye(Tanrı) inanma, bilme ve davranışta bulunma amacıyla yönelmesini ifade etmektedir. Bu sebeple imanın süje, obje ve bu ikisi arasındaki olumlu ilişkiden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu ilişki, insanın Tanrı hakkındaki ilgisi, kuşku,

---

[55] Tehânevî, *Keşşâf,* "iman", 1/ 297.
[56] İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab*, "emn", 13/21.
[57] Mustafa Sinanoğlu, "İman", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214
[58] Aliye Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, (İstanbul: Köprü Kitap, 2018), 184-187.
[59] Temel Yeşilyurt, "Kuşkuyu Dışlayıcı Bir Süreç Olarak İman", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2000), 544-545

inanç, bilgi aşamalarından geçerek tam bir kesinlik ifade eden iman aşamasına ulaşması ile sonuçlanmaktadır. İmanda, aşkınlığı sebebiyle Tanrı'nın tam olarak bilinememesi söz konusu ise de insan tarafından hiçbir kuşku duyulmadan ona tam bir teslimiyet ve bağlılık söz konusudur.[60] Tanrı zâtı duyu organları tarafından algılanabilen bir varlık olmadığı için, ona iman akıl ve bilgi alanından çok irade alanına girmektedir.[61] Bununla birlikte, iman yalnız iradeyi değil, duygu, bilinç ve potansiyel halinde bir fiili de içermektedir. Bunlardan birinin eksik olması halinde süje ile obje arasında sağlam bir ilişkinin kurulduğunu söylemek güçtür.[62] Tillich'in deyimiyle iman, bireyin hem bilinçaltını hem de bilinç düzeyini aşan coşkusal ve bütüncül bir eylemdir. Bu yönüyle imanı yalnız duygusal ya da yalnız bilişsel bir eylem olarak görmek onu eksik ve yanlış ifade etmektir. İman tüm bu öğelerin birlikteliğinden oluşan, mutlak olana ilişkin kaygıya odaklanmış bir eylemdir.[63]

Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşılacağı üzere inanç; bilgi ve imanın temelini oluşturan bir kavramdır. En genel anlamda bir konuda zihinsel çaba sonucu ulaşılan kanıyı inanç olarak ifade etmek mümkündür. Başka bir deyişle inanç, zan ve kanaate dayanan, objektif olarak gerekçelendirilmemiş sübjektif güveni ifade etmektedir. İnanç kavramı, gerek objektif, gerekse sübjektif yönden yeterli bir hüküm olan bilgi ile her iki yönden de gerekçelendirilememiş zan/sanı kavramı arasında bir yerde konumlandırılabilir.[64] Bu kavram, süjenin obje hakkında, objektif kesinliğe sahip olmayan zihinsel durumunu ifade etmektedir. Bu noktada inanan kişinin kendince haklı gerekçeleri olmakla birlikte, herkes tarafından kabul edilen yeterli delile sahip olmadığı unutulmamalıdır. Özellikle Tanrı gibi hakkında aşkın olması dolayısıyla objektif delile ulaşmanın mümkün olmadığı durumlarda inancın ispatından söz etmek güçtür.[65]

---

[60]Ferit Uslu, *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 73; Hasan Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2012), 13-14.

[61] Bekir Topaloğlu, *Allah İnancı*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2006), 22.

[62] Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 22.

[63] Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan - Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 19-21.

[64] Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 1993), 373-375; Uslu, *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*, 57-58.

[65] Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, 108.

John Locke (öl.1704), inançta kesin olmayan ihtimale dayalı bir durum olduğunu savunmaktadır. Ona göre; aklın çıkarımlarına dayanmayan inanç, Tanrı'dan esinlenme yoluyla kendisine ideler geldiğini düşünen kişiye duyulan güvene dayalı önermelere onay vermektir.[66] Paul Tillich (öl.1965) ise; doğru ve yanlış olma ihtimali olmakla birlikte doğru kabul edilmiş olan, kesin olmayan bir şeyin geçici olarak doğru kabul edilmesine inanç demektedir.[67] Richard Swinburne de inancı,"alternatif seçeneklerden birinin diğerlerine göre daha muhtemel kabul edilmesi olarak tanımlamıştır."[68]

Görüldüğü üzere günlük yaşamda sıklıkla birbirinin yerine kullanılan iman ve inanç kavramları birbirleriyle ilişkili olmakla birlikte farklı anlamlara gelmektedirler. Zira inanç kavramı herhangi bir konuda delil olmadan duyulan güven ve kanıyı ifade ederken, iman kavramı ise yalnız dini konulardaki bağlanma, güvenme ve tasdik etmeyi ifade etmektedir. Ayrıca iman kavramı, inanç kavramından daha yoğun bir duygusal bağlılığı, teslimiyeti de bünyesinde barındırmaktadır.

1.1.3. İslam'da İman

Arapça'da "tasdik, güven, onay" anlamına gelen "iman" kavramı, terim olarak Hz. Peygamber'in getirdiği şeriate olan bağlılığı ve bunların kalben tasdik edildiğini beyan etmek şeklinde tanımlanmaktadır. Bu inanca sahip olan kişi de mü'min olarak adlandırılmaktadır.[69] Ehl-i sünnet itikadını temsil eden Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılar tarafından yalnızca kalbin tasdiki olarak görülen iman kavramına Hanefi fıkıhçıları kalpteki inancın dil ile ikrar edilmesini de ekleyerek, tasdik ve ikrarı imanın iki rüknü olarak belirlemişlerdir. Hâriciyye, Muʿtezile ve Zeydiyye ekolleri ise ameli de imanın bir rüknü olarak değerlendirerek, imanı kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslâm'ın temeli olan rükünleri yerine getirmek olarak tanımlamışlardır.[70]

---

[66] John Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme III.-IV. Kitap* (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000), 437.
[67] Tillich, *İmanın Dinamikleri, 37-38.*
[68] Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, 7-8.
[69] İbn Manzur, *Lisan'ul Arab*, "emn", 13/22.
[70] Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 1-74.

Amelin imanın bir cüz'ü olup olmadığı, imanda artma ve azalmanın mümkün olup olmadığı gibi meseleler itikâdî mezhepler tarafından çokça tartışılmış ve bu konularda farklı fikirler ileri sürülmüştür. İmanın tanımı ve iman-amel ilişkisine dair farklı fikirler olmakla birlikte iman esaslarının neler olduğu konusunda Müslüman âlimler arasında ortak görüş hâkimdir.[71] Kur'an-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapıtmıştır."[72] şeklinde dile getirilen iman esasları, Cibril hadisinde ifade " Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmak olarak ifade edilmiştir..[73]Ayet ve hadiste ifade edildiği üzere mü'minlerin iman esaslarının tümünü kabul etmeleri esastır. Bununla birlikte imanın merkezinde Allah'a imanın yer aldığı da unutulmamalıdır. İslâm inancının temelini oluşturan tevhid kavramı da, yaratıcının zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde ortağı ve dengi olmadığına inanmaktır.[74]

İslâm'da dinin temeli Allah'a imana, Allah inancının temeli de tevhid kavramına dayanmaktadır. Tevhid, "birlemek, bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek, onu böylece bilmek"tir. Kur'an'da birçok ayette Allah'ın ilahlığında hiçbir ortağının olmadığı vurgulanmıştır. Allah'ın evreni yaratma ve yönetmede tek hüküm sahibi olduğu, evrendeki düzenden örnekler delil gösterilerek izah edilmiştir.[75] Örneğin Enbiya Suresi 22. ayetinde " Yerde, gökte Allah'tan başka ilahlar olsa idi, yer ve gök fesada uğrardı. Arşın rabbi olan Allah, onların isnad ettikleri vasıflardan münezzehtir."[76] buyurularak Allah'ın birliğine vurgu yapılmıştır.

Dinin özünü oluşturan tevhid, evrende var olan her şeyin kaynağı olarak tek bir varlığı göstererek, insanı putperestlik ve şirkten kurtarmaktadır. Kur'an'da ilkel

---

[71] Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş,*75.
[72] Nisa 4/139.
[73] Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: y.y., 1993/1413), 1/51 (No. 367); Müslim, *Sahîhu Müslim*, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī (İstanbul: Çağrı Yayınları,1981), İman", 1.
[74] Mehmet Görmez, "Günümüz İslam Toplumlarında İnanç Problemleri", *Uluslararası Günümüz İslam Toplumlarında İnanç Problemleri Sempozyumu* (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2013), 26.
[75] Bekir Topaloğlu vd., *İslam'da İnanç Esasları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 75-94.
[76] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili Meâli*, haz. Selahattin Kaya vd. (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), 322.

insanın korkuyla ilahlık atfettiği yıldırım, şimşek gibi doğa olaylarının Allah'ın buyruğu ile gerçekleştiği dile getirilerek insan bu boş inançlardan alıkonulmakta ve her şeye gücü yeten, eşi ve benzeri olmayan tek yaratıcıya bağlanmaya davet edilmektedir.[77]

Allah'ın varlığına iman, yüce bir varlığı kabul etme anlamında oldukça yalın gözükse de kelâm düşünce geleneğimizde Allah'a imanla ilişkili birçok husus tartışılmış ve farklı görüşler ortaya konmuştur. Bu tartışmaların başında da Allah'ın sıfatları meselesi yer almaktadır.[78] Bu çerçevede Allah'ın zatının sıfatlarıyla ilişkisi, ilahî sıfatların sayısı, bunların ezeli olup olmadığı, Allah'ın görülmesinin mümkün olup olmadığı[79] hususları yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Gerek bu konularda gerekse de ilahî sıfatların tasnifi hususunda âlimler arasında bir fikir birliği olmadığı görülmektedir.[80]

İlahî sıfatların tasnifine ilişkin genel olarak yalnız Allah'ın zâtına has olan zâtî sıfatlar, Allah'ın evrenle olan bağını ve evren üzerindeki tasarrufunu ifade eden subûtî sıfatlar şeklinde bir ayırıma gitmek mümkündür. Bunların dışında başlangıcı ve sonu olmak gibi Allah'a nispet edilemeyecek *selbî sıfatlar* ve nasslarda geçen el[81], yüz[82], göz[83] gibi zâhiren anlaşıldığında Allah'ı yaratılmış diğer varlıklara benzetme, cisimleştirme gibi problemlere neden olan *haberî sıfatlar* tasnifi de kelâm literatüründe karşımıza çıkmaktadır.[84]

Zâtî sıfatlardan *vücûd*; Allah'ın varlığının kendinden ve zorunlu olduğuna, yokluğun Allah için düşünülemeyeceğine delâlet etmektedir. Ayrıca bu sıfat diğer tüm sıfatların aslı ve dayanağı konumundadır. Var olmak için başka bir varlığa ihtiyaç duymayan Allah'ın varlığı kendindendir. *Kıyâm bi nefsihî* O'nun başka bir varlığa dayanmadan var olmasını ifade ederken, *kıdem* sıfatı ise Allah'ın varlığının sonradan yaratılan varlıklar gibi bir başlangıcı olmadığını, varlığının ezelî olduğunu

---

[77] Şaban Ali Düzgün (ed.), *İslam İnanç Esasları El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 100-103.
[78] İlahi sıfatlar hakkında detaylı bilgi için bk. Sa'düddîn Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslam Akâidî Şerhu'l-Akâid*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 117-151.
[79] Ebü'l Muin en Nesefî, *Tevhidin Esasları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 45 - 61.
[80] Düzgün, *İslam İnanç Esasları El Kitabı,* 81.
[81] el-Fetih 48/10.
[82] el-Bakara 2/115; el-Kasas 28/88.
[83] el-Kamer 54/14.
[84] Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 111-142.

ifade etmektedir. Başlangıcı olmayan varlığın, ezelî olmaması mümkün olmayacağı için *bekâ* da Allah'ın zâtî sıfatlarındandır. Ezelî ve ebedî olan Allah, yaratılmışlara benzememektedir. O yaratılmışlara has cisim, cevher, araz, şekil, zaman gibi özelliklerden münezzehtir. *Muhalefetün li'l-havâdis* sıfatı ile Allah'ın yaratılan varlıklara benzemediği ifade edilirken, *vahdâniyet* sıfatı ile de O'nun zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde eşi ve benzerinin olmadığı dile getirilmektedir.[85]

Subûtî sıfatlar ise, *hayat*, *ilim*, *semi'*, *basar*, *kudret*, *irâde*, *kelâm*, *tekvîn*'dir. Bu sıfatların insanlar tarafından tam olarak kavranması mümkün olmasa da bunlar aracılığıyla Allah'ın zâtı ve fiilleri hakkında fikir sahibi olmak mümkün hale gelmektedir. Bu kemâl sıfatlarıyla muttasıf olan Allah ebedî bir hayatla diri, gizli-açık her şeyi sınırsız bir ilimle bilen, kusursuz bir görme ve duyma niteliğine sahip, sonsuz ve sınırsız güç ve irâde sahibi, konuşma (kelâm) sıfatına hâiz bir yaratıcıdır.[86]

Allah'ın bu sıfatları aynı zamanda O'nun âleme ve içindeki varlıklara her an müdahil ve müzahir olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Allah-âlem ilişkisine de kısaca değinmemiz yararlı olacaktır. Zira çalışmamız kapsamında ele aldığımız deizmin evrene müdahil olmayan bir Tanrı anlayışını benimsemesi bunu zorunlu kılmaktadır. İslâm düşünürlerine göre evren, Allah'ın yaratma fiili neticesinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla âlem "hâdis"tir ve bir başlangıcı vardır.[87] Kadîm olan tek varlık ise Allah Teâlâ'dır. Bu şekilde Allah-âlem ilişkisini ontolojik bir tezatlıkla ele alan kelâmcılar, Allah'ı âlemde meydana gelen her şeyin tek yaratıcısı, gerçek sebebi olarak görmüşlerdir. Allah varlıkları yaratıp onları kendi haline bırakmamıştır. Bilakis O sürekli yaratan, evrene müdahil olan kadim bir varlıktır. Âlem ise yok iken sonradan var edilen, varlığını ve varlığının devamını yüce yaratıcıya borçlu olan tüm varlıkları ifade etmektedir. Dolayısıyla âlemin ezeli olduğunu ya da varlığının kendiliğinden meydana geldiğini savunan görüşler İslâm inancına ters düşmektedir.[88]

İslam inanç esaslarından biri de meleklerin varlığına inanmaktır. Melek kelimesi "haberci, elçi; güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten"

---

[85] Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, 113-120.
[86] Topaloğlu vd., *İslam'da İnanç Esasları*, 128-134.
[87] Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 16-20.
[88] Fatma Aygün, İslâm Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkisine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr", *Kader* 16/1 (2018), 157-167.

mânalarına gelmektedir. Terim olarak" farklı suretlere girebilen ve duyularla algılanamayan nurânî varlıklar " olarak tarif edilen melekler; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm gibi teistik dinlerde Tanrı ile insan arasındaki ontolojik uzaklıktan dolayı bu ikisi arasında iletişimi sağlama görevini yerine getirdiğine inanılan varlıklardır.[89] Bu bağlamda melek inancı peygamber ve kitap inancının da temelini teşkil etmektedir. Zira melek olmadan peygamberin Allah'tan vahiy alması ve bunu insanlığa tebliğ etmesi mümkün değildir.

Kur'an'da melekler, Hz. Âdem'in yaratılışından önce var olan[90], yeme-içme özellikleri bulunmayan[91], görevleri icabı güçlü bir yapıya[92] ve kudretlerine delalet eden birden çok el ya da kanada sahip[93], sürekli bir şekilde Allah'ı anan, O'na itaatte kusur etmeyen varlıklar[94] olarak anlatılmaktadır. Meleklerin nurdan yaratıldıkları bilgisi ise hadislerde verilmektedir.[95]

Meleklere iman vahye aracılık eden varlığın melek olması sebebiyle peygamberlere ve kutsal kitaplara imandan önce gelen inanç esasıdır. Kur'an'da meleklerin neyden yaratıldığına dair bilgi olmamakla birlikte, Allah tarafından yaratılan ve Allah'ı hamd ile tespih etmek, peygamberlere vahiy getirmek başta olmak üzere çeşitli görevleri olan, insanın beş duyu ile algılayamadığı nurânî varlıklar olduğu anlaşılmaktadır.[96]

Meleklere imanın, inanan kişinin bu dünya ve öteki âleme dair algılarını derinden etkileyen yansımaları mevcuttur. Örneğin; her an kendisi ile birlikte yazıcı meleklerin ve ona iyilik fısıldayan meleklerin varlığına iman eden kişi kendisini yalnız hissetmemektedir. Nerede olursa olsun yaptıklarının melekler tarafından kaydedildiğinin idrakinde olan bir mü'min nefsin arzularına boyun eğmemek için daha fazla çaba göstermektedir. Şeytanın vesveselerine karşı meleklerin desteğini yanında hisseden kişi, bu vesveselere karşı kendisini daha güçlü hissetmektedir.

---

[89] Ali Erbaş, "Melek", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/37-39; M. Sait Özervarlı, "Melek", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/40.
[90] el-Bakara 2/30.
[91] Hûd 11/69-70; ez-Zâriyât 51/24-28.
[92] et-Tahrîm 66/6.
[93] Fâtır 34/1
[94] el-Bakara 2/32; el-Hicr 15/36.
[95] Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 6/153, (No. 168); Müslim, "Zühd", 61 (No. 2294); Özervarlı, "Melek", 29/40-42.
[96] Hûd 11/69-70; et-Tahrîm 66/6; el-Hicr 15/8; el-Enbiyâ 21/ 19; el-Bakara 2/ 30; en- Nahl 16/50.

Günah ve hataları için pişman olup, tövbe etmektedir. Meleklerin varlığına iman eden kişi manevi yönden desteklendiğine inanmaktadır. Ayrıca meleklere iman, kişiyi ilahi mesajlara ve bu mesajların yaşayan örnekleri olan peygamberlere yakınlaştırmaktadır. Böylece insan aldığı manevi destek ve örneklik ile kendisine ve çevresine fayda veren bir kul olma arzusu ile hareket etmektedir. [97]

Farsça bir kelime olan peygamber, "haber getiren" anlamına gelmektedir. Kur'an'da peygamber sözcüğünün karşılığı olarak "nebi", "resul" ve "mursel" kelimeleri kullanılmaktadır. Resul ve nebi sözcükleri Allah'ın buyruklarını insanlara ulaştırmakla görevli elçi anlamında kullanılmıştır. Kur'an'da tüm peygamberler hakkında bilgi verilmemekle birlikte, her topluma insanların sorumlu tutuldukları konularda onlara tebliğde bulunan peygamberlerin farklı zamanlarda gönderildiği bildirilmektedir.[98]

Peygamberler Allah'ın insanlar arasından, insanlara rehberlik etmeleri için seçip görevlendirdiği kimselerdir. Sahip oldukları seçkin özellikler ve Allah'ın peygamberliklerini desteklemek için kendilerine verdiği mucizeler sebebiyle yüceltilip, Hristiyanların yaptıkları gibi ilahlık mertebesine çıkartılmaları Kur'an'da küfür olarak nitelendirilmiştir.[99] Konu ile ilgili bir ayette "Şüphesiz ki "Allah, Meryem oğlu Mesih'dir." diyenler inkâr etmişlerdir. Hâlbuki Mesih şöyle demişti: Ey İsrailoğulları benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin. Kim Allah'a ortak koşarsa, Allah ona cennetini haram etmiştir ve onun barınacağı yer ateştir. Çünkü zalimlerin yardımcıları yoktur." buyrulmuştur.[100] Peygamberler, insanî özelliklere sahip olmak bakımından diğer insanlarla aynı olmakla birlikte, yaratıcı ile iletişime geçme yönleriyle onlardan ayrılmaktadırlar. Onların Allah'tan vahiy alıyor olmaları peygamberliklerinin temelini oluşturmakta ve tarihte toplumlara yön veren diğer liderlerden de onları ayırmaktadır.[101]

---

[97] Kamil Güneş, *Meleklere İman* (DİB Yayınları, ts.),75-76.
[98] Yusuf Şevki Yavuz, "Peygamber", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/257-262.
[99] Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, 213.
[100] el-Mâide 5/72.
[101] Zeynep Canan Koçak, "Günümüz Yerleşik Peygamber Tasavvurunun Genç Zihinlerde Karşılığı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/42 (2019), 118.

Peygamberler, söylediklerinin doğruluğuna delil isteyen insanlara Allah'ın izniyle doğa kanunlarına aykırı bazı işaretler göstermişlerdir. Mucize olarak isimlendirilen bu olaylar, insanların peygamberlik iddiası ile karşılarına çıkan elçilerin tebliğ ettiklerini dikkate almalarını kolaylaştıran bir alamet olarak değerlendirilse de bazı insanların mucizelere şahit oldukları halde inanmadıkları, hatta o mucizeleri dahi alay konusu yaptıkları Kur'an'da ifade edilmektedir.[102]

İslâm inanç esaslarından biri olan peygamberlere iman, ilk peygamber Hz. Âdem ile son peygamber Hz. Muhammed arasında gelip geçen tüm peygamberlerin Allah tarafından insanlara ilahî emirleri tebliğ etmek için gönderildiklerine inanmak demektir. Kur'an'a göre mü'minler, aralarında ayrım yapmadan tüm peygamberlere değer vermekle yükümlüdürler.[103]

Sahip olduğu akıl ve irade sayesinde varlıklar içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan insan, bu özellikleri sebebiyle yaptıklarından sorumlu tutulmuştur. Allah tarafından imtihana tabi tutulan insan, bu imtihanda ona yol gösterecek ilahi mesajlarla da desteklenmiştir. İlk insan Hz. Âdem (a.s) ile başlayan ve Hz. Muhammed (s.a.v) ile tamamlanan peygamberler silsilesi ve onlar aracılığı ile iletilen kutsal mesajlarla insanlar hata ve günahlar hususunda uyarılmışlardır. İnsanları yalnız Allah'a iman etmeye ve salih amel işlemeye davet eden bu kutsal kitapların Allah'ın sözü olduğuna inanmak İslam inancının ana esaslarındandır.[104]

Allah'ın kelâm sıfatının bir tezahürü olarak, peygamberlere vahiy yoluyla gönderilmiş mesajları içeren kitapların olduğuna ve bu kitapların içeriklerinin tümüyle doğru olduğuna iman, imanın şartlarındandır. Müslümanlar açısından kutsal kitaplara iman, yalnız son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen Kur'an'a değil, aynı zamanda daha önce gönderilmiş kutsal kitaplara da inanmayı gerektirmektedir.[105]

Mü'min bir fert açısından Kur'an-ı Kerîm, ilahî kitapların en sonuncusu olması hasebiyle, diğer ilahî kitapların ihtiva ettiği hükümlerin özünü kapsamakta ve daha önce Yahudi ve Hristiyan'lara gönderilen ilahî kitapları da tasdik etmektedir.

[102] el-Kamer 54/2; es-Sâffât 37/14; el- İsrâ 17/101.
[103] el- Bakara 2/136, 285.
[104] İlyas Çelebi, *Kitaplara İman* (DİB Yayınları, ts.), 8-10.
[105] Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 261.

Kur'an, Allah'tan geldiği şekliyle korunmuş, herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Lafız ve mana itibariyle Allah'a ait olan Kur'an, kıyamete kadar geçerlidir. Gerek birey gerekse toplum için dünya ve ahiret mutluluğunun rehberidir.[106]

Tüm canlıların ortak kaderi olarak ölüm ve sonrası insanoğlunun merak ettiği konuların başında gelmektedir. Sevdiklerinin ölümüne şahit olan ve kendisinin de birgün öleceğini bilen insan bu gerçek karşısında korku hissetmekte ve ölümden sonra yeniden bir yaşam arzulamaktadır. Duyusal alanın dışında kalan öteki âlem ile ilgili sorularına tatmin edici cevaplar arayan insanoğlu, bu cevapları peygamberlere iletilen kutsal kitaplarda ve dinî metinlerde bulmaktadır. İlahi kitaplarda anlatılanlar sayesinde insan, fıtratında olan yaşama arzusu ve adaletin, tesis edileceği ahirete iman ile yok olma korkusundan ve uğradığı haksızlıklar karşısında yılgınlığa düşmekten kurtulmaktadır.[107]

Ahiret hayatı dünya hayatından sonra gelen, dünyadaki yaşamdan farklı, ebedî yaşamı ifade etmektedir. Kur'an'da ahiret gününün inkâr edilmesi sapkınlık olarak ifade edilirken,[108] öldükten sonra dirilmenin gerçekleşmeyeceğini düşünenler için, insanın ilk yaratılışı örnek verilmiş ve ikinci kez yaratmanın, yani diriltmenin Allah için çok kolay olduğuna değinilmiştir.[109]

Ahiret hayatı, gaybî bir mesele olduğu için akıl ya da tecrübe ile ispatı tam manasıyla mümkün değildir. Ancak her insanın vicdanında taşıdığı mutlak adalet arayışı ve beklentisi, onu dünyada tam olarak sağlanamayan adaletin tecelli edeceği yerin olduğu inancına sevk etmektedir. Kur'an'da da sık sık insanın fıtratında olan bu adalet duygusuna vurgu yapılmakta ve dünyada yapılan iyilik ve kötülüklerin karşılığının ahirette tam olarak verileceği bildirilmektedir.[110]

Semavî kökenli dinler olan Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki ahiret inancı ile İslâm'daki ahiret inancı birçok bakımdan birbirine benzemektedir. Kıyametin kopması, ruhların tekrar diriltilmesi, hesaba çekilme, cennet cehennem üç semâvî dinde de yer alan ortak kavramlardır. Diğer taraftan Kur'an'da Yahudi ve

[106] Topaloğlu vd., *İslam'da İnanç Esasları*, 223-226.
[107] Süleyman Toprak, *Ahirete İman* (DİB Yayınları, ts.), 9-10.
[108] en-Nisa 4/136.
[109] el-Hac 22/5.
[110] ez-Zilzâl 99/7, 8; er-Raʻd 13/22.

Hıristiyanların ahiret inancına dair, kendilerinin cehennemde fazla kalmayacakları yönündeki yanlış inanışlarına da yer verilmekte ve bu iddialarının bir delile dayanmadığı belirtilmektedir. Onların bu iddialarının aksine cennete gitmenin anahtarının dinî veya millî mensubiyetler değil, iman ve salih amel birlikteliği olduğu vurgulanmaktadır.[111]

Ahirete iman eden kişi öldükten sonra başına gelecekler hakkında bilgi sahibi olduğu için dünyada iken ahiret için hazırlık yapması gerektiğinin idrakindedir. Hesap günü olan ahirette mükâfat yurdu cennete kavuşmak isteyen mü'min kişi bunun için iyiliklerini artırmaya ve günahlardan da kaçınmaya özen gösterir. Toplum yaşamında da diğer insanlarla iyi geçinmeye, onların canlarına ya da mallarına zarar verecek tutum ve davranışlardan kaçınmaya özen gösterir. Kısaca ifade edecek olursak, ahirete iman hem bireyin hayatına anlam katmakta hem de toplumsal düzenin sağlanmasında önemli katkılar sağlamaktadır.[112]

Cibril hadisinde ifade edilen iman esaslarından biri de kadere imandır. Kader kavramı sözlükte "gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak" gibi anlamlara gelmektedir. Dinî bir terim olarak ise kader, "Allah'ın bütün nesne ve olayları ezelî ilmiyle bilip belirlemesi" olarak tanımlanmaktadır. Kelime manası "hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek" olan kazâ kavramı ise dinî literatürde "Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezelî planını gerçekleştirmesi" şeklinde tanımlanmaktadır. Kur'an'da "ölçü, miktar ve güç" anlamlarında kullanılan kader kavramı irade, ilim, kudret ve yaratma sıfatları ile yakından ilişkilidir. Kur'an'da iman edilmesi gereken esaslar arasında açık bir şekilde sayılmayan kader konusu daha ziyade Allah-kâinat ve Allah-insan ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Kazâ ve kadere imanın, iman esasları içerisinde sayılması ise Kur'an'da Allah'ın ilim, irâde, kudret ve yaratma sıfatlarına vurgu yapan ayetlere ve bazı hadislere dayandırılmaktadır.[113]

---

[111] el-Bakara 2/62, 80; Tâhâ 20/75; en-Nahl 16/97.
[112] Toprak, *Ahirete İman*, 25-26.
[113] Ahmet Mekin Kandemr, *İslam'da Kader ve Kazâ İnancı* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 11-13; Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58-63.

Kelâm ilminde kader meselesi Allah'ın takdiri ve insanın özgürlüğü çerçevesinde ele alınmış ve itikadi mezhepler tarafından bu konuyla ilgili farklı görüşler dile getirilmiştir. İnsanın ancak özgür eylemlerinden sorumlu olmasının ilahî adalete uygun olduğunu belirten Muʿtezile ekolü kaderin insan eylemlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesine karşı çıkmıştır. Bu mezhebe göre insan önceden Allah tarafından kendisine verilen potansiyel güç ile kendi eylemlerini yaratmaktadır.[114] Eş'ari ve Mâtürîdi görüşe göre ise, kişinin seçtiği eylemi gerçekleştirmek için ihtiyacı olan güç ona önceden verilmemiş olup, Allah tarafından tam olarak fiilin gerçekleşme anında ve o fiile özgü olarak verilmektedir.[115]

Kur'an'a bakıldığında kaderle ilgili ayetlerin bir kısmında Allah'ın irade ve kudretine vurgu yapıldığı, bir kısmında insanın failliğine dikkat çekildiği ve bazı ayetlerde ise insanın iradesine bağlı olarak Allah'ın yaratmasının gündeme getirildiği görülmektedir. İlk bakışta bu durumu kader konusunda Kur'an'da birbirine tezat teşkil eden farklı yaklaşımların olduğu şeklinde yorumlamak mümkün olmakla birlikte, yaşamda insanın gücünü aşan durumlar olduğu gibi insanın kontrol edebileceği durumların olduğu gerçeğine uygun olarak anlamak da mümkündür. Zira insan varoluş kanunları Allah tarafından belirlenmiş bir dünyaya ve yine Allah tarafından kendisine verilen bir fıtratla doğmuş olmakla birlikte kendi muhakemesi doğrultusunda kararlar alabileceği sınırlı bir alana da sahiptir. Dolayısıyla kadere iman, bireye evreni kuşatan değişmez kanunlar çerçevesinde başına gelenlere karşı bir teselli sunarken, diğer yandan onu sorumluluğunun bilincinde olarak hareket etmeye de sevk etmektedir.[116]

1.1.4. Teizm

Yunanca Tanrı anlamına gelen "theos"dan türetilen teizm, evreni yaratan ve evrenle ilgisini sürdüren aşkın bir Tanrı'nın varlığına inanmayı ifade etmektedir. Bu inanç semavî dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın en temel özelliğidir.

---

[114] Cağfer Karadaş, *Kadere İman* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 18-22.
[115] Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı*, çev. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 95-93; Nûruddîn es-Sâbûnî, *Mâtüridîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 134-138.
[116] Hacer Şahinalp, "İslam Akâidinîn Modellediği Sorumlu Özgür Kişilik", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/3(2019), 1253-1256.

Teizm, ateizmin aksine her şeyi bilen her şeye gücü yeten, mutlak iyi olan yüce bir yaratıcının varlığına, panteizmin aksine bu varlığın dünyadan bağımsız bir varlığının olduğuna ve deizmin aksine yarattıkları ile ilgisini sürdüren bir varlığa inanmayı ifade etmektedir. Teizm kavramı aynı zamanda Tanrı'nın varlığını delillerle ispat etmeye çalışan felsefî bir ekolü de kapsamaktadır.[117]

Kökleri çok eskilere dayanan teizmin ilk çağ filozofları arasında Anaxsimandros'un her şeyin kendisinden çıkıp, yine kendisinde yok olduğu, nicelik bakımından sınırsız, nitelik bakımından ise belirsiz olan "apeiron" görüşünde,[118] Thales'in evren ruhu görüşünde[119], Heraklietos'un herşeye hükmeden ve her şeyi aşan logos düşüncesinde[120], Ksenophanes'in evrene hareket veren hareketsiz düşünce fikrinde[121] ilk izlerine rastlamak mümkündür.[122] Tarihsel kökleri oldukça eskiye dayanan teizmin Ortaçağ'da ifade edilen klasik formu ise daha çok Platon'a dayanmaktadır. Platon (öl. M.Ö. 348/7) "Kanunlar"ın onuncu kitabında Tanrı'nın eylemi için daire analojisini kullanarak, merkezde yer alan Tanrı'nın, kendisini değiştirmeden ve sabit kalarak insanın dünyasını nasıl değiştirip dönüştürdüğünü anlatmıştır. O, daha önceki eserlerinde anlattığı aşkın Tanrı'yı dünyayı değiştirebilme yeteneği ile birleştirerek hem içkin hem de aşkın Tanrı anlayışını savunan teizme zemin hazırlamıştır. Aristotales'in (öl. M.Ö. 322) ilk hareket ettirici düşüncesi daha sonra St. Thomas Aquinas (öl. 1274), tarafından Tanrı'nın varlığına delil üretmede kullanılmışsa da Platon'un görüşlerinin teist felsefede daha merkezde yer aldığını söylemek mümkündür.[123]

İslâm düşüncesinde de Allah'ın varlığının delillendirilmesi, gerek kelâmcıların gerek de İslâm filozoflarının önem verdiği konuların başında gelmektedir. Allah'ın varlığının şeriatten önce akıl ile bilinebileceğini savunan Mu'tezile ekolü başta olmak üzere bu konu bütün kelâmî ekollerde tartışılmıştır. Felsefede ise, Yunan felsefî eserlerinin Arapça'ya tercümesi ile Aristoteles ve

---

[117] Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 417.
[118] Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrat Öncesi Yunan Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006),98-99.
[119] Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrat Öncesi Yunan Felsefesi,* 90.
[120] Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrat Öncesi Yunan Felsefesi,*195-197.
[121] Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrat Öncesi Yunan Felsefesi,*171.
[122] Topaloğlu, "Teizm", 40/333
[123] Hywel David Lewis, "Theism", *Britannica* (Erişim 5 Mayıs 2021).

Platon'un görüşleri ile İslâm inancı çerçevesinde Allah'ın varlığı temellendirilmeye çalışılmıştır. İlk İslâm filozofu olarak kabul edilen Kindî (öl.866) başta olmak üzere, Farabî (öl.950), İbn Sîna (öl. 1037), İbn Tufeyl (öl. 1186) ve İbn Rüşd (öl. 1198) Allah'ın varlığını ontololojik, kozmolojik ve teleolojik delillerle ispat etmeye çalışmışlardır.[124]

1.1.5. Dinsizlik, İnançsızlık ve Din Dışı Yönelim

Bilim ve teknolojide yaşanan baş döndürücü gelişmeler hayatın her alanını olduğu gibi birey ve toplumun din ile olan ilişkisini de etkilemiştir. Özellikle sanayi devrimi sonrası Batı toplumlarında başlayan ve giderek diğer toplumlara da sirayet eden bu değişim modernizm, post modernizim, küreselleşme gibi farklı kavramlarla adlandırılmaktadır. Rasyonel düşüncenin öncelendiği modern dönemde siyaset, ekonomi, din ve aile hayatında köklü değişimlerin yaşandığı ve geleneksel dönemde toplumsal düzenin merkezinde yer alan dine ancak bireysel yaşamda sınırlı bir yer ayrıldığı bilinmektedir.[125]

Rönesans sonrası gelişen hümanizm anlayışı ile birlikte Tanrı temelli evren anlayışından insan merkezli evren anlayışına geçilmiş ve böylelikle sekülerleşme ve bireyselleşme hayatın her alanında hüküm sürmeye başlamıştır. Modern dönemin totaliterliğine bir eleştiri olarak görülen postmodern dönemin de genel paradigmasının modernizmden çok farklı olduğunu söylemek mümkün değildir. Daha fazla bireysel özgürlük sloganı ile ifade edilen bu dönemde, modern dönemde din ile koparılan bağların ancak dinlerin tabiatlarının bozulması pahasına sisteme dâhil edildiği görülmektedir. Her bir bireyin hakikatin ölçüsü sayıldığı bu dönemde dinin bireysel yorumlarının ön plana çıktığı ve kavram ve sınırların giderek silikleştiği görülmektedir. Tüm insanları kapsayan bir hakikat anlayışının reddedildiği bu dönemde çok farklı din ve kültürlerden devşirilen ögelerin birleştirilerek bir araya getirildiği senkretik din anlayışlarının ortaya çıktığı

---

[124] Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bak. İbrahim Agâh Çubukçu, *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967).

[125] Perşembe, "Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi", 160-161.

görülmektedir. Aslında modern dönemde otoritesi elinden alınan dinin postmodern dönemde özünden yoksun bırakıldığını söylemek mümkündür.[126]

Postmodern dönemde bireyin kendi düşüncelerine göre yorumladığı dinin, insanın talep ve arzularına göre şekillendirilmesinin[127] yanısıra bireyin özgürlüğü önünde engel olarak görülmesi sebebiyle yakın zamanda tamamamiyle reddedilmesi ya da ilgisizlikle karşılanması da gündeme gelmektedir. Bunun en somut örneği son yıllarda özellikle Batı'da herhangi bir dini benimsemeyenlerin (unaffiliated/none religious) sayılarında görülen belirgin artıştır.[128] Batı toplumlarında sayıları gittikçe artan bu insanların varlığı sebebiyle dinsizlik, inançsızlık ve din dışı yönelimler sosyal bilimlerin dikkatini daha fazla çekmeye başlamıştır.

Din dışı yönelimleri ifade etmek amacıyla İngilizce'de "religious nones, non religious, irreligion, secular, religiously unaffiliated" kavramları kullanılmaktadır. Bu kavramlardan "irreligion" sözlükte "herhangi bir dinin aktif olarak reddedilmesi yahut kurumsal dine yabancılaşma"[129] olarak tanımlanırken; "non religious" "dinî inanç ve pratiklerle ilgili olmayan";[130] "religiously unaffilated" "her hangi bir dine bağlılığı olmayan";[131] "secular" kavramı ise "din ya da dinsizlikle ilgisiz ya da tarafsız olmak"[132] şeklinde tanımlanmaktadır. Din dışı yönelimleri ifade eden kavramların anlamlarına bakıldığında bu yönelimlerin dine karşı ilgisiz olmak ile aktif bir şekilde dini reddetme arasında farklı tutumları bünyesinde barındırdığı anlaşılmaktadır.

Heterojen bir yapıya sahip olan din dışı yönelimler, sosyal bilimciler tarafından genellikle kendi araştırma verilerine dayanılarak tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bu tasniflerden birinde Tamney kendisini "dinî bağlılığı olmayan/dinsiz" olarak ifade edenleri üç gruba ayırmıştır. Bu gruplardan ilkinde dinî kurumlara ve din adamlarının sosyal yaşamdaki rollerine ağır eleştiriler getirenlerden

---

[126] Mustafa Tekin, "Postmodernizmin Din Sorunu", *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 7-16.
[127] Tekin, "Postmodernizmin Din Sorunu", 21.
[128] Bullard, "The World's Newest Major Religion: No Religion".
[129] Colin Campbell,"irreligion*", Encyclopedia of Religion and Society*, William H. Swatos, Jr.(ed.), (New Delhi: Altamira Press, 1998), 239
[130]*Dictionary.com*, "nonreligious" (Erişim 5 Haziran 2021)
[131] Pew Research Center,"Religiously Unaffiliated" (Erişim 5 Haziran 2021).
[132] *Britannica*, "Secularism" (Erişim 16 Kasım 2021); *Cambridge Dictionary,* "Secularist" (Erişim 16 Kasım 2021).

oluşan *yapısal dinsizler* (structural nones) yer alırken, ikinci grupta geleneksel dinî inanç ve değerleri eleştiren *kültürel dinsizler* (cultural nones) ve üçüncü grupta ise dine karşı kayıtsız olan *sekülerler* yer almaktadır."[133] Tomlins ve Beaman ise dinî bağlılığı olmayan kişilerin kendilerini *agnostik*, *ateist*, *anti-teist*, *apatetik*, *agnostik-ateist*, *aydın*, *özgür düşünceli*, *natüralist*, *rasyonalist*, *hümanist*, *septik*, *seküler* gibi kavramlar ya da bu kavramların karışımlarıyla tanımlayabildiklerini ifade etmektedir.[134] Hassal ve Bushfield tarafından yapılan araştırmaya göre dinî kimliğe sahip olmadığını dile getirenlerden bir bölümü kendilerini yalnızca *dinsiz* (nones) olarak ifade ederken diğer bir grup ise *ateist*, *agnostik*, *seküler* ve *şüpheci* olarak ifade etmektedir.[135] İngiltere'de yapılan bir araştırmada ise kendisini herhangi bir dine bağlı olmayan (none) olarak ifade eden bazı katılımcıların Tanrı'ya inandığı, bu grup içindekilerin ancak yarıdan daha azının kendisini ateist olarak deklare ettiği ve yalnız %13'ünün din karşıtı oldukları dile getirilmiştir.[136] Bu araştırmalardan çıkarılabilecek ortak sonucu, farklı biçimlerde ortaya çıkan din dışı yönelimlerin, bir kısmının dine karşı kayıtsızlık ve kurumsal dinden uzaklaşma, diğer bir kısmının ise inançsızlık boyutunda olduğu şeklinde ifade etmek mümkündür.

Dinsizlik ve *inançsızlık* kavramları zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmakla birlikte bu kavramların aynı anlama gelip gelmediği tartışmalıdır. Dinsizlik (irreligion/nonreligion) kurumsal dinin red edilmesi, dinî inanç ve pratiklerin yokluğunu ifade ederken,[137] inançsızlık kavramı (unbelief/nonbelief/disbelief), "dinî veya spiritüel bir inanca sahip olmamak anlamındaki ateizm, agnostisizm, apateizm gibi yaklaşımların genel adı olarak kullanılmaktadır."[138] Birçok araştırmada kendisini inançsız olarak tanımlayan şahısların bir kısmının Hristiyan, Katolik, Yahudi kimliğini kabul ettikleri, bir kısmının ise Tanrı'ya inanmadıkları halde doğaüstü bir güce inandıkları görülmüştür.

---

[133] Joseph B. Tamney vd., "Innovation Theory and Religious Nones", *Journal for the Scientific Study of Religion* 28/2 (1989), 216-219.
[134] Steven Tomlins - Lori G. Beaman. 2015. "Introduction." *In Atheist Identities: Spaces and Social Contexts,* ed. Lori G. Beaman - S. Tomlins (New York: Springer, 2015), 1–18.
[135] Christopher Hassall - Ian Bushfield, "Increasing Diversity in Emerging Non-religious Communities, *Secularism and Nonreligion* 3/7 (2014), 1.
[136] Nicola Madge - Peter J. Hemming, "Young British Religious 'nones': Findings From the Youth On Religion Study", *Journal of Youth Studies* 20/7(2016), 874-875.
[137] Campbell,"irreligion*", Encyclopedia of Religion and Society*, 239
[138] Kenan Sevinç - Ali Ulvi Mehmetoğlu, "İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi", *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 88.

İnançsızlığı ifade etmek için, “dinsiz, imansız, mürtet, ateist, anti-teist, agnostik, hümanist, seküler, kilisesiz, şüpheci, bilimci” gibi farklı kavramların kullanılması da inançsızlığın tanımlanmasının ve sınırlarının çizilmesinin zorluğuna işaret etmektedir.[139]

Araştırmacıların kendi çalışmaları ile ulaştıkları sonuçlara göre farklı inançsızlık tasnifleri yaptığı gözlenmektedir.[140] Bu çalışmalardan birinde Silver ve arkadaşları inançsızlığı altı kategoriye ayırmışlardır. Onlara göre inançsızlar, “entelektüel ateist/agnostik, aktivist ateist/agnostik, arayışcı agnostik, teizm karşıtı(anti-theist), teist olmayan(non-theist), ritüel ateist/agnostik” olarak altı grupta incelenebilir. Bu tasnifte her grup arasında çeşitli farklar bulunmaktadır. Buna göre, entelektüel ateist/agnostikler felsefe, bilim, rasyonel teoloji alanında bilgili kişilerle iletişime geçerek kendilerini geliştirmeyi önemserken; ritüel ateist/agnostikler Tanrı’ya inanmamakla birlikte, ölümden sonra bir yaşamın olacağına inanmaya meyilli ve çeşitli dinî törenlere de katılan insanlardır. Teist olmayanlar, dine karşı ilgisiz ve dinin hayatlarında rol oynamadığı kişiler olarak sınıflandırılmasına karşın anti-teistler din olgusuna şiddetle karşı olan grubu ifade etmektedir. Dinin insanlık barışı için tehlike olduğunu düşünen anti-teistler görüşlerini başkalarına iletmeye ve yaymaya çabalamaktadırlar. Tanrı’nın varlığı ya da yokluğu konusunda bir karara varamayan arayışçı agnostikler, gerçeği aramaya ve diğer insanlarla iletişim kurmaya hevesli görünmektedirler. Aktivist ateistler/agnostikler ise hayvan hakları, eşcinsellik gibi sosyo-politik konularda duyarlılıkları olan inançsızları kapsamaktadır.[141] Bu tarz sınıflandırma ve kavramlaştırmaların toplumsal ve kültürel farklılıklar sebebiyle evrensel sınıflandırmalar olarak kabul edilmesi mümkün gözükmemektedir. Örneğin Zuckerman Amerika’daki dinsizler ile İsveç ve Danimarka’daki dinsizlerin, dinin reddine ilişkin tecrübe ve duyguları, Tanrı’nın yokluğuna dair kişisel görüşleri ve dine dair düşünceleri bakımından farklı olduklarını dile getirmiştir.[142] Bireysel ya da

[139] Kenan Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri, *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3(2017), 104-105.
[140] Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri, 105.
[141] Christopher F. Silver vd., “The six types of nonbelief: a qualitative and quantitative study of type and narrative”, *Mental Health Religion&Culture* 17/10(2014), 990-1001.
[142] Phil Zuckerman, Contrasting irreligious orientations, Atheism and Secularity in USA and Scandinavia” *Approaching Religion* 2/1 (June 2012), 8-9.

kültürel farklılıklar sebebiyle din dışı yönelimlerin farklı versiyonları bulunmakla birlikte dinsizlik ya da inançsızlık denilince akla ilk gelen kavram ateizmdir.

1.1.6. Ateizm

Ateizm kavramını en genel haliyle, dünyayı yaratan ve dünyadan bağımsız olarak var olan kişisel bir Tanrı'ya inanmayı ifade eden teizmin reddi şeklinde tanımlamak mümkündür. Bununla birlikte ateizmin tanımlanmasında iki farklı yaklaşımın sergilendiğini belirtmek gerekir. Ateizm Karl Marx (öl.1883), Sigmund Freud (öl. 1939), J. Paul Sartre'nin (öl.1980) yaptığı gibi teizmin açıkça reddedilmesi şeklinde olabildiği gibi, görünen maddi âlemin ötesinde bir varlığın olmadığını zimnen varsayan "pratik ateizm" şekli de söz konusudur. Her iki tarzda ortak olan husus ise, teistik Tanrı'nın varlığına inanmak için yeterli delil olmadığı düşüncesidir.[143] Ateizmin teizmin reddi şeklinde yapılan genel tanımı dışında, Tanrı'nın hem insan zihninde hem de dış dünyada mevcut olmadığı için onun reddedilmesinin ya da kabul edilmesinin söz konusu olmayacağını savunan mutlak(negatif) ateizm ve hem Tanrı'nın varlığına inanmamak hem de yokluğunu kanıtlamaya çalışmak şeklinde tanımlanan teorik(pozitif) ateizm tanımlamaları da yapılmaktadır.[144]

Julian Baggini'ye göre; ateizm özelde Tanrı'nın varlığının reddi olarak tanımlansa da aslında ateistin Tanrı'yı inkârına, ölümsüz ruh, öteki âlem gibi aşkın, doğaüstü varlık gerçekliğinin reddi de eşlik etmektedir. Bunda ateizmin natüralizmden beslenen köklerinin etkisi büyüktür. Natüralizm ile olan yakın ilişkisinden dolayı ateizmin kökenini, M.Ö.6.yüzyılda Thales (öl. M.Ö. 548/545), Anaximander (öl. M.Ö. 546) ve Anaximenes (öl. M.Ö. 525) gibi doğa lehine mitolojiyi reddeden filozoflara dayandırmak mümkündür. Bununla birlikte Antik Yunan'da natüralizm ve rasyonalizm ile başlayan ateizmin hikâyesinin ilk ateist eser olarak kabul edilen *The System of Nature (Doğa Sistemi)*'ın Baron d'Holbach

---

143 John Haught, "Atheism", *Encyclopedia of Science and Religion*, ed. J. Wentzel Vrede van Huyssteen (New York: Macmillan Reference, 2003),38.

144 Aydın Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm* (İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001), 17.

tarafından 1770'de açık bir şekilde yayınlanması ile gün yüzüne çıkan bir sürecin meyvesi olarak değerlendirilmesi mümkündür.[145]

Tarihi açısından bakıldığında ateizmin Antik Yunan felsefesine kadar geri giden oldukça eski bir geçmişi olduğu görülmektedir. Ateizmin tarihini İlkçağ ateizmi, Yeniçağ ateizmi ve Modern ateizm olarak üç evrede incelemek uygun görünmektedir. İlkçağ felsefesinde genel olarak inançsızlık olarak görülen ateizmin temsilcileri epikürcüler, atinalı sofistler ve şüpheciler olmuştur. 17. yüzyılda gerçekleşen Rönesans'la birlikte felsefede başlayan yeni dönemde, metafiziğe karşı sistemli bir şüphenin gelişmesine karşın, gerek baskılar gerek de teolojinin güçlü olması sebebiyle ateizm sesini yükseltemediği görülmektedir. Ancak Ortaçağdaki kilisenin yanlış tutumlarının bir neticesi olarak modern dönemde ateizm din düşmanlığına dönüşmüştür. Öncülüğünü, Schopenhauer (öl. 1860), Feuerbach (öl.1872), Marx, Nietzsche (öl. 1900), Freud, Sartre ve Ayer (öl.1989) gibi düşünürlerin desteklediği Modern ateizmde Tanrı'nın varlığı insanın özgürlüğü için bir tehdit olarak görülmüştür.[146]

Ateizmin kökleri çok eskiye dayansa da günümüzde Amerika gibi Batılı toplumlar başta olmak üzere modern çağda daha yaygınlaşmasında tarih boyunca ortaya çıkan bazı siyasi-sosyal ve entelektüel akımların etkisinden söz etmek gerekmektedir. Bunlar arasında deizm, şüphecilik, liberalizm, hümanizm, komünizm, materyalizm, mantıkçı pozitivizmi ve din karşıtlığının çeşitli biçimlerini (Yahudilik karşıtlığı, Katoliklik karşıtlığı, İslâm karşıtlığı v.b.) saymak mümkündür.[147] Örneğin maddeyi tek gerçek kabul eden, metafiziği reddeden materyalizm, Tanrı'yı varlığın sebebi olarak gören görüşlere de tümden karşı çıkmıştır.[148]

Son yıllarda Richard Dawkins, Daniel Dennett, Sam Harris ve Cristopher Hitchens'ın yazdıkları çerçevesinde şekillenen "Yeni Ateizm" akımı tüm dünyada oldukça popüler olmuştur. Aslında ortaya koydukları argümânları yönüyle, Russell,

---

[145] Julian Baggini, *Atheism, A very Short İntroduction* (New York: Oxford University Press,2003), 4-78.
[146] Ferhat Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19(2005), 358.
[147] Eric Chalfant, "Atheism İn Amerika", *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. (Erişim 4 Haziran 2020) https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013.420
[148] Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları), 28/137-140.

Paine, Feuerbach, Marx, Freud, Nietzsche'den farklı bir şey söylemeyen bu yazarların önceki ateist düşünürlerden üslup açısından belirgin bir farkları olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir deyişle "Yeni Ateizm", eski ateist düşüncelerin daha büyük bir heyecanla yeniden gündeme getirilmesinden başka bir şey değildir. Bu hareket, medyanın gücünden de yararlanarak Amerika başta olmak üzere dünyada ateizm savunuculuğu yapmaktadır.[149]

Beslendiği felsefi düşünceler, ideolojiler ya da kullandıkları argümanlara göre ateizmin farklı versiyonlarından söz etmek mümkündür. Bunların en bilinenleri ise; materyalist ateizm, marksist ateizm, varoluşçu ateizm, psikanalitik ateizm ve son yıllarda daha fazla revaçta olan bilimsel ateizmdir.

Materyalizm, varlığın yalnız maddeden ibaret olduğunu, fizik ötesi hiçbir gerçekliğin olmadığını savunan felsefî akımdır. Metafiziği reddetmesinin bir sonucu olarak, idealizm, spiritüalizm, rasyonalizm gibi felsefi anlayışlara ters düşen metaryalizm, Tanrı inancı başta olmak üzere tüm dinî inanışların bir yanılsamadan ibaret olduğunu savunmaktadır. Hint ve Çin kaynaklarında materyalist düşünceye rastlanmakla birlikte, evrenin sonsuz ve sınırsız olma özelliğine sahip atomlardan ve boşluklardan oluştuğunu savunan Leukippos (öl. M.Ö. 5. yy), Demokritos (öl. M.Ö. 370), Epikuros (öl. M.Ö. 270) ve Lucretius (öl. M.Ö. 55) gibi Antik Çağ Yunan filozofları materyalizmi felsefî bir sistem haline getiren temsilcileri olarak kabul edilmektedir.[150] Duyusal alanın dışında kalan hiçbir şeyin varlığını kabul etmeyen materyalist anlayış, ateizmin en eski versiyonlarından birinin temelini oluşturmaktadır.

Pozitif bilimlerin deneysel yönteminin felsefeye de uygulanması anlamında ilk olarak Saint Simon (öl. 1825) tarafından kullanılan ve Comte (öl. 1857) tarafından geliştirilen pozitivizm, bilimsel yöntemlerle ispatlanamaması sebebiyle Tanrı'nın varlığını ihtimal dışı görmüştür.[151] Bilgiyi duyu tecrübesi ile sınırlandıran pozitivist anlayış, daha önce sır olarak görülen konuların, bilimsel ilerlemeler

---

[149] Amarnath Amarasingam, "Introduction: What is the New Atheism" *Studies in Critical Research on Religion,* ed. Warren S. Goldstein (Boston: Brill, 2010), 1/1-10.
[150] Topaloğlu, "Materyalizm", 28/137.
[151] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, 50-51.

sayesinde çözülebileceği için metafiziksel ve dinsel açıklamaların anlamsız olduğunu iddia etmiştir.[152]

Son yıllarda bilimsel ateizmin savunucusu konumunda olan Richard Dawkins, T*anrı Yanılgısı* adlı kitabında Einstein da dâhil birçok bilim adamının ateist olduğunu ve bir doğa bilimcinin başka türlü olmayacağını iddia etmektedir.[153] Ona göre bir doğa bilimci fiziksel dünyanın ötesinde hiçbir şeyin varlığına inanmayan kişidir.[154] Dawkins'e göre, teistlerin evrenin oluşumu ile ilgili tesadüfün karşısına konumlandırdıkları bilinçli (Tanrısal) tasarımdan daha iyi bir seçenek olarak Darwin'in evrim teorisiyle ortaya koyduğu doğal seçilim bulunmaktadır. Çünkü her şeyi tasarlayan akıllı bir tasarımcının var olma olasılığı insan zihnine yeni bir zorluk çıkarmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Ona göre bu tasarımcının kim tarafından tasarlandığı sorusu ve böylesi bir varlığın varlığının ispatlanamaz olması önemli bir güçlük çıkaracaktır. Oysa doğal seçilim evrenin ilk başlangıcından şu anına kadar küçük parçalara ayrılarak ve oldukça yavaş ilerleyen bir süreç olarak rastlantısallığın karşısındaki en iyi seçenek olarak durmaktadır.[155]

Marx gibi bazı düşünürler genel olarak dinin, özel olarak da kilisenin sosyal işlevlerinden hareketle sosyo-plolitik bir ateizmi savunmuşlardır. Marx'a göre Tanrı inancını savunmak kapitalizmi desteklemek olacağından, toplumsal dönüşümün önündeki en büyük engel dindir ve bir an evvel ondan kurtulmak gerekmektedir.[156] Hegel'den miras aldığı bilinç ve diyalektikle kendi görüşlerini oluşturan Marx'a göre Tanrı, insanın kendisine yabancılaşmış öz bilinci olmakla birlikte aynı zamanda otoritenin de meşrulaştırıcı aracıdır. Dolayısıyla insanların, kendi elleriyle üretip sonra boyun eğdiği Tanrı ve din gibi dogmalardan kurtarılıp özgür bırakılması gerekmektedir.[157] Marksist düşünceye göre, sosyal sınıfların doğuşunda ve kapitalist sistemin devamlılığında ve toplumsal değişime gösterilen dirençte payı olan din

---

[152] İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 80-83.
[153] Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009), 22.
[154] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 20.
[155] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 115-116.
[156] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, 55-56.
[157] Cevat Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din*", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2(2014), 207-240.

tümüyle reddedilmelidir. Zira ancak bu şekilde hedeflenen sosyal düzene ulaşmak mümkün olacaktır.

Ateizmin bir farklı yorumu da Freud başta olmak üzere bazı ruh bilimciler tarafından yapılmıştır. Freud'a göre insanların ruhsal rahatsızlıklarının arkasında toplumun, ailenin ve dinin baskıları yer almaktadır. Kişilerin isteklerinin gerçekleştirmesinin önünde engel teşkil eden bu baskılar onları hasta etmektedir. Ayrıca dinî inanç insanın nörotik bir yanılgısından başka bir şey değildir. Tanrı kavramı da çocukluktaki baba imajının yüceltilmiş bir yansıması, zorluklar karşısında geliştirilen bir savunma mekanizmasıdır. İnsan, kendini geliştirdikçe hayali varlıkların yardımına ihtiyaç duymayacak ve dinin boyunduruğundan kurtulacaktır.[158] Anlaşıldığı üzere, insanın korkularından ve birtakım duygusal ihtiyaçlarından kaynaklandığı düşünülen Tanrı imajı ve din olgusu psikanalitik ateizmde aşılması gereken bir zafiyet olarak görülmektedir.

Varoluşçuluk modern dönemde ateizmin en etkin biçimde savunulduğu ve yaşandığı ekollerden birisidir. Nietzcshe'nin düşüncelerinin büyük etkisinin bulunduğu bu ekolün temsilcileri arasında Kierkegaard (öl. 1855), ve Gabriel Marcel (öl. 1973) gibi teistlerle, Martin Heidegger (öl.1979) ve J. P. Sartre (öl. 1980) gibi meşhur ateist düşünürler bulunmaktadır.[159]Varoluşçu felsefeyi, bir felsefi sistemden daha çok varlık ve yaşamla ilgili konuları ortak bazı ilkeler çerçevesinde ele alan filozoflar ailesi olarak düşünmek mümkündür. Varlığın özden önceliği, insan merkezli olma, özgürlükçü olma, zamanın varoluşsal önemini dikkate alma ve ahlâkî olma varoluşçu felsefenin ortak ilkeleridir. Bu ilkeler varoluşçu filozofların her biri tarafından farklı biçimlerde ele alınsa da tüm varoluşçuların ortak değerleri olarak kabul edilmektedir.[160] Varoluşçu felsefede kendi değerlerini üretme görevi yükelenen insanın özgürlüğü için bir tehdit olarak görülen Tanrı'nın varlığı reddedilmektedir.[161]

Dünyada yaşanan acıların ve kötülüklerin varlığından hareketle Tanrı'nın yokluğunu ortaya koymaya çalışan iyilikçi ateizmin Antik Yunan'daki temsilcisi

---

[158] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, 64.
[159] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, 64.
[160] Thomas Flynn, *Existentialism A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 6-9.
[161]Vedat Çelebi, "Jean Paul Sartre'ın Varoluşçuluk Düşüncesi", *Beytülhikme* 4/2 (2014), 67-71.

Epikuros'dur. Epikuros tarafından dünyada yaşanan kötü olayların her şeye gücü yeten Tanrı/Tanrıların mevcudiyeti ile çeliştiği şeklinde ifade edilen kötülük meselesi, sonraki yüzyıllarda ateizme gerekçe olarak değerlendirilmiştir.[162] Kötülük problemi çağdaş ateistlerin de en çok başvurduğu argümanlardan biridir. Bu yönüyle ateizm-kötülük problemi ilişkisini daha detaylı bir şekilde ele almak çalışmamız açısından yararlı olacaktır.

1.1.6.1. Ateizm ve Kötülük Meselesi

Kötülük meselesi ateizmin "herşeyi bilen, her şeye gücü yeten ve iyi olan" geleneksel teist Tanrı anlayışının aleyhine ileri sürdüğü argümanlarından biridir.[163] En basit şekliyle kötülük problemi;

1. Tanrı vardır.
2. Tanrı mutlak iyidir.
3. Tanrı mutlak güçlüdür.
4. Evrende kötülük vardır.

Önermelerinin birlikte çelişki yarattığı iddiasına dayanmaktadır.[164]

Bu problemi çözmeye çalışan felsefeciler, kötülüğün kesin bir tanımı üzerinde ittifak etmeseler de kötülüğü tabiî kötülük ve ahlakî kötülük olarak sınıflandırmışlardır. Ahlakî kötülük, özgür insanların haksız ve acı veren fiillerini içerirken, tabiî kötülük deprem, sel, kıtlık, hastalıkla, sakatlıklar gibi gayri şahsi güçlerden kaynaklanan acıları içermektedir.[165]

J.L. Mackie (öl.1981), kâdir-i mutlak, âlim-i mutlak ve salt iyi olan bir Tanrı'nın varlığı ile yukarıda sınıflandırılmış kötülüklerin varlığını ifade eden iki önermenin birlikte tutarsız ve mantıksız olduğunu iddia etmiştir. Tutarsızlık suçlamasını çürütme teşebbüsleri ile meşhur olan teist filozof Alvin Plantinga, Tanrı'nın yarattığı özgür varlıkların kötülük yapmalarına engel olması durumunda

---

[162] Örsan K. Öymen, "Felsefe Tarihinde Ateizm", *Ateist Dergi* 11 (2014), 5.
[163] Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 27.
[164] Mustafa Çevik, "David Hume'da Kötülük Sorunu", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 6/16 (Mayıs-Ağustos 2003), 15.
[165] Fatma Yüce, "Din Felsefesinde Kötülük Problemi: Algısal Kötülük Kavramıyla Yeni Bir Perspektif", *Felsefe Dünyası* 63 (2016), 180.

büyük oranda bu varlıkların özgürlüğünden bahsetmenin mümkün olamayacağını ve bu sebeple iyilik yapmaya yetenekli bu varlıkların bazen yoldan çıkmaları sonucu meydana gelen kötülüklerin, mutlak kudrete ve iyiliğe sahip bir Tanrı'nın varlığının aleyhine delil olamayacağını savunmuştur.[166] Ancak onun bu savunmasına da Antony Flew (öl.2010), J. L. Mackie ve başka eleştirmenlerce "hem özgür hem de ahlaken doğru fiiller icra eden varlıklar barındıran bir dünyanın var olması mantıken mümkündür. Tanrı'nın kudreti de mümkün olan her türlü hali temin etmeyi kapsadığına göre Tanrı'nın bu mümkün dünyayı yaratabileceği sonucu ortaya çıktığı" gerekçesiyle eleştiriler yönlendirilmiştir.[167]

Ahlaki kötülüğü, iyiliğe yatkın olarak yaratılan insanın gelişim sürecinde henüz olgunlaşamadığı bir aşamanın sonucu olarak gören Kant'a göre iyiliğe doğru yapılan bu yolculukta insan için kötülük kaçınılmazdır.[168] Teodise savunmalarının başarılı olamayacağını, dünyadaki kötülük olgusu ile Tanrı'nın bilgeliği arasında bağlantı kurulamayacağını iddia eden Kant, insan aklının sınırlılığının farkında olarak bu problemin ele alınmasını önermektedir.[169] Ona göre bu meselenin insan aklı ile çözümü mümkün olmadığı gibi kesin bir şekilde Tanrı'nın bilinmesi de insan için ahlakîlik imkânını da ortadan kaldırabilecek bir durumdur.[170]

Doğal Din Üstüne adlı eserinde Tanrı'nın varlığının nasıl bilinebileceği ana teması üzerinde duran David Hume (öl. 1776), hayalî üç kişi arasında geçen konuşmalarda kötülük meselesine de bu çerçevede değinmiştir. Bu diyaloglarda daha çok şüpheci olan Philo ile fideist denebilecek Demea arasında geçen kötülük tartışmasında Philo'nun argümanları karşısında Demea pes etmiş görünmektedir. Philo dünyadaki ızdırapların mutluluklardan daha az olduğu kabul edilse bile, sonsuz iyilik ve hikmet sahibi Tanrı'dan beklenenin bu olmadığını ifade etmektedir. Tartışmanın son noktasında Philo, insan yaşamındaki acı ve sefaletin kâdir-i mutlak, iyi bir Tanrı'nın varlığı ile bağdaştırılsa dahi, dünyadaki sınırlı olgulardan hareketle

---

[166] Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç* (İstanbul: Küre Yayınları,2006), 278-280.
[167] Peterson vd., *Akıl ve İnanç*, 281.
[168] Metin Topuz, "Kötülüğü Kavranabilir Kılmak: Kant'ın Teodise Üzerine Düşünceleri", *Beytulhikme* 6/2 (2016), 256.
[169] Topuz, "Kötülüğü Kavranabilir Kılmak: Kant'ın Teodise Üzerine Düşünceleri" , 265.
[170]Melike Molacı, "Modern Teodise Denemelerinin Olanağı Üzerine" *Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Dergisi* 58/2 (2018), 1305-1306.

Tanrı'nın saf ve katıksız sıfatlarının ispat edilemeyeceği görüşündedir. Hume'un, kötülük meselesine yaklaşımını, Tanrı'nın varlığını inkâr için bir delil olarak sunmaktan daha çok Tanrı'nın mutlak anlamda iyi olup olmadığını bilmenin imkânsızlığını göstermeye çalışmak şeklinde yorumlamak mümkündür.[171]

Tanrı'nın mutlak iyi olduğunu ispat etmeye çalışan filozoflardan biri olan Leibniz (öl.1716), teodisesinde Tanrı'nın dünyadaki etkinliğini azaltmış ve Newton'un dışarıdan bir müdahaleye ihtiyaç duymayacak mükemmellikte yaratılmış deistik evren anlayışını benimsemiş gözükmektedir.[172] Buna göre âlemdeki her şey Tanrı tarafından konulan düzenin bir parçasıdır. Bu işleyişi mükemmel olarak tayin eden Tanrı evrenin işleyişine sık sık müdahale etmek zorunda kalmaz.[173] Ne var ki Leibniz'in kötülük problemini çözmeye çalışırken, ortaya koyduğu tezinin, evrene inayetiyle müdahale edebilen, teist Tanrı anlayışı ile çelişmesi yeni bir problem ortaya çıkarmakta ve deizme kapı aralamaktadır. Ayrıca semavî dinlerde yer alan mucize kavramını dışlaması da başka bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kötülük meselesi üzerine Hristiyan kültürü içerisinde yetişmiş filozofların görüşlerine yer verdikten sonra, İslâm filozoflarının bu meseleyi nasıl ele aldıklarına ve kelâm ilmi açısından meselenin nasıl değerlendirildiğine de değinmekte yarar görmekteyiz. Allah'ı, varlığın ilk nedeni, mutlâk hakikat, zât ve mahiyeti bir olan zorunlu varlık olarak tanımlayan Fârâbî'ye (öl. 950/951) göre diğer varlıklar O'ndan bir hiyerarşi ile sudûr etmiştir. Sudûr teorisine göre Allah'ın kendini bilmesi ile önce *İlk Akıl* O'ndan sudûr etmiş, bu İlk Akıl'dan da *İkinci Akıl* ve ilk gök küresi sudûr etmiştir. Bu şekilde meydana gelen onuncu akıl olan *Faal Akıl*'a kadarki soyut akıl ve gök küreleri Ay-üstü âlemi oluşturmaktadır. Ay-üstü âlem'de kötülük ve eksiklik yok iken Faal Akıl'dan sudur edenlerin oluşturduğu Ay-altı maddî âlemde kötülük mevcuttur. Bu âlemde yer alan varlıkların baştan bir yetkinliğe sahip olmamaları bu kötülüğün sebebidir. Bu âlemin bir parçası olan insan da doğuştan iyi ya da kötü

---

[171] David Hume*, Doğal Din Üstüne*, çev. Mete Akçay (212-225.
[172] Molacı, "Modern Teodise Denemelerinin Olanağı Üzerine", 1303-1306.
[173] H. Ömer Özden, "İbn Sinâ ve Leibniz'de Kötülük Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 280.

eylemleri gerçekleştirme imkânına sahiptir. Ancak sonrasında bu ikisinden hangisini güçlendireceği insanın kendi çabası ile belirlenmektedir.[174]

Fârâbî'nin maddenin özelliğinin bir sonucu olarak gördüğü kötülüğün, dünyada iyiliklerden çok olmasa da var olduğunu İbn Sînâ da kabul etmiş ve bu durumun mümkün dünyaların en iyisini yaratan Allah'ın hikmetine uygun olabileceğini savunmuştur. Ancak bu hikmet-i ilahî'nin insanlar tarafından tam olarak bilenemeyeceğini de eklemiştir.[175] Dünyadaki iyiliklerin olması için zorunlu olarak görülen kötülük, İbn Sînâ felsefesinde mümkün varlıklar dünyasının olmasının bir şartı gibi kabul edilmektedir. İbn Sînâ, Allah'ın saf iyiliği yaratabileceğini ancak bunun mümkün varlık formuna uygun olamayacağını ifade etmiştir.[176]

Dinî naslar ile kendi dönemindeki felsefî görüşleri bağdaştırmaya çalışan İbn Rüşd (öl. 1198), ontolojik düzlemde bir yeri olmasa da fenomenolojik olarak kötülüğün mevcut olduğunu ve selefi İbn Sînâ gibi bunun maddenin yapısından kaynaklandığını kabul etmektedir. Kendi döneminde çok yaygın olan Eş'arî mezhebinin görüşleri üzerinden kötülük meselesine değinen İbn Rüşd, iyilik ve kötülüğün ilahî emirlere ve yasaklara bağlı olarak bu vasıfları kazandıkları yönündeki Eş'arî görüşü reddetmiştir. Ona göre, dinî naslarda iyi olarak ifade edilen şeyler, bizatihi iyi oldukları için iyi kabul edilmiştir.[177]

İslâm felsefesinde olduğu gibi kelâm ilminde de kötülük meselesi farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Kötülük meselesi kelâm ilminde daha ziyade "hüsün ve kubuh" meselesi içerisinde ele alınan bir konu olmuştur. Hüsün (hüsn) "güzel olmak, güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey" anlamına gelmektedir. Bunun karşıtı olan kubuh ise (kubh) "çirkin olmak, çirkinlik ve nefret edilen şey" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda hüsün ve kubuh meselesi iyi ve kötünün ne olduğu, Allah'ın sıfat ve fiilleri ile ilişkisi, iyilik ya da kötülüğün varlığa ait aslî nitelikler

---

[174] Hasan Hüseyin Bircan, *İslâm Felsefesine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 119-136.
[175] Rafiz Manafov, "Meşşâî Felsefe ve Kelâm Düşüncesinde 'Adl-i İlahi' (Teodise) Meselesi, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/28 (2009), 105-109.
[176] İbn Sînâ, *Kitâbuş-şifâ, Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Literal Yayıncılık, 2004), 164-167.
[177] Mehmet Murat Karakaya, "İbn Rüşd Felsefesinde Kötülük", *Beyt'ül Hikme* 9/2 (2019), 493-505.

olup olmadığı, iyilik ve kötülüğün insanın sorumluluğu ile ilişkisi, dünyadaki kötülüğün varlığı gibi çok yönlü bir problem olarak tartışılmıştır.[178]

Kelâm ekollerinin kötülük meselesine bakışı Allah tasavvurları ile doğrudan ilişkidir. Allah'ın kudretine vurgu yapan Eş'arîler'e göre iyi ve kötü şer'i hükümlerle belirlenir. Doğal olaylarda olduğu gibi iyi ya da kötü tüm insan fiillerinin de tek faili Allah'tır.[179] İnsanın kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığını, ancak kesb edicisi (Allah'ın her bir fiil için ayrı ayrı verdiği kudretle fiillerini gerçekleştiren) olduğunu ileri süren Eşa'rî ekolü, insanın hür iradesini askıya alması sebebiyle karşıt görüşlüler tarafından Cebr-i Mutavassıt/Ilımlı Cebriyye" olarak anılmıştır.[180]

Eş'arî ekolünün tam karşısında konumlandırabileceğimiz Muʿtezile mezhebi, bu hususta Allah'ın kâdir olmakla birlikte bu kudreti sürekli kullanmasının zorunlu olmadığına ve kudret sıfatının potansiyel zâtî bir sıfat olduğuna dikkat çekmiştir.[181] Allah'ın şer ve zulüm olan bir fiili işlemekten münezzeh olduğunu savunan Muʿtezile, iyilik ve kötülüğün akılla bilenebileceğini ve bundan dolayı insan için iyi davranışlar sergilemenin ve kötülüklerden kaçınmanın vacip olduğunu vurgulamıştır.[182]

Muʿtezile'nin, "Allah tarafından kendisine verilen potansiyel güç ile kişinin kendi fillerini yarattığı" görüşünü reddeden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, kulun gerçek manada bir fiilinin olmadığını savunan Cebriyye ekolünü de eleştirmiştir.[183] Ona göre kulun fiillerinin Allah tarafından yaratılması, kişinin hür iradesini ortadan kaldırmamaktadır. Bu sebeple, kişi kendi iradesi ile tercih ettiği ahlâkî kötülüklerden sorumludur.[184]

---

[178] İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Haziran 2020).
[179] Fethi Kerim Kazanç, "Kelâmî Düşüncede Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2008), 87.
[180] Metin Özdemir," Kötülük Meselesine Felsefî ve Kelâmî Açıdan Mukâyeseli Bir Yaklaşım", *Journal of Islamic Research* 27/3 (2016), 247.
[181] Seyithan Can, "Allah'ın Kudretinin İnsan Fillerine Taalluk Alanı ve İmkânı" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (2019), 595.
[182] Şehristânî, el-*Milel ve'n-Nihal*, 58.
[183] Saim Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2000), 85-86.
[184] Kazanç, "Kelâmî Düşüncede Kötülük Problemine Kısa Bir Bakış", 97-98.

1.1.6.2. Ateizm ve Evrim Teorisi

Ateistlerin yaşamın kaynağını açıklamada Tanrı'nın yaratıcılığı karşısında bir alternatif olarak gördükleri evrim teorisine çalışmamızda kısaca değinmemiz önem arzetmektedir. Evrim kavramı geçmişi Antik Yunan'a kadar uzanan bir kavramdır. M.Ö. 6. yüzyılda da Anaksimender (öl. M.Ö. 546), canlıların da diğer şeyler gibi bir değişim süreci yaşadığını dile getiren ilk düşünür olarak bilinir. Daha sonra bu düşünce "değişmeyen tek şey değişimin kendisidir" sözünün sahibi Heraklitos (öl. M.Ö. 475) tarafından tekrar dile getirilmiştir. M.Ö. 5. yüzyılda Empedokles (öl. M.Ö. 434) de canlıların bir bütünün farklı parçaları olduğunu savunmuştur[185] Farklı şekil ve boyutlarda da olsa Müslüman filozoflar ve kelâmcılar arasında da evrim düşüncesini savunanların olduğu ileri sürülmektedir. Bunlar arasında biyolojik evrimi savunan Câhız (öl. 869) ve yapay seçilimle evrimden ilk olarak bahseden İslâm âlimî Bîrunî'yi (öl. 1051) saymak mümkündür.[186]

Evrim teorisinin bilim dünyasının gündemine girmesi 19. yüzyılda Charles Darwin'in (öl. 1882) *Türlerin Kökeni* adlı eserinde bu teoriyi ortaya koymasıyla başlamıştır. Türlerin Kökeni'nde Darwin, canlılığın ortak bir atadan başlayarak geçirilen uzun mutasyonlar sonucu oluştuğunu ifade etmektedir. Bu süreç *doğal seçilim* adı verilen bir mekânizma ile ilerlemiş ve böylece canlılar hem varlığını sürdürmüş hem de çeşitlenmiştir.[187]Darwin tarafından dile getirilen doğal seçilim teorisi, modern biyologların çoğunluğu tarafından da, evrimsel değişimin en etkili açıklaması olarak kabul edilmektedir. Darwin'in savunduğu doğal seçilim basit bir ilkeye dayanmaktadır. Bu ilke, bir sorunun çözümünde olasılıklar içerisinden en iyisinin seçilmesidir. Zira canlılar için en önemli sorun, hayatta kalma, genleri bir sonraki nesle taşıma, yani üremedir. Sorunun olası çözümleri organizmanın genetik temelli varyasyonlarından oluşmakta ve çevresel faktörlere en iyi uyum sağlayan türler hayatta kalmaktadır.[188]

---

[185] Çağrı Mert Bakırcı, *Evrim Kuramı ve Mekanizmaları* (İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı, 2014), 187.
[186] Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), 39-79.
[187] Francisco Jose Ayala, "Evolution", *Britannica* (Erişim 30 Nisan 2021)
[188] Eugenie C. Scott, *Evolution vs. Creationism An Introduction* (London: Greenwood Press, 2004), 34-25.

Gerek Darwin tarafından ifade edilen evrimsel sürecin detayları, gerekse de ondan sonra gelişen genetik, moleküler biyoloji gibi disiplinlerdeki ilerlemeler ışığında bu teori ile ilgili gelinen son nokta ve bu teorinin bilimsel değeri bu çalışmanın amaç ve kapsamı dışındadır. Çalışmamızda teori ile ilgili yukarıda yapılan kısa bilgilendirme ile yetinilecek, bu teorinin din ve Tanrı algısı üzerindeki etkileri ve ateizmle olan ilişkisi değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Evrim teorisi belki de bilimsel teoriler içerisinde üzerinde en fazla tartışma olan teoridir. Bu tartışmaların çoğu bilimsel zeminden ziyâde, ideolojik zeminde cereyan etmektedir. Bir yanda ateşli evrim savunucuları ve diğer yanda da karşıtları evrim teorisi üzerinden kendi görüşlerini ispat etmeye çalışmaktadırlar. Teori özellikle türlerin Tanrı tarafından tek tek yaratıldığına inanan teistler ile Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen ateistler arasında yoğun tartışmalara neden olmaktadır. Varlığın nasıl ortaya çıktığı sorusuna evrim teorisi ile rasyonel bir cevap verildiğini düşünen ateistler açısından bu teori önemli bir delile dönüşmektedir.

Evrim teorisinin doğruluğuna inanan teistler olduğu gibi bu teori ile ilgili çekimser kalan ya da buna ilgi göstermeyen ateistler de mevcuttur. Kanaatimizce bu teorinin kişilerin ateist olmalarının yegâne sebebi olarak görülmesi yanlıştır. Zira bu teoriden önce de ateizm fikri de, Marx, Engels gibi materyalist-ateist şahsiyetler de mevcuttu. Ancak günümüzde Dawkins, gibi bazı ateistler bu teoriye büyük önem vermektedirler. Dawkins'in ifadesine göre bu teori ateizme önemli bir rasyonellik kazandırmıştır. Ona göre evrim teorisinde ifade edilen doğal seçilim, teizmin tasarım delilinin önünü keserek ateizme önemli bir avantaj kazandırmıştır. *Tanrı Yanılgısı* kitabında ise bu iddiayı biraz daha ileri taşıyarak, doğal seçilimin evrendeki rastlantısallığı açıklamada tasarım delilinden daha üstün olduğunu, bu sayede tasarım delilinde açıklanmaya ihtiyaç duyulan "tasarımcıyı kim tasarladı" sorusundan da insan zihninin kurtarıldığını savunmuştur.[189]

Aslında evrim teorisinin ateistler arasında daha fazla kabul görmesi şaşırtıcı bir durum değildir. Zira bir teist evrimi kabul ya da reddetme durumunun her ikisini de Tanrı inancı ile bağdaştırabilecekken, bir ateist için bu teorinin reddedilmesi durumunda, varlığın kökenini açıklayabileceği *tesadüften* başka bir alternatif

---

[189] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 114-116.

kalmamaktadır. Bu anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bazı teistlerin evrimin kabulünü Tanrı'nın varlığının inkâr edilmesi şeklinde anlamaları gibi bazı ateistler de evrim teorisinin kabulünü Tanrı'nın yokluğunu ispat olarak görmektedir.[190] Yeni ateizm adı verilen akımda bu bakış açısı ile evrimin gerçekliği üzerinde yoğun bir şekilde durulmakta ve doğa bilimlerinin verilerinden hareketle ateizm propagandası yapılmaya çalışılmaktadır.[191]

Yapılan alan araştırmaları da kendisini ateist olarak konumlandıran kişiler arasında din ve bilim arasında bir çatışma olduğu düşüncesi ve bilimsel bulguların dinî inançları zayıflattığı görüşünün yaygın olduğunu göstermektedir. Özellikle evrim teorisinin Tanrı inancını zayıflattığı düşüncesi çoğunluğun görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca varlığın biyolojik süreçlerine inanmanın ateistlerin kendi içinde tutarlı bir inanca sahip olmalarına yardımcı olduğu görülmektedir.[192] Elbette evrim teorisine ateistler arasında gösterilen ilginin temelinde, bilimsel bilgiye duyulan güvenle, inancın rasyonelleştirilme çabasının olduğu düşünülebileceği gibi evrim gibi bilimsel teoriler ya da felsefî anlayışlardan etkilenerek ateizme giden bir süreçten de söz etmek mümkündür.

1.1.6.3. Ateizmin Psiko-Sosyal Arka Planı

İster ateist ister teist olsun insanın tercihlerini tümüyle rasyonel saiklerle yaptığını söylemek mümkün değildir. İnsan yalnız akleden, saf mantıkla hareket eden bir varlık değildir. İnsanın duyguları, yaşadığı olumlu ya da olumsuz tecrübeler onun hayata, evrene ve Tanrı'ya bakışını etkilemektedir. Her ne kadar felsefî tartışmalara konu olsa da ateistlerin sık sık gündeme getirdiği kötülük meselesini de duygusal sebepler arasında değerlendirmek mümkündür. Bu çerçevede kötülük problemini, insanın çeşitli sebeplerle maruz kaldığı acı ve üzüntülerden kendisini kurtarmasını ve korumasını beklediği nihaî merci olarak gördüğü Tanrı'ya karşı, kendisini bu acı ve üzüntülerden korumadığı ve kurtarmadığı için olumsuz tavır alması olarak görmek mümkündür. Yaşanılan acının etkisiyle Tanrı'ya karşı

---

[190] Caner Taslaman, *Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2007), 330-335.
[191] James E. Taylor, "New Atheism", *Internet Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 3 Mayıs 2021)
[192] Arif Korkmaz, *Ateizmin Psiko-Sosyolojisi II Ampirik Çerçeve* (Konya: Palet, 2019),198-206; Efsun Ergezen, *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 187.

takınılan bu olumsuz tavır bazen geçici bir isyan ya da küskünlük olarak tecelli edebileceği gibi bazen de Tanrı'yı tamamen reddetme boyutuna da ulaşabilmektedir.

Dinin belli bir zümre tarafından toplum üzerinde hemegonya kurma aracı olarak kullanılması, dindar oldukları iddiasını taşıyan insanların ahlaka muhalif davranışları, din adına insanlar arasında yapılan haksızlıklar, çatışmalar sebebiyle de bazı insanların dinî değerlere olumsuz tavır takındıkları görülmektedir. Özellikle dinin kendisi ile yaşanma biçimi arasındaki ayrımın fark edilemediği, dinin iyi anlatılamadığı ya da bilinmediği durumlarda, önyargı ve yanlış anlamalar daha fazla olmaktadır.[193] Bu da tepkisel bir tavır ortaya çıkarmakta ve insanları ateizme götüren bir neden olarak ortaya çıkmaktadır. Sam Harris, *İnancın Sonu* adlı kitabında bu yaklaşımın bir örneğini sergileyerek gerek Hristiyan, gerek de İslâm tarihinden örneklerle aslında dinlerin insanları birbirine düşürmek, kendi dininden olmayanı ötekileştirmek, kan ve gözyaşına sebep olmaktan öte bir işleve sahip olmadığını iddia etmektedir.[194]

"Ateizm Psikolojisi" başlıklı makalesinde Paul C. Witz, ateizmin psikolojik temellerine değinmiştir. Psikanalizmin "Tanrı yüceltilmiş baba figürüdür." varsayımdan hareketle, Freud'un teistler için yaptığı analizleri ateistler için yapan yazar, ateist düşünürlerin hayatlarındaki baba figüründeki bir eksiklik ya da olumsuzluğu, Tanrı'ya yansıtmaları ile ateist olduklarını iddia etmiştir. Ayrıca erken yaşlarda yaşanan acı olayların da bu olayların sebebi olarak görülen Tanrı ile olumlu bir ilişki kurulmasına engel olduğunu belirtmiştir.[195] Buraya kadar zikrettiklerimiz, psiko-sosyal arka planı dikkate alınmadan ateizm fikrine dair bir değerlendirme yapmanın doğru olmayacağını göstermektedir.

1.1.7. Agnostisizm

Çalışmamızda ele almamız gereken din dışı yönelimlerden biri de agnostisizmdir. Agnostisizm,"insanın Tanrı hakkındaki bilgisine karşı çıkan, başka bir deyişle Tanrı'nın insan tarafından bilinemeyeceğine yönelik bir yaklaşım olarak

---

[193] Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Güz 2017), 549.
[194] Sam Harris, *İnancın Sonu*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014).
[195] Paul C. Vitz, çev. Kenan Sevinç, " Ateizm Psikolojisi", *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013), 133-147.

tarif etmek mümkündür. Agnostisizm kelimesinin kökeni Yunanca "bilinemez" anlamına gelen *agnostos* kelimesine dayanmaktadır. Düşünce tarihinde olarak ilk olarak 1869 yılında Thomas Henry Huxley (öl.1895) tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir.[196] İngiliz düşünür Huxley tarafından metafizikçilerin çok büyük bir güvenle dogmatize ettikleri Tanrı'nın varlığı da dahîl birçok konuda cehaletini itiraf etme anlamında kullandığı agnostisizm kavramı, günümüzde epistemoloji ve psikolojide farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin bir fideist, aklı dışladığı için Tanrı'nın varlığı ve yokluğu ile ilgili argümanları delil olarak kabul etmemesi yönüyle epistemolojik olarak agnostik sayılsa da yine de Tanrı'nın varlığına inanmaktadır ve psikolojik anlamda agnostik sayılmamaktadır. Bu sebeple kendisini agnostik teist olarak ifade edenler olduğu gibi agnostik ateist olarak konumlandıranlar da mevcuttur.[197]

Agnostisizmi Tanrı'nın varlığı hususunda bir çeşit kararsızlık ve hüküm vermeden kaçınma olarak değerlendirmek mümkün olmakla birlikte, yeterli delil olmadığı için Tanrı'nın varlığını kabul etmeme tavrı olarak değerlendirmek de mümkündür.[198] 20. yüzyıldaki en ünlü agnostisizm temsilcisi olan Bernard Russell'a göre Tanrının varlığını ya da yokluğunu ispat edecek yeterli delil olmadığı için, bu konu üzerinde durmak boşuna bir uğraştır.[199]

Huxley ve Russell'dan başka günümüzdeki meşhur agnostikler arasında Herbert Spencer (öl. 1903), Leslie Stephen (öl. 1904), John Tyndall (öl. 1893), William Kingdon Clifford (öl. 1879), Henry L. Mansel (öl. 1871) ve Robert Flint (öl. 1910) isimlerini saymak mümkündür.[200] Bunların savunduğu agnostisizm düşüncesinde insanın sınırlı bir bilme yeteneğine sahip olduğu ve dolayısıyla Tanrı'yı bilemeyeceği vurgulanır. İnsan bu sınırlı bilgisi ile Tanrı hakkında pozitif ya da negatif ne söylerse söylesin ikisi de yanlışlanma durumu ile karşı karşıya kalacaktır. Bu sebeple insan için Tanrı hakkında konuşmamak en uygun tercih

---

[196] Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 24.
[197] Paul Draper, "Atheism and Agnosticism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 4 Mayıs 2021)
[198] Ferit Uslu, "Agnostizim", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 7.
[199] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, 33-34.
[200] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, 34.

olacaktır.[201] Kant'ın da savunduğu zorunlu agnostisizm anlayışında, insanın sınırlı bilgisi sebebiyle Tanrı'nın bilinmesinin imkânsız olduğu savunulurken, olumlu agnostisizmde ise kişi Tanrının varlığı hakkında kendi bilgisizliğini itiraf etmekle birlikte, Tanrının bilinmesinin imkânsızlığını da savunmamaktadır.[202]

1.1.8. Deizm

Deizm, temelde yaratıcı bir Tanrı'nın varlığını kabul emekle birlikte, vahiy ve peygamberliği kabul etmeyen dinî-felsefî bir akım olarak tarihin her döneminde varlık göstermiştir. Ancak 17. yüzyıldan itibaren asıl savunucularını Avrupa'da bulmuştur.[203] İlk olarak İngiltere'de Edward Herbet (ö.1648) tarafından savunulan deizm, daha sonra Newton (ö.1727), Jean-Jacques Rousseau (ö.1 778) ve Thomas Paine (ö. 1809) gibi isimler tarafından temsil edilmiştir.[204] Deizmin önde gelen temsilcilerinden Christian Wolff'un yanı sıra, 17. yüzyılın ortalarından beri devam eden deist birikimin Almanya'daki kuramsal sentezini *Din Felsefesi Üzerine Dersler*'inde gerçekleştiren Hegel'i de hatırlamak gerekmektedir.[205]

Deizmi tam olarak anlayabilmek için Yunan düşüncesiyle başlayıp, Hristiyanlıkla devam ettirilen ve modern düşüncenin bilimle pekiştirdiği, varlık-düşünce özdeşliğini anlamak gerekir. Geçmişi Yunan düşüncesine dayanan, hiç bir aracı olmaksızın yalnız akıl yoluyla kavranabilecek sade bir Tanrı inancını belirten doğal din, günümüzde deizm olarak ifade edilmektedir.[206] Deizmin farklı versiyonları olmakla birlikte, Herbert (ö.1648) tarafından ifade edilen beş ilke deizmin iman esasları sayılmıştır. Bu ilkeler;

1. Yüce bir ilah vardır.
2. Bu ilaha tapınmak gerekir.
3. Dindarlıkla birleştirilen erdem ilahî ibadetin başıdır.
4. İnsanlar günahlarından tövbe etmeli ve dönmelidir.

---

201 Düzgün, *İslam İnanç Esasları El Kitabı,* 69.
202 Anthony Kenny*, What İs Faith* (New York: Oxford University Press,1992), 60.
203 Coşkun, *Ateizm ve İslam,*41.
204 Coşkun, *Ateizm ve İslam*, 43.
205 Doğan Göçmen," Deizme ve Deistlere Dair Bazı Temel Gözlemler", *Bilim ve Ütopya* 282 (2018), 1-10.
206 Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, 71-74.

5. Ödül ve ceza Tanrı'nın iyilik ve adaletinin bir sonucudur.[207]

17. yüzyılda bilimsel keşifler, aydınlanma hareketiyle önce Avrupa'da ortaya çıkan deizmi savunanların çoğu, Tanrıyı mükemmel bir tasarımcı olarak görmüşlerdir. Onlara göre Tanrı, bu tasarımı öylesine mükemmel yapmıştır ki, günlük müdahalelere ihtiyaç olmadan evren varlığını sürdürebilmektedir. Avrupa'dan sonra deizmin hızla yayıldığı Amerika'da mükemmel tasarımcı Tanrı görüşüne, insanın doğal dünyayı inceleyerek hem yaratmayı hem de yaratıcıyı daha iyi anlayabileceği düşüncesi eklenmiştir.[208]

İngiltere'de ortaya çıkan deizm düşüncesi, daha sonra deist yazarların eserleri aracılığıyla Fransa ve Almanya başta olmak üzere Avrupa ve Amerika'ya da ulaşmıştır. Ancak deizmin Fransa'ya transferinde İngiliz deistler tarafından akıl çerçevesinde dönüştürülmeye çalışılan Hristiyan teolojisi tamamen dışlanmıştır. Deizm Fransa'da hiçbir dindarlık emaresi olmayan tamamen materyalist bir forma dönüşmüştür. Voltaire ve Jean-Jacques Rousseau tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanan deizm İngiltere'de gösterdiği başarıyı Fransa'da gösterememiştir.[209]

Deizm, 18. yüzyılda İngiliz düşünür Anthony Shaftesbury'nin (öl. 1713) çevirileri aracılığı ile Almanya'da yayılmaya başlamış ve Alman temsilcileri ile varlığını devam ettirmiştir. Alman filozof Hermann Samuel Reimarus (öl. 1768), *Apologie oder Schutzschrift für die Vernünftigen Verehrer Gottes* (Tanrının Rasyonel Hayranları İçin Savunma) adlı eserinde insan zihninin vahiy olmaksızın Tanrı'yı kavrama gücüne sahip olduğunu iddia etmiştir. 18. yüzyılın en tanınmış Alman filozofu olan Kant, ahlakın kaynağının vahiy değil insan aklı olduğunu belirterek doğal dindeki ahlakî ilkeleri vurgulamıştır.[210]

Amerika, 18. yüzyılın bitimiyle birlikte Avrupa'daki yolculuğunu tamamlayan deizmin son durağı olmuştur. Deizmin Amerika'daki en önemli temsilcisi Thomas Paine (öl. 1809), *The Age of Reason* (Akıl Çağı) adlı kitabında Hristiyanlığa ağır eleştiriler yöneltmiş ve kutsal kitabı masal olarak adlandırmıştır.

---

[207] Tina Johnson, "Deism Revisited: A Modern Approach", *Dialogue&Nexus,* 3 (Fall 2015-Spring 2016), 2-3.
[208] Johnson, "Deism Revisited: A Modern Approach, 2-3.
[209] New World Encyclopedia Contributors, "Deism", *New World Encyclopedia* (Erişim 28 Nisan 2021).
[210] Frank Edward Manuel, "Deism", *Britannica* (Erişim: 29 Nisan 2021).

Amerika'da panteizm ile sentezlenen "Pandeizm" gibi modern versiyonları ve birçok Üniteryen Evrenselci Cemaatin deist üyelerinin faaliyetleri sonucunda 20. yüzyılda ortaya çıkan birçok dinî ve felsefî hareketin arkasında deizmin olduğunu söylemek mümkündür.[211]

21.yüzyılda özellikle genç Amerikan nüfus arasında açıkça bir deist kimlik tanımlaması yapılmasa da deist inançların örtük bir şekilde varlığını sürdürdüğünü iddia eden çalışmalar vardır. 2005 yılında sosyologlar Christian Smith ve Melinda Lundquist Denton yaptıkları araştırma sonucunda genç Amerikalılar arasında yaygın olan deizmin yeni bir versiyonundan söz etmişlerdir. "Moralistic Therapeutic Deism (Ahlakî Terapötik Deizm)" olarak adlandırılan bu yeni versiyonda klasik deist hareketten farklı olarak, kilisenin otoritesi gibi toplumsal konulara ilgi az iken, bireysel mutluluğa ve kendini iyi hissetmeye çok önem verilmekte ve dinî faaliyetler bu amaca hizmet eden eylemler olarak görülmektedir. Klasik deizmde hayattan uzaklaştırılan Tanrı bu yeni versiyonda kişinin ihtiyaç duyduğu anlarda hayata müdahâle eden bir varlık olarak kabul edilmektedir.[212]

Görüldüğü üzere deizm içerisinde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Örneğin İngiliz deizminin kurucusu sayılan Herbert, Tanrı'ya ve ahiret hayatına inanmakla birlikte kutsal metinlerin geçekliğini sorgulamış ve evrensel doğruların keşfi için aklın yeterli olduğunu savunmuştur. Bunun yanısıra William Wollaston (ö. 1724), Thomas Woolston (ö. 1731), Thomas Chubb (ö. 1746) ve Thomas Morgan'ın (ö. 1743) da aralarında bulunduğu bazı kişiler hem Hıristiyanlığa inandıklarını hem de evrensel gerçeklere akılla da ulaşabileceği görüşünü ve tabi dinin imkânını savunmuşlardır.[213]

Deistler arasındaki görüş farklılıklarının başında vahyin imkânı ve kutsal metinlerin bağlayıcılığı konuları gelmektedir. İngiliz deistlerden Toland (öl. 1722), vahyin Tanrı'nın bir lütfu olarak gerçekleşmesinin mümkün olduğunu, ancak gerçek vahyin akıl ile anlaşılır olma özelliğine sahip olduğunu savunurken; Thomas Paine, vahyin gerçekliği kabul edilecek olsa bile bağlayıcılığının yalnız kendisine mesaj

---

[211] Manuel, "Deism".
[212] Johnson , "Deism Revisited: A Modern Approach", 1-7.
[213] Hüsamettin Erdem, "Deizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/109-111.

ulaşan kişi ile sınır olduğunu ve vahye dayanan dinlerin ortaya çıkmasıyla dinlerde bozulmalar meydana geldiğini ifade etmektedir. Paine'e göre gerçek vahiy yaratılış kitabındaki evrensel mesajlardır ki onlar akıl ile kavranabilir ve evrensel gerçeklerdir.[214] Farklı yaklaşımların varlığı göz önüne alındığında en genel bir ifadeyle deizmi, ilahî bir yaratıcıyı kabul etmekle birlikte, herhangi bir ilahî vahyi reddeden, ve dinî yaşamı aklın yönlendirmesi gerektiğini savunan bir akım olarak tanımlamak mümkündür.[215]

Teizm ve ateizm arasında bir konum olarak değerlendirilen deizm, vahyi ve kurumsal dini reddetmesi, dinî eylemleri yaşamdan dışlaması ve Tanrı ile âlem arasındaki ilişkiyi koparması sebebiyle teizmden daha çok ateizme yakın görünmektedir.[216] Bazı deistlerin kendilerini inançsız olarak nitelendirmeleri ve Comte'un 18. yüzyıl deizmi ile sistematik ateizm arasındaki ilişkiyi baba oğul ilişkisine benzetmesi de bu düşünceyi desteklemektedir.[217] Ayrıca ülkemizde ateist ve deistlerle yapılan bir araştırmada, bu iki grup arasında Tanrı'nın varlığına inanıp inanmama dışında din algıları açısından bir fark görülmediğinin ifade edilmesi de ateizm ve deizm arasındaki yakınlığa işaret etmektedir.[218] Deist anlayışa göre evreni yaratmaktan öte başka herhangi bir özelliğe sahip olmayan Tanrı'nın, dinin (en azından semavî dinlerin) Tanrı'sı olması mümkün değildir.[219] Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde deizmin bir inançsızlık olarak değerlendirilmese de din dışı bir yönelim olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Hristiyan dünyada gelişen bir anlayış olan deizmin, bu kültürde ortaya çıkmasında Hristiyanlıktaki gizemcilik, mucize anlayışı ve kilisenin taassubu etkili olmuştur.[220] Hristiyan öğretinin ve ruhban sınıfının sosyal hayatta ve hukukta egemenliği ve toplumda yaygın olan bâtıl inançlar, bilimsel ilerleme ve entelektüel

---

[214] Mehmet Akif Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 19*/2 (2019), 632-635.
[215] Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2.
[216] Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018), 36.
[217] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri,105.
[218] Y. Sinan Zavalsız – Ensar Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", *Journal of History Culture and Art Research* 7/2 (2018), 598.
[219] Hasan Peker, "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2018), 20.
[220] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm,* 31-32.

hayat için bir tehdit olarak görülmesi sebebiyle aydınlanma düşüncesi çerçevesinde kurumsal din ve kutsal metinler ciddi eleştirilere maruz bırakılmıştır.[221] 17. ve 18. yüzyıllarda deistlerin teizme yönelttiği eleştiriler, 19. yüzyılda ateizmin işine yaramış ve hatta deistik eleştiriler ateizme basamak olmuş ve modern çağdaki ateizme zemin hazırlamıştır.[222]

Hristiyanlığa bir eleştiri olmakla birlikte deizm yalnız dinî bir hareket değildir. Deizmin dinî bir hareketten ibaret görülmesi, onun eksik ve yanlış anlaşılmasına yol açacaktır. Tam aksine o, kendisini ortaya çıkaran aydınlanma hareketi gibi kozmopolit bir harekettir. Hıristiyan tarihinde deizm, geleneksel dini ve onun kurumlarını eleştirirken, aynı zamanda bu geleneğe dayandırılan aristokrasinin ve toplumsal düzenin de eleştirisidir. Hristiyanlığın tek gerçek kurtuluş olarak görülmesine karşı çıkan deistler, toplumsal ilişkilerin tüm dinleri ve inanmayanları da dikkate alarak düzenlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Onların bu yaklaşımları deizmin hümanizmle ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca deist düşünürlerin geleneksel dine karşı, akla dayanan doğal din savunuları, bu akımın rasyonalist yönüne de işaret etmektedir.[223] Tüm bunlar deizmin rasyonel, hümanist ve ilerlemeci bir toplum yaratma amacının bir parçası olduğunu göstermektedir.[224]

İslâm dünyasında da vahyi ve peygamberliği reddeden Berâhime (Brahmanizm) ekolü, İbnu'r Râvendî (ö. 911), Ebu Bekir er-Râzî(ö.925) gibi deist anlayışın temsilcileri olsa da bu anlayışın çok yaygınlık kazandığını söylemek mümkün değildir. "Kitâb'üt Tâc" adlı eserinde âlemin ezeliliğini savunan ve "Kitâbü'z-Zümürrüd" adlı eserinde peygamberleri tenkit eden ve peygamberliği kabul etmeyen ve "Kitâbü Na'ti'l-Hikme" adlı eserinde Allah'ın yarattığı varlıklara yönelik emir ve nehiylerini kabul etmeyen İbnü'r Ravendi'nin kendi döneminde inkârcı olarak kabul edilmekle birlikte,[225] Mâtürîdî tarafından peygamberliği inkâr

---

[221] Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", 616-618.
[222] Topaloğlu, *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm*, 31-32.
[223] Göçmen," *Deizme ve Deistlere Dair Bazı Temel Gözlemler*", 1-10.
[224] Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", 620.
[225] Muhammed B. İshak En-Nedîm, *El-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 570-572.

edenlerle mücadele eden bir âlim olarak aktarılması onun inkârcılığının tartışmalı olduğunu göstermektedir.[226]

Yukarıda adı geçen bu şahıs ve akımlar tıpkı batı dünyasındaki deistler gibi, insan için aklın rehberliğinin yeterli olduğunu, peygamberlik müessesesinin lüzumsuz olduğunu savunmuşlardır.[227] Söz gelimi Hindistan'da ortaya çıkan Berahime ekolü, insan için en büyük nimetin akıl olduğunu ve akıl sahibi kimselerin peygamberin rehberliğine ve vahye ihtiyacı olmadığı görüşünü savunmuştur. Bununla birlikte, ibadetlerin anlamsız, mucizelerin ise işin sırrını bilenler için olağan vakalar olduğu ve birer insan olan peygamberlerin bilgi ve kavrayışının diğer insanlardan üstün görülmesinin anlamsız olduğu şeklindeki fikirler bu ekolün öne çıkan diğer görüşleridir.[228]

1.2. Ergenlik Dönemi

Ergenlik sözcüğünün Latince karşılılığı olan "adolescence" kelimesi "büyüme" ve "olgunlaşma" anlamlarına gelmektedir. Ergenlik dönemi, cinsel olgunluğun yaşandığı yaş olan erinlikten başlayarak yetişkinliğe kadar devam eden ve önemli fiziksel, psikolojik ve sosyal değişimlerin yaşandığı evredir.[229] İklim ve beslenme alışkanlıklarının farklılığı ve kültürel tasniflerin çeşitliliği dolayısıyla başlangıç ve bitişi ile ilgili net sınırlandırmaların yapılamadığı ergenlik dönemi, Unesco'ya göre 15-25 yaş aralığını, Birleşmiş Milletler'e göre ise 12-25 yaş aralığını kapsamaktadır.[230]

Ergenlik dönemini kendi içerisinde erken, orta ve geç ergenlik olarak tasnif etmek mümkündür. 10-14 yaş aralığını kapsayan erken ergenlikte ikincil cinsiyet

---

[226] Eşʿarî, Ebü'l Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn* (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 119; Ebu Mansur Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 288,300 vd.

[227] Hamdi Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm,* ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 34; Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007), 34/483; Günay Tümer, "Brahmanizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007), 6/332-333.

[228] Vecihi Sönmez, "Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r Ravendî", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm,* ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 272-275.

[229] Banu Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi* (İstanbul: Nobel Kitabevi, 2005), 303.

[230] Mustafa Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (2004), 233.

karakterlerinin ortaya çıkmaya başlaması ile birlikte biyolojik değişim oldukça ön plandadır. 15-17 yaş aralığını kapsayan orta ergenlikte bilişsel ve cinsel kimlik gelişimi tamamlanmakta, soyut düşünme becerileri gelişmektedir. 18-21 yaş aralığını kapsayan geç ergenlikte ise zihinsel ve fiziksel gelişimin tamamlanmış olmasının da yardımıyla kaygıları azalan ergenler, gelecek planlamalarını daha rahat gerçekleştirmektedir.[231]

Biyolojik, sosyal ya da psikolojik boyutlarıyla araştırmacıların dikkatinin üzerinde toplandığı dönem olan ergenlikle ilgili yapılan araştırmaların önemli bir kısmının ebeveyn-ergen çatışması, madde kullanımı gibi problemleri öne çıkarması ergenliğe ilişkin gereğinden fazla stres yaratmıştır. Aslında ergenlikle birlikte gün yüzüne çıkan bazı problemlerin köklerinin daha gerilere gittiğini de dikkate almak gerekir.[232]

1.2.1. Fiziksel ve Cinsel Gelişim

Ergenlik döneminde en dikkat çekici değişimler, fiziksel görünümde meydana gelmektedir. Bu dönemdeki fiziksel değişimin hızı, cinsiyet, ekonomik şartlar, iklim koşulları gibi birçok faktöre bağlı olarak değişmektedir. Genel olarak, kız çocukları, ergenliğe erkeklere göre daha erken girmektedir. Ergenliğin başında ve iki ya da üç yıl boyunca kızların fiziksel olarak erkekleri arkada bıraktıkları gözlenmektedir. Sıcak ülkelerde ergenliğe girme yaşı, soğuk ülkelere göre daha küçükken, varlıklı çevrelerde büyüyen çocukların boy ve kilo artışının, düşük ekonomik koşullarda yetişen çocuklara göre daha hızlı olduğu bilinmektedir.[233]

Cinsiyet özelliklerinin belirginleştiği ve hormonal değişimin yoğun olduğu bu dönemde ergenlerin cinsel dürtüleri de artmaktadır. Karşı cinse olan ilginin yoğun olduğu bu dönem fırtınalı bir dönem olarak görülmektedir.[234] Ergenlikte artan agresif davranışlar ve depresyonlara fiziksel ve hormonal değişimlerin sebep olduğu

---

[231] Evrim Akçan Parlaz vd.,"Ergenlik Dönemi: Fiziksel Büyüme, Psikolojik ve Sosyal Gelişim Süreci", *Turkish Family Physician* 3/4 (2012), 11.
[232] Laurence Steinberg - Amanda Sheffield Morris, "Adolescent Development", *Annual Review of Psychology* 52 (2001), 84-86.
[233] Rocheblave - Spengle, *Ergenlik Psikolojisi*, çev. Bekir Onur (Ankara: Maya Yayıncılık, 1980), 16.
[234] Ayten Ulusoy, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Anı Yayıncılık, 3. Baskı, 2004), 133.

düşünülmektedir.[235] Ancak tüm zorluklarına rağmen, çocukluk dönemindeki gelişim görevlerini sağlıklı bir şekilde gerçekleştiren, ailesi ve sosyal çevresi ile anlamlı ilişkiler kuran bireyler, bu çalkantılı dönemden yetişkin kişilik özellikleri kazanarak çıkmaktadırlar.[236]

1.2.2. Psiko-Sosyal Gelişim

Fiziksel değişimlerin hızlı yaşandığı erinlik döneminde bireyin psikolojik yapısında da farklı değişiklikler meydana gelmektedir. Ergenliğin ilk yıllarında gencin dikkati bedenine yönelmiş durumdadır. Ergenin bedeniyle ilgili olumlu imaja sahip olması, genel olarak kendisi hakkında da memnuniyetini sağlamaktadır. Bu dönem psikolojik açıdan bazı gençler için çok fırtınalı geçerken, bazıları ise bu dönemi daha az sorunla atlatmaktadır.[237]

Ergenlik döneminin tek zorluğu fiziksel yapıda meydana gelen hızlı değişim değildir. Bu dönemde birey, aynı zamanda anne babadan bağımsızlaşma, kendi kişiliğini oluşturma, cinsiyetine uygun rolleri edinme, daha önce edindiği değerleri gözden geçirerek kendi değer sistemini oluşturma gibi farklı engelleri de aşmakla karşı karşıya kalmaktadır. Tüm bunlar ergenlik döneminin genç ile çevresi arasında çatışmaların yaşandığı, stresli bir dönem olmasına sebep olmaktadır.[238]

Ergenlik döneminde gelişen muhakeme gücü sayesinde ergen, yetişkinlerin beklenti ve isteklerini sorgulamaktadır. Bu dönemde yaşanan bağımsızlık isteği ile birlikte ergen bireylerin yönlendirilmesi daha güç olmaktadır. Özellikle sorunların güç ile çözüldüğü ailelerde ergenlerin bağımsızlık arzuları ebeveynleri ile şiddetli çatışmalar yaşamalarına sebep olmaktadır. Otoriter ailelerde bireyin otonomi becerilerinin gelişimi daha geç yaşlara sarkması söz konusu olmaktadır. Aileden kopma aşamasını sağlıklı bir şekilde gerçekleştiremeyen bireyler zaman zaman başka kişilerin güdümüne girebilmektedirler. Bu sebeple ailelerin ergenin bağımsızlık

---

[235] Elizabeth J. Susman vd., "Puberty, Sexuality, and Health", *Handbook of Psychology*, ed. Irwing B. Weiner (USA: John Wiley&Sons, 2003), 6/301-303.
[236] Leyla Fetihi,"Ergenlik ve Toplum", *Eğitim ve Bilim* 27/125 (2002), 62-68
[237] Betül Aydın, *Çocuk Ve Ergen Psikolojisi*, (İstanbul: Atlas Yayın, 2005), 176-177.
[238] İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, 304-310.

arzusunu sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmeleri için onlara yardımcı olmaları gerekmektedir.[239]

Ergen bireyin sosyal gelişiminde gerek kendi seçimi olmadan dâhil olduğu aile, okul çevresi gibi gruplar gerek de kendi tercihiyle dâhil olduğu ya da kurduğu gruplar büyük öneme sahiptir. Bu gruplar tek bir amaç için bir araya gelen insanlardan müteşekkil olan homojen gruplar olabileceği gibi farklı ilgileri olan bireylerden meydana gelmiş heterojen gruplar da olabilmektedir.[240] Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramına göre "Kimliğe Karşı Rol Karmaşası" evresine denk düşen ergenlikte birey bir yandan bireyselleşmeye çalışırken diğer yandan da toplumsal görevlerine hazırlanmaya çalışmaktadır. Bu dönemde birey kendisi ile özdeşim kurabileceği rol model arayışı içindedir. Sosyal çevre genişledikçe ailenin ergen üzerindeki etkisi azalmakla birlikte, tamamen ortadan kalkmış da değildir. Bireyin bu dönemdeki sosyal uyumu, çocukluk döneminde kazandığı sosyal beceriler ve ailede kendisine gösterilen ilgi ve sevgiyle yakından ilişkilidir.[241]

1.2.3. Bilişsel Gelişim

Bilgi, akıl yürütme ve çıkarımda bulunmanın gelişimi olarak ifade edebileceğimiz bilişsel gelişim, ergenlik döneminde ileri düzeyde düşünme ve akıl yürütme biçimlerinin gelişimini içermektedir.[242] Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına göre "Soyut İşlemler" döneminde olan ergenlerin düşüncesi bir çocuğun düşüncesinden oldukça farklıdır. Bu dönemde ergenler soyut işlemlerde akıl yürütme, sistemli düşünceler üretme ve kuramlar geliştirme becerilerine sahiptirler.[243]

Soyut işlemler dönemine giren bireyde, ergen benmerkezciliği adı verilen bir olgu görülmektedir. Çocuk benmerkezciliğinden farklı olan ergen benmerkezciliğinde birey kendini başkalarının yerine koyabilmektedir. Bu dönemde ergen, herkesin kendisini gözlemlediğini, davranışlarını incelediğini düşünmektedir.

---

[239] Aydın, *Çocuk Ve Ergen Psikolojisi*, 187-188.
[240] Rocheblave- Spengle, *Ergenlik Psikolojisi*, 81.
[241] Aysel Çağdaş - Zarife Seçer (Şahin), *Çocuk ve Ergende Sosyal ve Ahlak Gelişimi*, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2002) 43-44.
[242] David Moshman, *Adolescent Psychological Development Rationality, Morality and Identity* (London: Lawrence Erlbaum Associates, 2005), 1-3.
[243] İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, 165.

Buradaki benmerkezcilik daha çok başkalarının gözüyle kendine bakma şeklinde olup, on beş on, altı yaşa ulaşıldıktan sonra etkisini kaybetmektedir. Soyut kavramları daha etkili bir şekilde analiz edebilen birey politika, felsefe gibi konulara da ilgi göstermeye başlamaktadır.[244]

Ergenlik döneminde bilişsel alanda meydana gelen en önemli değişiklikleri, soyut düşünme, varsayımsal olguları gerçekleri gibi değerlendirebilme, sofistike ve ayrıntılı bilgi işleme stratejilerini uygulama ve çoklu düşünme becerilerinin gelişmesi şeklinde sıralamak mümkündür. Bu dönemde gelişen bilişsel yetenekleri ile birey hem kendisi hem de sosyal çevresi hakkında daha derin bir anlayış geliştirmektedir.[245]

1.2.4. Dinî-Ahlakî Gelişim

Yaş aralığı kesin olarak belirlenemese de ergenlik dönemi 12/13- 20/21 yaşları arasını kapsayan yaklaşık 7-8 yıllık bir dönemdir. Bu dönemin başlangıcı kabul edilen bulüğ olayı dinî sorumluluğun başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Din açısından ergen yetişkin bir insan gibi mükellef kabul edilmektedir. Bu yönüyle ergenlik dönemi bireyin dinî sorumluluğu açısından bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Cinsel gelişimin hızlı olduğu bu dönemde omuzlara yüklenen sorumluluğun da etkisiyle gerginlik ve çatışma hissi ön plana çıkmaktadır.[246]

Erikson'un sekiz aşamalı gelişim kuramında" kimlik kazanmaya karşı rol bunalımı" olarak ifade ettiği ergenlik dönemi, bireyin kimliğini oluşturması açısından kritik dönemdir. Birey bu dönemde, hızlı fiziksel büyüme ve genital olgunlaşmanın da etkisiyle şimdiye kadar edindiği birikim ve ego nitelikleri ile kendisini gelecekte bekleyen roller arasında bağlantı kurmaya çalışırken popüler kahramanlar ile özdeşim kurarak ve taklit ederek bu süreci kendisi için kolaylaştırmaya çalışır. Ancak toplumda öne çıkan imajlar, bağlılığa imkân vermez ise birey toplumsal değerleri süresiz olarak reddedebilmektedir.[247] Bireyin kendi

---

[244] Ulusoy, *Gelişim ve Öğrenme*, 61-62.
[245] Jacquelynne S. Eccles vd., "Cognitive Development in Adolescence", *Handbook of Psychology*, ed. Irwing B. Weiner (USA: John Wiley&Sons, 2003), 6/235-326.
[246] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 265-266.
[247] David M. Wulff, *Psychology of Religion, Classic &Contemporary* (New Jersey, John Wiley Sons, 1997), 375-379.

tanımlamaları ile toplumsal değerler arasında derin bir uyum elde etme süreci olarak da ifade edilebilecek olan bu süreç, başarılı bir şekilde yürütülemezse birey kimlik karmaşası yaşamaktadır. Dinî ve ahlaki değerler de kimliğin önemli bir parçası olması hasebiyle bu dönemde yetişkinlerin gençler için olumlu rol model olamadığı durumlarda, gencin bu değerlere karşı olumsuz tutum takınması söz konusu olabilmektedir.

Dinî gelişim açısından, çocuklukta, aile ve toplumun telkinleri ile benimsenen dinî değerlerin yeniden gözden geçirildiği ergenlik, bireyin dinî tercihleri açısından kritik bir evredir. Gelişen muhakeme gücü ve bağımsız olma arzusu ile kendisine öğretilenleri yeniden değerlendirmek isteyen ergen, kendi değer yargılarını oluşturma gayreti içine girmektedir. Ergenliğin ilk yıllarında dinî ve metafizik konulara olan ilgi, bir iki yıl sonra yerini şüphe ve çatışmalara bırakmaktadır. Özellikle 14-18 yaşları arasında gerek cinsel arzular, duygusal dalgalanmalar gibi ergenliğin kendi iç dinamikleri gerek de değişen toplumsal normlar sebebiyle dinî konularda çatışma ve şüphe artmaktadır. Bu şüphe ve çatışmaların artmasında dinî konulardaki bilgi eksiklikleri, dindarların ve din görevlilerinin bazı tutumları, evrim gibi bazı bilimsel teoriler ile dinî öğretiler arasındaki uzlaşmazlıklar da etkili olmaktadır.[248]

Dinî gelişim içerisinde değerlendirelebilecek inanç gelişimine dair en kapsamlı teoriyi ortaya koyan Fowler’a göre ergenlik dönemindeki bireyler geleneksel inanç evresinde ve bir sonraki evre olan bireysel-bilinçli inanç evresine geçiş aşamasındadırlar. İnanç gelişim evrelerinin sınırları kesin olarak çizilememekle birlikte yaklaşık 12-18 yaş aralığındaki ergenler benmerkezciliğinin etkisiyle başkalarının kendileri hakkındaki düşüncelerini fazlasıyla önemsedikleri için çoğunlukla toplumla birlikte hareket etme eğilimdedirler. Bu yönüyle geleneksel olarak ifade edilen bu aşamada bütüncül ve içselleştirilmiş bir inancın geliştiğinden söz etmek zordur.[249]

Otorite ile yaşadıkları problemler, eleştirel düşünme becerilerinin gelişmesi ya da başka psikolojik nedenler ergenlerin birçok yetişkinin kalıcı pozisyonu olarak

---

[248] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 266-273.
[249] James W. Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and Quest for Meaning* (San Francisco: Harper&Row, 1981), 150-172.

benimsedikleri üçüncü evreden dördüncü evreye geçme sürecini hızlandırmaktadır. Bu geçiş sürecindeki birey daha önceden edindiği değerler sistemine derin eleştiriler yöneltmekte ve kendisi tarafından seçilmiş bir inanç sistemi oluşturma gayretine girmektedir. Elbette bu geçiş süreci beraberinde birçok gerilimi de getirmektedir.[250] Fowler'ın görüşme metodunu kullanarak ülkemizde ergenlerle yapılan bir çalışmada katılımcıların yaklaşık %55'nin geleneksel inanç basamağında veya geleneksel basamaktan bireysel düşünmeye dayalı inanç basamağına geşiş sürecinde olduğunu göstermektedir.[251]

Yirminci yüzyılın ilk yarısında psikanalitik ve davranışçı yaklaşımla ele alınan ahlak gelişimi Kohlberg'in yaptığı çalışmalarla empirik düzlemde ele alınmaya başlanmıştır. Ahlaki gelişimin empati, saygı gibi duygusal tepkiler ve yetişkin ve diğer yaşıtlarla kurulan iletişim süreçlerinden etkilendiğini belirten Piaget, gelişimin yönünün heteronomik yönelimden özerk yönelime doğru olduğunu vurgulamıştır. Piaget'e göre özerklik, bireyin toplumsal normları hazır almanın ötesine geçerek normların detaylandırılma sürecine katılımını ve karşılıklı bağlılığı ifade etmektedir. Hem Freud'çu Psikanalitik hem de Piaget'ci davranışçı yaklaşım bireyin ihtiyaçları, dürtüler ve çıkarları üzerindeki toplumsal baskıyı dile getirirken, Kohlberg, çocukların ve ergenlerin, varsayımsal durumlardaki, kişilerarası yükümlülükler, güven, hukuk, otorite ve cezalandırma konularındaki çatışmalar hakkında nasıl hüküm verdiklerine odaklanarak altı basamaklı bir ahlaki gelişim modeli önermiştir.[252]

Kohlberg'in yapmış olduğu tasnife göre, ilk iki aşama ödül ve cezaya dayalı ahlakî yargılamaları kapsayan gelenek öncesi düzeyi oluştururken, 3. ve 4. aşamadan oluşan geleneksel düzey, meşrulaştırılmış kural ve otoriteye duyulan saygıya dayanmaktadır. Gelenek sonrası düzeyde (5. ve 6. aşama) ise ahlaki yargıların karşılıklı saygı, adalet ve hak kavramlarını esas aldığı görülmektedir. Aslında

---

[250] Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and Quest for Meaning,* 172-179; Zeynep Kaya, *Türk Toplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2015), 122-125

[251] Baksen Özdemir, *13-20 Yaşları Arasında Dinî Gelişim ve Eğitimi (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 87.

[252] Elliot Turriel, "The Development of Morality", *Child and Adolescent Development An Advanced Course,* ed.William Damon-Richard M. Lerner (New Jersey: John Wiley&Sons, 2008), 473-474.

Kohlberg'in yapmış olduğu tasnifle Piaget'nin heteronomik yönelimden özerkliğe doğru evrilen ahlak gelişimi anlayışı birbirini desteklemekle birlikte; Piaget'nin erken ergenlikte gelişmesini beklediği özerk yönelimin, neredeyse yetişkinliğe kadar ortaya çıkmadığı Kohlberg'in çalışmaları ile gösterilmiştir.[253]

Ergenlik dönemi ahlak gelişiminde, diğer gelişim aşamalarının aksine belirgin bir özelliğinden bahsetmek mümkün değildir. Bazı ergenler, davranışların sonucunda ödül ve cezanın olup olmamasına göre davranışı iyi ya da kötü olarak nitelendirirken, bazıları geleneksel ahlak dönemi özellikleri sergileyerek davranışları aile, arkadaş gibi grupların memnuniyetine göre değerlendirmektedir. Kolhberg'in 1984'de Amerika'da on, on üç ve on altı yaşlarındaki çocuklar üzerinde yaptığı çalışmada, on yaşındaki deneklerin çoğunluğunun gelenek öncesi dönemde olmasına karşın, on altı yaşındaki çocukların ifadelerinin gelenek sonrası düzeyde olduğu gözlenmiştir.[254]

1.3. Örgün Din Eğitiminde İnanç Öğretimi

Dinin temelini oluşturan inanç esasları din öğretimi alanları içerisinde üzerinde önemle durulması gereken bir alandır. Bireyin Allah, evren ve yaşamla ilgili dinî düşüncesinin çerçevesini oluşturan itikadî konular inanç öğretiminde ele alınmaktadır. Din öğretiminde inanç esaslarının büyük bir hassasiyetle ele alınması, dinî davranışların sağlam bir temele oturtulması açısından büyük önem taşımaktadır. İnanç öğretimindeki aksaklıkların, eksikliklerin ya da yanlışlıkların hurafe ve batıl inançlar yanında dine karşı olumsuz tutumların oluşmasına da sebep olabileceği unutulmamalıdır. Bu sebeple dinin ana iskeletini oluşturan inançların öğretiminin her aşamasının iyi planlanması gerekmektedir. Eğitimin temel ilkeleri dikkate alınarak bir inanç öğretim süreci gerçekleştirilmelidir.

Ülkemizde inanç öğretimi, örgün eğitimimizde ilkokul 4. sınıftan başlayarak, ortaokul ve lisede okutulan zorunlu DKAB derslerinin yanı sıra 2012 yılında alınan kararla ortaokul ve liselerde isteğe bağlı olarak okutulan temel dinî bilgiler

---

[253] Turriel, "The Development of Morality", 475.

[254] Bonnidell Cluose, " Ergenlerde Ahlak Gelişimi ve Cinsellik", Çev. Turgay Gündüz, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000), 715-754.

dersinde[255] yer verilmektedir. Ayrıca meslekî dinî eğitim kurumları olan imam-hatip liselerinde din kültürü ve ahlak bilgisi dersi dışında akaîd ve kelâm derslerinde de[256] inanç öğretimi yapılmaktadır.

1.3.1. İlköğretimde İnanç Öğretimi

2018 yılında yenilenen İlköğretim (4-8. Sınıflar) DKAB dersi öğretim programı incelendiğinde inanç öğretimine yönelik aşağıdaki genel hedeflerin belirlendiği görülmektedir.

* Öğrencilerin İslâm dininin inanç, ibadet ve ahlak ilkelerini açıklamaları,

* Farklı inanç ve yorumları tanımaları ve bunlara saygı duymaları,

* İnanç ve ibadetlerin davranışları güzelleştirmedeki olumlu etkisinin farkına varmaları amaçlanmaktadır.

Öğretim programının vizyonu, "Dinin hayatı anlamlandırmadaki rolünü fark eden, millî, manevi ve ahlaki değerleri benimseyen, farklılıklarla bir arada yaşama becerisi kazanmış bireyler yetiştirmektir." olarak ifade edilmiştir. Vizyonda yetiştirilmek istenen dinî değerleri benimseyen ve farklılıklara saygı duyan insan modeli ile inanç öğretiminde ulaşılmak istenen hedeflerin bütünlük sağladığı görülmektedir. Bu vizyon ve hedefleri gerçekleştirmek üzere hazırlanan yeni programda inanç öğretimi sınıf düzeylerine göre paylaştırılmıştır.[257]

2018-2019 eğitim öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlayan öğretim programında yapılandırmacı yaklaşım benimsenmiş olup, konular sınıf düzeylerine birbirini tamamlayacak şekilde dağıtılmıştır. 2010 yılında hazırlanan programa göre daha sade olan yeni programda, sonraki öğrenmeleri destekleyecek ön öğrenmelerin alt sınıflarda verildiği görülmektedir.[258] Örneğin 4. sınıfta İslâm inanç esasları detaya girilmeden öğrenciye sunulurken, 5. sınıfta "Allah İnancı", 6. sınıfta "Peygamber ve

---

[255] MEB, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı*, 2018.
[256] MEB, *Anadolu İmam-Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programı*, Ankara, 2018.
[257] MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı*, Ankara, 2018, 8-9.
[258] Hayati Tetik, "İlköğretim DKAB Dersi 2010-2018 Öğretim Programı Ünite ve Kazanımları Üzerine Bir Değerlendirme", *Universal Journal of Theology* 3/1 (2018), 83.

İlahi Kitap İnancı", 7. sınıfta "Melek ve Ahiret İnancı", 8. sınıfta "Kader İnancı", detayları ile programa dâhil edilmiştir.

Tablo 1. İlköğretim DKAB Dersi İnanç Öğretimi

SINIF	İNANÇ ÖĞRENME ALANINA İLİŞKİN ÜNİTELER	KAZANIMLAR
4. SINIF	2. Ünite: İslâm'ı Tanıyalım	İslâm'ın inanç esaslarını sıralar. İslâm'ın şartlarını söyler. Kur'an-ı Kerim'in iç düzeni ile ilgili kavramları tanımlar. Âmentü duasını okur, anlamını söyler.
5. SINIF	1. Ünite: Allah İnancı	Evrendeki mükemmel düzen ile Allah'ın (c.c.) varlığı ve birliği arasında ilişki kurar. Allah'ın (c.c.) her şeyin yaratıcısı olduğunu fark eder. Allah'ın (c.c.) Rahmân ve Rahîm isimlerinin yansımalarına örnekler verir. Allah'ın (c.c.) her şeyi işittiğinin, bildiğinin, gördüğünün ve her şeye gücünün yettiğinin farkında olur. Allah'a (c.c.) imanın, insan davranışlarına etkisini fark eder. Duanın anlamını ve önemini örneklerle açıklar. Hz. İbrahim'in (a.s.) tevhide davetini özetler. İhlâs suresini okur, anlamını söyler.
6. SINIF	1. Ünite: Peygamber Ve İlahi Kitap İnancı	Peygamber ve peygamberlik kavramlarını tanımlar. Peygamberlerin özelliklerini ve görevlerini açıklar. Peygamberlerde insanlar için güzel örnekler olduğunu fark eder. Vahyin gönderiliş amacını araştırır. İlahi kitapları ve gönderildiği peygamberleri eşleştirir. Hz. Âdem'in (a.s.) hayatını ana hatlarıyla özetler. Kunut dualarını okur, anlamını söyler.

7. SINIF	1. Ünite: Melek Ve Ahiret İnancı	Varlıklar âlemini özelliklerine göre ayırt eder.
		Melekleri özellikleri ve görevlerine göre sınıflandırır.
		Dünya hayatı ile ahiret hayatı arasındaki ilişkiyi yorumlar.
		Ahiret hayatının aşamalarını açıklar.
		Allah'ın (c.c.) adil, merhametli ve affedici olması ile ahiret inancı arasında ilişki kurar.
		Hz. İsa'nın (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır.
		Nâs suresini okur, anlamını söyler.
8. SINIF	1. Ünite: Kader İnancı	Kader ve kaza inancını ayet ve hadislerle açıklar.
		İnsanın ilmi, iradesi, sorumluluğu ile kader arasında ilişki kurar.
		Kaza ve kader ile ilgili kavramları analiz eder.
		Toplumda kader ve kaza ile ilgili yaygın olan yanlış anlayışları sorgular.
		Hz. Musa'nın (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır.
		Ayet el-Kürsi'yi okur, anlamını söyler.

Öğretim programlarının taşıyıcısı konumunda olan ders kitaplarıdır. Ders kitaplarının programda öngörülen konu ve kazanımlara uygun olarak hazırlanması beklenmektedir. Bu sebeple çalışmamız kapsamında 2018 yılında DKAB ders programında yapılan değişiklik sonucu hazırlanan ders kitapları incelenerek inanç öğretimi yapılan üniteler, kazanımları ve öğrenci seviyesine uygunluğu açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4. sınıf DKAB ders kitabının ikinci ünitesi olan "İslâm'ı Tanıyalım" ünitesinde ilk bölümünde iman kavramının öğretimi yanında iman esasları sırasıyla ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise İslâm kavramı ve İslâm'ın şartlarına değinilirken üçüncü bölümde ise Kur'an-ı Kerim tanıtılmaktadır. MEB Yayınları tarafından hazırlanan kitapta konuların anlatımında kullanılan dilin çocukların seviyesine uygun olduğunu söylemek güçtür. Oldukça formel bir dilin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca on altı saatlik bir süre ayrılan ünite içerisinde yer verilen etkinlik sayısı oldukça sınırlıdır. Ünite değerlendirme çalışmaları dışında yalnız beş etkinliğe yer verilmesi, öngörülen sürenin uzunluğu dikkate alındığında daha fazla etkinliğe ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Ünite kazanımları, imanın şartlarını ve İslâm'ın

şartlarını sıralama ve Kur'an'ın iç düzeni ile ilgili kavramları tanımlama, amentü duasını okuyup, anlamını söyleme şeklinde sıralanmıştır. Kazanımlar dikkate alındığında içeriğin kazanımlara uygun olduğu anlaşılmaktadır.[259]

5. sınıfta birinci ünitede Allah inancı ele alınmaktadır. Allah'ın yaratıcılığı, rahmeti, ilim, kudret, sem'i ve basar sıfatlarına yer verilen ünitede Allah'la bir iletişim yolu olarak dua konusunun yanısıra Allah'a imanın insan davranışlarına etkisine de değinilmiştir. Ünite sonunda ise Hz. İbrahim'in tevhid mücadelesine yer verilerek ünitede verilmek istenen mesajlar Hz. İbrahim kıssası üzerinden tekrarlanmıştır. Allah'a iman konusu doğadan verilen somut örnekler, ayet ve hadislerle anlatılmıştır. Kullanılan dilin sadeliği, çoklu zeka kuramına uygun olarak oluşturulan etkinliklerin bolluğu, öğrencilerin eğlenerek öğrenmelerine katkı sağlamaktadır.[260] Bununla birlikte Allah'a imanla ilgili konuların soyut karakteri sebebiyle 5. sınıf öğrenci seviyesine uygun olduğunu söylemek güçtür. Nitekim Altaş tarafından çalışmada da Allah'a iman ile ilgili konuların öğrencilerin ilgi alanlarında alt sıralarda yer aldığı ifade edilmektedir.[261]

6. sınıf DKAB programının birinci ünitesinde peygamberlere ve kutsal kitaplara iman konularına değinilmektedir. Öğrencilerden peygamber kavramını tanımlamaları, peygamberlerin özelliklerini açıklamaları, peygamberlerin insanlar için iyi örnekler olduklarını fark etmeleri, ilahi kitap kavramını tanımlayarak ilahi kitaplar ile gönderildikleri peygamberleri eşleştirmeleri, Hz. Âdem'in hayatını genel hatlarıyla özetlemeleri ve Kunut Dualarını okuyarak anlamını söylemeleri beklenmektedir.[262] Ders kitabında konuların bu kazanımlara uygun olarak ele alındığı, kullanılan dilin öğrencilerin seviyelerine uygun olduğu ve etkinliklerle konuların pekiştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.[263]

---

[259] Hulusi Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları), 32-50.
[260] Hulusi Yiğit vd., *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları), 11-36
[261] Nurullah Altaş, "İlköğretim Öğrencilerinin Din Öğretimi Sürecinde İlgi Duydukları Konular (Ankara İli Örneğinde 6, 7 ve 8. Sınıf Öğrencileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 107.
[262] MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı,* Ankara, 2018, 26.
[263] Safiye Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 6* (Ankara: Dörtel, 2019), 10-31.

Melek ve ahiret inancı 7. sınıf DKAB dersinde yer verilen inanç konularıdır. Özellikle toplumda görülmeyen varlıklarla ilgili hurafe ve batıl inançların yaygın olduğu dikkate alındığında melekler, cinler ve şeytanla ilgili öğrencilerin doğru bilgilere ulaşmaları önem arz etmektedir. Ünitede melek kavramı, meleklerin özellikleri, dört büyük meleğin görevleri yanı sıra cinler ve şeytan hakkında da kısa bilgilendirmeler yapılmıştır. Ünite içerisinde yer verilen ahiret inancı kavramları ve aşamaları ile birlikte oldukça detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Öğretim programında öngörülen kazanımlara uygun olarak sade bir dille konular anlatılmış, görseller ve etkinliklerle de desteklenmiştir.[264]

Kaza ve kader inancı, daha önceki programda da olduğu gibi 8. sınıf DKAB programı içerisinde yer almaktadır. Üniteye bakıldığında kaza ve kader inancı ile doğrudan ya da dolaylı tüm konulara yer verildiği görülmektedir. Kaza, kader, sünnetullah, fiziksel yasa, biyolojik yasa, toplumsal yasa, külli irade, cüz'i irade gibi birçok yeni kavramın öğretiminin yapıldığı ünitede kader inancı ile günlük yaşam arasında irtibat kurmaya yönelik örneklere yer verildiği görülmektedir. Ders kitabında konuların kazanımlara ve 8. sınıf öğrenci seviyesine uygun olduğu görülmektedir.[265]

Ortaokulda Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi dışında inanç öğretimi yapılan bir diğer ders ise temel dinî bilgiler dersidir. İmam hatip ortaokullarında zorunlu olarak okutulan İslâm 1 ve İslâm 2 dersleri ortaokullarda seçmeli ders olarak okutulmaktadır. Programın vizyonunda yetiştirilmek istenen insan modelinin özellikleri şöyle sıralanmıştır,

1. İslâm dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarını içselleştiren,
2. Kur'an-ı Kerim'i rehber edinen ve Hz. Muhammed'i (s.a.v.) örnek alan,
3. Dinî, ahlaki ve insani değerleri özümseyen,
4. İbadetlerle ilgili temel uygulama becerisine sahip olan,
5. Dünya ve ahiret dengesini kurabilen,
6. İslâm'ın temel kavram ve kaynaklarını tanıyan

---

[264] Sadullah Macit, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7* (Ankara: FCM Yayıncılık, 2019), 9-30.
[265] Sabahattin Nayır vd., *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları), 12-43.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programında öngörülen vizyonla karşılaştırıldığında din eğitimi açısından daha üst düzey kazanımların hedeflendiği düşünülmektedir. Ancak ünite kazanımları incelendiğinde vizyonda yetiştirilmek istenen insan modelinden beklenen becerilerin, kazanımlara göre daha üst düzey ve kazanım sayısının az olduğunu söylemek mümkündür. Dörder üniteden oluşan İslâm 1 ve İslâm 2 dersinde doğrudan inanç öğretimi yapılan ünite sayısı bir tanedir. İslâm 2 dersinde daha çok amelî ve ahlakî konulara yer verilmekte olup, İslâm 1 dersinin ilk ünitesi olan "İman ve İslâm" ünitesinde kavramsal düzeyde bir inanç öğretimi hedeflendiği ünite başlıkları ve kazanımlarını gösteren aşağıdaki tablo incelendiğinde görülecektir. Ayrıca İslâm 1 ders programında iman-ahlak ilişkisinin ele alındığı "Müminlerin Özellikleri" başlıklı ünitede dolaylı olarak inanç öğretiminin yapıldığını söylemek mümkündür. Bu ünitede inanan insanın ahlakî özellikleri yanı sıra dinin temeli sayılan namaz ibadetine vermesi gereken önemden ve özenden söz edilmektedir. [266]

Tablo 2. Temel Dinî Bilgiler İslâm 1 Programında Yer Alan İnanç Konuları

Ünite	Konular	Kazanımlar
1. İman ve İslâm	İman ve İslâm Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadet İmanın İnsana Kazandırdıkları", "İman Bakımından İnsanlar", "Esmâ-i Hüsnâ'yı Tanıyorum"	1.İman ve İslâm kavramlarını açıklar. 2.Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadet ile anlamlarını söyler. 3.İmanın insana kazandırdığı özellikleri fark eder. 4.İman bakımından insanların sınıflandırılmasına örnekler verir. 5. Esmâ-i Hüsnâ'dan Allah (c.c.), el-Vâhid, el-Ehad, el-Mü'min isimlerini tanır.

[266] MEB, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı*, 2018, 8-19.

Öğretim programında yukarıdaki tabloda konu ve kazanımları verilen "İman ve İslâm" ünitesinin öğretimi için ayrılan süre ortaokullarda 18 saat, imam hatip ortaokullarında ise 9 saattir. Ortaokullarda ünitenin öğretimi için ayrılan süre, konuların çoğunluğunun okulda ya da ailede öğrenilmiş konular olması sebebiyle fazla gözükmektedir. Ders kitabının programda öngörülen kazanımlara paralel ve dil açısından öğrenci seviyesine uygun olduğu görülmektedir. Ayrıca ünite sonunda konuyla ilgili olan Esmâ-i Hüsnâ konusuna yer verilmesi ve ölçme değerlendirme çalışmalarının farklı soru türleri ile zenginleştirilmiş olması öğrencilerin konuyu pekiştirmeleri açısından faydalı görülmektedir.[267]

1.3.2. Ortaöğretimde İnanç Öğretimi

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2018 yılında açıklanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi lise müfredatına baktığımızda dinin bireyin hayatına yansıması hedefiyle güncel meselelere de yer verildiğini görmekteyiz. Yalnız geçmişte değil bugün ve gelecekte de varlığını, yaşamın içinde etkinliğini hissettiren bir din eğitimi hedefi, programın perspektifi başlığı altında ifade edilmektedir.[268]

Hazırlanan bu programa inanç öğretimi açısından bakıldığında her sınıf düzeyinde inanç öğrenme alanına yönelik ünitelerin bulunduğu görülmektedir. Ancak 12. sınıf müfredatında doğrudan inanç öğrenme alanına ait bir ünite bulunmamaktadır. 12. sınıf ünitelerine bakıldığında dinin farklı yorumlarına değinildiği görülecektir. "İslâm ve Bilim, Anadolu'da İslâm, İslâm Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar, Güncel Dinî Meseleler, Hint ve Çin Dinleri" ünitelerinde dinin yakın ve uzak çevrede yaşayan farklı görüntülerinden kesitler sunulduğu görülmektedir.[269]

Programa genel olarak bakıldığında ortaokulda her sınıf düzeyinde bir ünite şeklinde ele alınan İslâm inanç esaslarının "Bilgi ve İnanç,", Allah- İnsan İlişkisi", "Dünya ve Ahiret", "Din ve İslâm" ünite başlıkları altında yeniden hatırlatıldığı görülmektedir. Bu hatırlatmalara ek olarak 11. sınıf öğretim programına eklenen "

---

[267] Abdullah Bektaş vd., *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslam 1)* (Ankara: MEB Yayınları), 9-36.
[268] MEB, *Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programı*, 2018, 2.
[269] MEB, *Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programı*, 2018, 30-35.

İnançla İlgili Meseleler" ünitesi içerisinde ateizm, deizm, agnostisizm gibi bazı akımlar ve onların bakış açıları öğrencilere tanıtılmaktadır. Birçok öğrencinin doğru ya da yanlış çeşitli kaynaklar aracılığıyla haberdar olduğu ya da kulağına çalındığı bu kavramların DKAB programına dâhil edilerek İslâm inanç esasları da dikkate alınarak tartışmaya açılmasının faydalı bir girişim olduğu kanaatini taşımaktayız. Zira öğrencilerin bu meseleler hakkında tartışma yapmaları, soru ve görüşlerini yöneltmeleri için en uygun yer okul, en uygun ders de DKAB dersidir. Bu meseleler üzerine DKAB dersinde tartışmaların yapılmasıyla, sosyal medya ya da din karşıtı propagandaların yapıldığı farklı mecraların kasıtlı yönlendirmelerine karşı öğrenciler korunmuş olacaktır.

Tablo 3. Ortaöğretim DKAB Dersi İnanç Öğretimi

SINIF	İNANÇ ÖĞRENME ALANINA İLİŞKİN ÜNİTE/ÜNİTELER	KAZANIMLAR
9. SINIF	1. Ünite: Bilgi ve İnanç	İslâm'da bilginin kaynaklarını açıklar. İslâm inancında imanın mahiyetini araştırır. İsrâ suresi 36. ayet ile Mülk suresi 23. ayetlerinde verilen mesajları değerlendirir.
	2. Ünite: Din ve İslâm	Kaynağı ve unsurları bakımından din tanımlarını karşılaştırır. İnsanın doğası ile din arasında ilişki kurar. İman ve İslâm kavramları arasındaki ilişkiyi fark eder. İslâm'ın inanç esaslarının özelliklerini ayet ve hadisler ışığında analiz eder.
10. SINIF	1. Ünite: Allah insan İlişkisi	Allah inancının insan hayatındaki yeri ve önemini yorumlar. Allah'ın varlığı ve birliği konusunda akli ve naklî delilleri analiz eder. İsim ve sıfatlarının yansımalarıyla Allah'ı tanır. İnsanın Allah ile irtibat yollarını fark eder.

11. SINIF	1. Ünite: Dünya ve Ahiret	Hayatı anlamlandırmada ahiret inancının önemini fark eder.
		Dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında ilişki kurar.
		Ahiret hayatının aşamalarını ayet ve hadislerle temellendirir.
		Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar.
	4. Ünite: İnançla İlgili Meseleler	İnançla ilgili yaklaşımları tartışır.
		Yeni dinî akımların özelliklerini değerlendirir.

9. sınıf DKAB dersinin ilk ünitesinde İslâm'a göre bilgi kaynakları, iman kavramı, iman-bilgi, iman-amel ilişkisine değinilmiştir. Özellikle son yıllarda gündeme gelen din bilim çatışmasına, dinî bilgi ile bilimsel bilginin farklı alanlarla ilgili olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca rüya, ilham, keşif gibi sübjektif bilgi kaynaklarının herkes açısından bağlayıcı olmadığına değinilerek bunlara dayanarak insanların dinî duygularının sömürülme ihtimaline de vurgu yapılmıştır. İkinci ünitede ise din, İslâm ve iman kavramları arasındaki ilişkiye değinilmiş ve iman esaslarının ayet ve hadislerle açıklaması yapılmıştır. Konuların oldukça etraflıca ele alındığı ünitelerde bilgi kutusu ve not edelim etkinliklerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Bunların çoğaltılması yerine daha fazla analiz ve sentez becerilerinin kullanılacağı etkinliklere yer verilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.[270]

10. sınıfta "Allah-İnsan İlişkisi" ünitesinde Allah'a imanın birey için anlam ve önemi, yaşamına nasıl yansıdığına değinilmiştir. Allah'ın varlığı ve birliğinin felsefi deliller ve ayetlerle anlatıldığı ünitede "düşünelim-konuşalım", "yorumlayalım" "bulup yazalım" etkinliklerine yer verilerek öğrencilerin daha aktif olduğu bir öğrenme sürecine katkı sağlanmıştır. [271]

[270] Abdullah Bektaş vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları),12-55

[271] Numan Konaklı vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları,ts.), 13-37.

Önceki öğretim programında 11. sınıf içerisinde yer alan kaza ve kader inancı kaldırılmıştır.[272] Kader ve kaza inancı yaşamı anlamlandırma çabasında olan ergenlerin ilgi duydukları konular arasında yer almasına rağmen yeni programdan çıkarılmıştır. Onun yerine yeni programda ahiret inancı ve inançla ilgili güncel meselelere değinilmiştir. Kazanım sayısı ve öğretimi için ayrılan süresi en fazla olan "Dünya ve Ahiret" inancı ünitesinde 7. sınıfta işlenen ahiretle ilgili kavramlar, ahiret hayatının aşamaları tekrar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca cenaze namazı, teçhiz ve tekfin işlemleri, vasiyet konusu gibi pratik konulara da değinilmiştir. Ünitenin ikinci kısmında ele alınan pratik konular daha önce öğrenilmeyen yeni bilgiler olmasına rağmen, ahiretle ilgili kavramlar ortaokulda öğrenildiği için bazı öğrenciler tarafından gereksiz tekrar olarak değerlendirilmesi mümkündür. Daha önce seçmeli derslerle ilgili yapılan çalışmalarda da bu tekrarlara değinilmiş ve bu tekrarların öğrencilerin ilgilerinin kaybolmasına sebep olacağı endişesine vurgu yapılmıştır.[273]

İnançla ilgili meseleler ünitesinde teizmle başlayarak, deizm, agnostisizm, nihilizm, materyalim, pozitivizm, ateizm gibi dinle doğrudan ya da dolaylı ilgisi olan felsefî akımlara değinilmiştir. Ünitede sekiz ayrı dinî-felsefî akıma yer verilmesi ve bunlara bir de yeni dinî hareketlerin eklenmesinin öğrenciler açısından kafa karıştırıcı olma ihtimalini düşündürmektedir.[274] Ayrıca kötülük meselesine de bu ünitede yer verilmesi, öğrencilerin merak ettikleri ve inançları üzerinde etkisi olan bir mesele olması hasebiyle faydalı bir gelişme olmakla birlikte ders kitabında meselenin ele alınış biçimi ile ilgili dikkatimizi çeken bazı unsurlara değinmek gerekmektedir.

Ders kitabına bakıldığında mesele felsefe açısından ortaya konulduktan sonra konuyla ilgili İslâmî bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır. Ancak bir yandan hayrı da şerri de Allah'ın yarattığı ve bunun bir imtihan sebebi olduğu bir yandan da

---

[272] MEB, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı* (Ankara: MEB Devlet Kitapları Müdürlüğü, 2010), 61.

[273] Mehmet Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri* (İstanbul: İlke Yayınları, 2013),139.

[274] Bekir Pınarbaşı - Fikri Özdemir, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı* (Ankara: SDR Yayıncılık, 2019), 9-126.

dünyadaki kötülüklerin insanların yapıp ettikleri sebebiyle olduğu vurgulanmıştır.[275] Kanaatimizce ilk bakışta çelişkili görünen bu iki yaklaşımın daha fazla izah edilmeye ihtiyacı vardır. Konu ders kitabında ele alınırken Allah'ın şerri yaratmasının hikmeti üzerinde daha fazla durulmasının, meselenin tüm yönleriyle kavranmasına katkısı olacaktır. Ayrıca insanların eylemlerindeki ahlakî kötülüğe ve insanın özgür iradesi sebebiyle bu husustaki sorumluluğuna değinilmekle birlikte tabii kötülük üzerinde yeterince durulmadığı da gözlenmektedir.

Ortaöğretimde seçmeli olarak okutulan temel dinî bilgiler dersi (İslâm 1 ve İslâm 2) şeklinde düzenlenmiştir. Ortaokuldaki temel dinî bilgiler dersinin aksine bu dersi ilk defa seçen bir öğrenci İslâm 1 ya da İslâm 2'den isteğini seçebilmektir. İslâm1 müfredatı sosyal hayat içerisinde insan ilişkileri, hukuk, ekonomi gibi alanlarda İslâm'ın ilke ve uygulamalarına ayrılmış iken, İslâm 2'de "İman, Namaz, Oruç ve Zekât, Hac ve Kurban" olmak üzere dört ünite yer almaktadır. İman ünitesindeki başlıkların ortaokul temel dinî bilgiler İslâm 1 dersindeki "İman ve İslâm" ünitesindeki başlıklarla oldukça benzer olduğu görülmektedir.[276] Ortaokul İslâm 1 ders kitabında yer alan "iman ve İslâm kavramları, iman bakımından insanlar" konuları lise İslâm 2 İman ünitesinde yeniden ele alınmaktadır. Ortaokul İslâm 1 müfredatında yer alan "İmanın İnsana Kazandırdıkları" başlığı yerine lise müfredatında İslâm inancının temel kaynaklarına, imanın mahiyetine ve geçerlilik şartlarına ve genel hatlarıyla İslâm inanç esaslarına yer verilmiştir. Üniteye bakıldığında Ortaokul İslâm 1 müfredatındaki "İman ve İslâm" ünitesinin genişletilmiş tekrarı niteliğinde olduğu görülmektedir.

Ünitenin ders kitabındaki işlenişi incelendiğinde yoğun bir konu anlatımı ve bilgi aktarımı yapıldığı görülmektedir. Ünite değerlendirme çalışmaları dışında üç "not edelim" ve iki "değerlendirelim" etkinliğine ve bir "yazalım" etkinliğine yer verilmiştir. Bu etkinliklerden farklı olarak bireyin duygu dünyasına hitap edebilecek okuma metinleri ve örnek olaylara da yer verilmesinin ders kitabını bir ansiklopedi durumundan kurtaracağı ve derse karşı öğrenci ilgisinin artmasına katkı sunacağı

---

[275] Pınarbaşı-Özdemir, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı,* 114-115.
[276] MEB, *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler (İslam1-2) Dersi Öğretim Programı*, 2018, 10-21.

düşüncesindeyiz.[277] Meydan tarafından 2014 yılında öğretmenlerle yapılan çalışmada da temel dinî bilgiler ders kitabı, etkinlik sayısının azlığı ve gereksiz konu tekrarları ve DKAB ders içeriği ile benzerliği sebebiyle yetersiz bulunmuştur.[278] Öğretim programı yenilenmekle birlikte bu üç problemin çözüldüğünü söylemek güçtür.

Ortaokul ve lise temel dinî bilgiler ders müfredatının oldukça benzer olması ve tekrarlayan konular içermesi Kaymakcan ve arkadaşları tarafından hazırlanan değerlendirme raporunda da yer almıştır. Seçmeli din dersleri için hazırlanan bu raporda programdaki bu durum, ortaokul ve lise öğrencilerinin ilgi ve ihtiyaçlarını dikkate almadığı ve bu ders için gereğinden fazla vakit ayrıldığı yorumlarına kapı araladığı için eleştirilmiştir.[279] Bahçekapılı tarafından yapılan çalışmada derse ilişkin görüşlerine başvurulan öğrenciler de temel dinî bilgiler dersinde DKAB dersinde daha önce ele alınan konuların tekrarlanmasının kendileri için sıkıcı olduğunu dile getirmişlerdir.[280]

Anadolu imam hatip liselerinde zorunlu okutulan temel dinî bilgiler dersinin müfredatı ise yukarıda bahsedilen İslâm 1 ve İslâm 2 derslerinden farklıdır. 9. sınıfta okutulan bu dersin programında "İnanç Dünyamız, İbadet Hayatımız, Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı, Ahlakî Davranışlar ve Adâb-ı Muaşeret" olmak üzere beş ünite yer almaktadır. "İnanç Dünyamız" ünitesi içerisinde iman ve İslâm kavramları, imanın altı esası yer almaktadır.[281] Bu konuların bir kısmı 4. Sınıf DKAB dersinde bir kısmı ise ortaokul temel dinî bilgiler İslâm 1'de yer alan "İman ve İslâm" ünitesi içerisinde yer verilen konulardır. Ayrıca 11. sınıfta okutulan Akaid dersinde de bu konular birer ünite olarak yeniden ele alınmaktadır.[282] Görüldüğü üzere DKAB, temel dinî bilgiler, Akaid derslerinde benzer konular ele alınmaktadır. Bu durum İHL öğrencileri

---

[277] Abdullah Açık vd., *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler (İslam 2) Ders Kitabı* (Ankara: MEB Yayınları), 12-37.
[278] Hasan Meydan, "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma), "*Turkish Studies* 10/3 (2015), 685.
[279] Recep Kaymakcan vd., *Seçmeli Din Eğimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu* (İstanbul:Çınar Basım Yayın, 2013), 12.
[280] Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri,*139.
[281] MEB*, Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programı*, 2018, 90.
[282] MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programı*, 2018, 58.

tarafından yeni bir bilgi elde edemedikleri ve ihtiyaçlarını karşılamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.[283]

Dört üniteden oluşan Kelâm dersinde ise, ilk iki ünite bu ilmin tanıtılması ve metodolojisine ayrılırken, üçüncü ünitede itikâdî mezheplerin ortaya çıkışına ve son ünitede ise 11. sınıf DKAB dersinde de değinilen güncel kelâmî meselelere yer verilmiştir. Önceki programda Akaid ve Kelâm olarak tek isim altında toplanan dersler yeni programda ayrı iki ders olarak planlanmıştır. 2010 ve 2018 programları karşılaştırıldığında içeriklerin hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir.[284]

[283] Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri,*139.
[284] MEB, *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programı*, 2018, 71; MEB, *İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programı*, 2010, 272 – 290.

İKİNCİ BÖLÜM

METODOLOJİ

Bu bölümde çalışmamızda benimsenen araştırma modeli, evreni ve örneklemi ile veri toplama araçları, verilerin toplanma süreç ve analizleri hakkında bilgi verilmiştir.

2.1. Araştırma Modeli

Verilerin sayısal olarak toplanıp analiz edildiği nicel araştırmalarda yoğun bir şekilde kullanılan tarama (survey) yöntemi araştırmamızın yöntemi olarak benimsenmiştir. Sosyal bilimlerde sıkça kullanılan tarama yönteminde belirli bir grubun özellikleri, tutum ve davranışları hakkında bilgi toplamak amaçlanmaktadır.[285] Lise öğrencilerinin ateizm ve deizme eğilim düzeylerinin keşfedilmeye çalışıldığı araştırmamızda, bu eğilimin çeşitli değişkenlerle ilişkisi de inceleneceği için ilişkisel tarama modeli araştırma modeli olarak seçilmiştir. İki veya daha çok değişken arasındaki ilişkinin incelendiği ilişkisel tarama modelinde cinsiyet, eğitim düzeyi, gelir durumu gibi değişkenler ile araştırma olgusu arasındaki ilişki istatiksel analizlerle incelenmektedir.[286]

Veri toplama süresinin uzunluğuna göre tarama araştırmaları boylamsal ve kesitsel olarak ikiye ayrılmaktadır. Araştırma süresinin genellikle uzun yıllar aldığı ve birçok kez veri toplama işinin yapıldığı uzun soluklu araştırmalar olan boylamsal çalışmalar zaman ve emek açısından maliyetli çalışmalardır. Sonucun daha hızlı elde edilmek istendiği çalışmalarda ise veri toplama işleminin bir kez uygulandığı kesitsel tarama deseni tercih edilmektedir. Araştırmamızın Milli Eğitim Bakanlığı'nın süreli izni ile gerçekleştirilecek olması sebebiyle veri toplama sürecinin daha hızlı tamamlanması amacıyla kesitsel tarama deseni uygulanmıştır. Evrenden seçilen tek örnekleme ölçekler uygulanmış ve veri toplama süreci tamamlanmıştır.[287]

2.2. Evren ve Örneklem

Bilimsel bir çalışmada kimlerden veri toplanacağı ya da toplandığı evren ve örneklem kavramları ile ifade edilmektedir. Evren kavramı araştırma sorusuna ilişkin tüm birey ya da ögeleri içermektedir. Tüm evrenden veri toplamak maliyet, zaman ve

---

[285] Cengiz Yılmaz vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2016), 126.
[286] Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016), 114-115.
[287] Larry B. Christensen vd., *Araştırma Yöntemleri Desen ve Analiz* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2015), 373.

iş gücü açısından büyük zorluklar barındırdığı için çoğunlukla olanaklı değildir. Ayrıca geliştirilen istatiksel yöntemlerle evrenin bir bölümünden toplanan verilerle evrenin tümü hakkında bilgi sahibi olmak da mümkün hale gelmiştir. Bu sebeple belli parametrelere göre evrenden seçilen bir grup ile araştırma yapmak zaman, maliyet ve işgücü açısından büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Evreni temsil ettiği varsayılan bu gruba ise örneklem adı verilmektedir.[288]

Araştırmamızın genel evrenini Türkiye'deki lise öğrencileri oluştururken, çalışma evreni ise 2020-2021 eğitim öğretim yılında Konya il merkezindeki liselerde eğitim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Örneklem büyüklüğü, çalışma evreninin büyüklüğünün bilindiği durumlarda kullanılan örneklem hesaplama $n = \frac{\mathrm{Nxt^2\ x\ pxq}}{\mathrm{d^2(N-1)+t^2x(pxq)}}$ formülü ile hesaplanmıştır.[289]

n: Saptanacak optimum örnek büyüklüğü
N: Evrendeki birey sayısı: Konya İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından merkez ilçeler olan Selçuklu, Meram ve Karatay'daki özel ve devlet liselerinde eğitim gören lise öğrencilerinin 83227 kişi olduğu öğrenilmiştir.

t: %95 güven aralığına t tablosunda karşılık gelen değer 1.96'dır.

p: İncelenen olayın görülüş sıklığı: Ülkemizde ateistlerin genel nüfusa oranının bazı araştırmalarda %3, bazılarında ise %6 olduğu bildirildiğinden çalışmamızda bu oran %5 olarak alınmıştır.[290]

q: (1-p) incelenen olayın görülmeme olasılığı: Bizim çalışmamızda bu oran 0,95'tir.

d: Araştırmada belirlenecek hızın olası standart sapması (0,05)

Değerler formüldeki yerine konulduğunda $n = \frac{83227\times(1{,}96)^2\times0{,}05\times0{,}95}{(0{,}05)^2\times83227\times(1{,}96)^2\times0{,}05\times0{,}95} = 400$

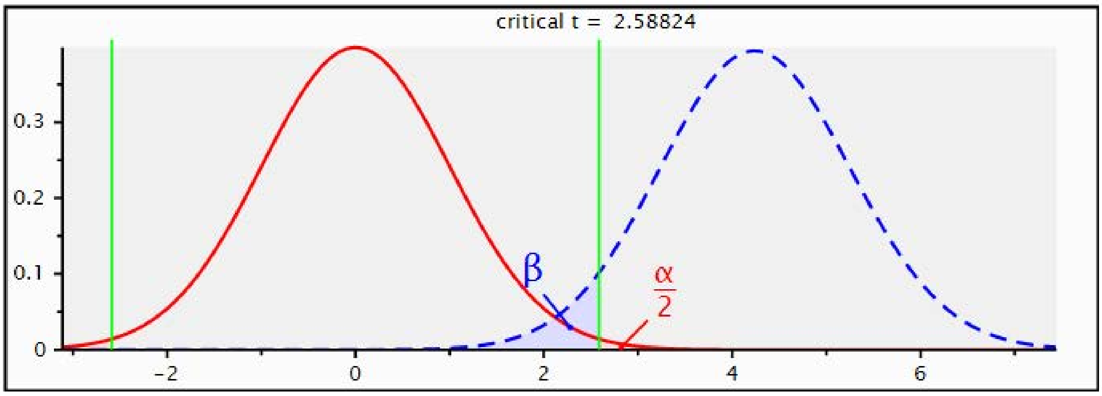
olarak hesaplanmıştır.

---

[288] Ali Şimşek (ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 110-111.
[289] Rauf Arıkan, *Araştırma Yöntem ve Teknikleri* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013), 127.
[290] Konda, "2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu" (Erişim 12 Nisan 2021); *Milliyet Gazetesi*, "Türkiye'de Dindar Oranı Yüzde 74" (Erişim 1 Nisan 2021).

Ayrıca örneklemin büyüklüğünün hesaplanmasında Gpower programından da yararlanılmıştır. Gpower programı etki büyüklüğü, güç ve yapılması düşünülen analiz türüne göre örneklem büyüklüğünü hesaplamaya elverişli bir programdır. "Din Dışı Yönelim Ölçeği" ile yapılan pilot çalışmadan elde edilen veriler ve yapılmak istenen analiz türleri dikkate alınarak örneklem hesaplanmıştır. Pilot uygulamada "Din Dışı Yönelim Ölçeği" ile elde edilen referans değerlere göre program tarafından hesaplanan en yüksek örneklem büyüklüğü cinsiyet değişkenine göre yapılacak olan bağımsız örneklem t testi için saptanmıştır. Buna göre bağımsız örneklem t testi için etki büyüklüğü d=0,4, α tipi hata=0,01, güç (1-β)=0,95 için 400 örnekleme ihtiyaç olduğu saptanmıştır.

Grafik 1. Bağımsız Örneklem t Testi Gpower Örneklem Büyüklüğü Grafiği

Program ile yapılan analizlerde en fazla 400 örnekleme ihtiyaç olduğu saptanmasına rağmen tedbir amacıyla 500 öğrenciye ölçek formları doldurtulmuştur. Hatalı kodlamalar ve uç değerler çıkarıldıktan sonra geriye kalan 473 kişilik veri setiyle araştırma gerçekleştirilmiştir. Örnekleme "Ok-Dinî tutum Ölçeği" ve "Din Dışı Yönelim Ölçeği" uygulanmıştır.

Araştırmanın örneklemi kota örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Kota örnekleme yöntemi, örnekleme dâhil edilecek birey ve objelerin belirli özellikleri dikkate alınarak seçildiği olasılıksız (ihtimalli olmayan) örnekleme modellerinden biridir. Olasılıklı örnekleme modellerinden tabakalı örneklemeye benzeyen bu yöntemde ortak özelliklerine göre ayrılan gruplardan belirli bir sayıya ulaşıncaya

kadar örneklem alınması ile araştırmanın örneklemi belirlenmektedir.[291] Çalışmamızda eğitim görülen lise türüne göre kota örnekleme yapılmıştır.

Bilindiği gibi ülkemizde liseler genel lise, meslek lisesi ve imam hatip lisesi olarak üç kategoriye ayrılmaktadır. İl Mili Eğitim Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre 2020-2021 eğitim öğretim yılında Konya il merkezinde genel lise kategorisine dâhil edilen özel ve devlet Anadolu ve fen lisesi öğrenci sayısı 38378'dir. Mesleki eğitim kurumlarında eğitim gören öğrenci sayısı 27519 ve imam hatip liselerinde eğitim gören öğrenci sayısı ise 17330'tir. Toplam öğrenci sayısı 83227'dir.[292] Genel liselerde öğrenim gören öğrenci oranı %46, meslek liselerinde öğrenim görenlerin oranı %33 ve imam hatip lisesi öğrencilerinin oranı ise %21'dir. 500 kişi olarak belirlenen örneklemde aynı oran dikkate alınarak 220 öğrenci genel liselerden, 185 öğrenci meslek liselerinden ve 95 öğrenci de imam hatip liselerinden seçilmiştir. Hatalı kodlama ve uç değerlerin çıkarılması sonucu geriye kalan 473 kişilik veri setinde de bu oranların hemen hemen aynı kaldığı aşağıdaki tabloda görülmektedir. Katılımcılarının cinsiyet, sınıf, okul değişkenlerine göre dağılımını gösteren tablo aşağıdadır.

Tablo 4. Katılımcıların Cinsiyet, Okul Türü ve Sınıf Değişkenlerine Göre Dağılımı

Değişkenler	**Grup**	**N**	**%**
Cinsiyet	Kız	244	51.6
	Erkek	229	48.4
	Toplam	473	100
Okul Türü	AİHL/İmam Hatip Lisesi	86	18.2
	Fen Lisesi	21	4.4
	Anadolu Lisesi	190	40.2
	Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	176	37.2
	Toplam	473	100
Sınıf	10. Sınıf	234	49.5

[291] Aysel Aziz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010), 53-54.
[292] EK-7. Konya İl Merkezindeki Lise Öğrenci Sayısına İlişkin İl Milli Eğitim Müdürlüğü Belgesi.

	12.	Sınıf	239	50.5
	Toplam		473	100

2.3. Veri Toplama Araçları

Nicel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmamızda “Kişisel Bilgi Anketi”, “Din Dışı Yönelim Ölçeği” ve “Ok-Dinî tutum Ölçeği” kullanılmıştır.

2.3.1. Kişisel Bilgi Anketi

Kişisel bilgi anketi öğrencilerin cinsiyet, okul türü, sınıf, ebeveyn eğitim durumu, okul dışında din eğitimi alma durumu gibi bilgilerini içermektedir. Bununla birlikte araştırmamızın ölçme aracının kişisel bilgiler kısmına katılımcıların yaşadıkları olumsuz dinî deneyimler olup olmadığına, ailelerindeki ebeveynlik tutumlarına, ailede dine verilen öneme, sosyal çevreleri ve özellikle din eğitimi aldıkları öğretmenleri ile olan ilişkilerine yönelik sorular da eklenmiştir. Bu soruların eklenmesinde inançsızlığın sebeplerini irdeleyen çalışmalardan yararlanılmıştır.

İnançsızlığın sebepleri farklı çalışmalarda değişik biçimlerde tasnif edilmekle birlikte, bu sebeplerin tek seferde ele alınamayacak kadar farklı boyutları olduğu görülmektedir. Entelektüel, sosyal, deneyimsel, sezgisel, duygusal ve olumsuz dinî tecrübeler gibi farklı sebepler üzerinde duran çalışmaların yanı sıra,[293] ateizmin felsefî ve bilimsel arka planına genişçe yer vermekle birlikte, pratik yaşamdan kaynaklanan sebeplerin kişinin inançsızlığı üzerindeki etkisine dikkat çeken çalışmalar da bulunmaktadır.[294]

Kişisel bilgi anketinin sonuna daha önce birçok uluslararası araştırmada kullanılan ve Sevinç tarafından da Türkçe’ye uyarlanan Tanrı inancı sorusu eklenmiştir. Öğrencilerde önyargı oluşturabileceği düşünüldüğü için Tanrı ifadesi yerine Allah ifadesi tercih edilmiştir. Allah inancına yönelik ateist, agnostik, deist, septik ve teist olarak tasnif edilen ifadelerden yalnız birini seçmeleri istenerek

---

[293] David F. Bradley vd.,” The Reasons of Atheists and Agnostics for Nonbelief in God’s Existence Scale: Development and Initial Validation”, *Psychology of Religion and Spirituality* 10/3 (2018), 264.
[294] bk. Aygün, “Ateizme Yol Açan Sebepler”, 531-562.

Allah'a imana ilişkin durum resmedilmeye çalışılmıştır.[295] 24 sorudan oluşan kişisel bilgi anketi hazırlanan formda ölçme aracından sonra gelecek şekilde düzenlenmiştir.[296] Uygulamada öğrencilerin ilk planda karşılarına gelen ölçek sorularını sıkılmadan cevapladıkları, eksik ya da hatalı kodlamaların fazla olmadığı gözlenmiştir.

2.3.3. Din Dışı Yönelim Ölçeği

Araştırmamızın veri toplama süreci planlanırken dine karşı ateist ya da deist görüşü yansıtan bir ölçme aracının Türkçe literâtürde mevcut olmadığı görülmüştür. Bu sebeple araştırma problemine uygun ölçme aracı geliştirmek için adım atılmıştır. Öncelikle ölçme aracı geliştirme süreci ile ilgili yayınlar incelenerek süreç hakkında bilgi toplanmıştır.[297] Konu ile ilgili literatür taranarak bireyin Tanrı, varlık, din ve evrene yönelik varoluşsal sorulara ateizm ve deizmin bakış açısını yansıtan ölçek maddeleri hazırlanmıştır. Taslak ölçek maddeleri konu ile ilgili çalışmaları bulunan din felsefesi, kelam, din sosyolojisi, din eğitimi ve ölçme, değerlendirme uzmanlarının görüşlerine başvurularak revize edilmiştir.

Ölçeğin açımlayıcı faktör analizi 406 kişiden oluşan pilot uygulamadan elde edilen verilerle yapılmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda madde havuzundan seçilen 22 maddelik taslak ölçeğin 406 kişiden elde edilen verilerle yapılan açımlayıcı faktör analizinde KMO değeri 0,881 ve Bartlett testi sonucunda ki kare değeri [X^2=895,395 ve p<,001] anlamlı bulunmuştur. 9 madde ve tek faktörden oluşan ölçek, alt boyutlarında ateizm, deizm, dine karşı ilgisizlik ve dinî şüpheye yönelik maddeler içermektedir.[298] Maddeleri EK-2'te verilen "Din Dışı Yönelim

---

[295] Kenan Sevinç vd., "Dindar ve Spiritüel Olmama (DİSOL) Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 69.
[296] Ek-1. Kişisel Bilgi Anketi.
[297] Adnan Erkuş, *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme: Temel Kavramlar ve İşlemler* (Ankara: Pagem Akademi, 2014); Robert F. Devellis, *Ölçek Geliştirme Kuram ve Uygulamalar*, (çev.ed.)Tarık Totan (Ankara: Nobel, 2014); Paul Irwing vd. (ed.), *The Wiley Handbook of Psychometric Testing: A Multidisciplinary References on Survey, Scale and Test Development* (New Jersey: John Wiley&Sons Ltd, 2018).
[298] Kandemir, "Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", 242-244.

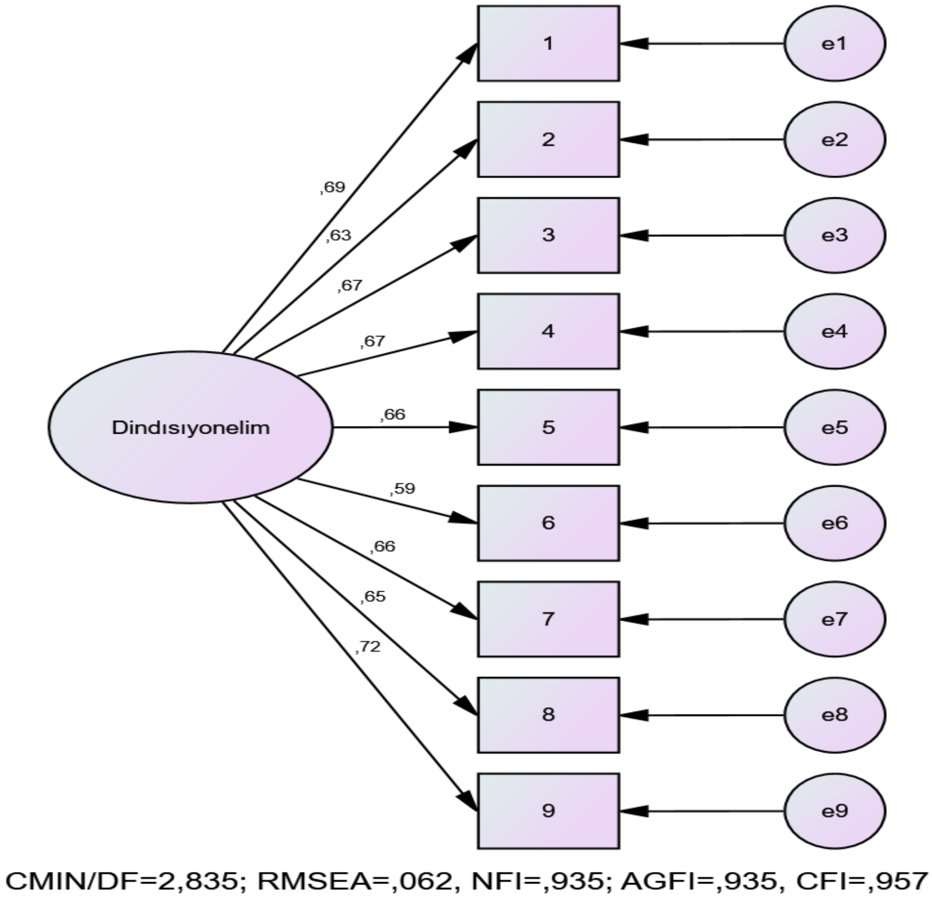
Ölçeği"nin geliştirilme sürecinin detayları, geçerlik ve güvenirlikle ilgili bulguları makaleye dönüştürülerek yayımlanmıştır.[299]

Açımlayıcı faktör analizi sonucu faktör yüklerinin 0,58 ile 0,74 aralığında yer aldığı ve ölçeğin %41,6'lık varyans açıklama oranına sahip olduğu görülmüştür. Madde–toplam korelasyonlarının 0,456 ile 0,595 aralığında bulunduğu, ölçeğin güvenirlik analizlerinde Cronbach's alpha değeri 0,820 olarak tespit edilmiştir. 473 kişi ile yapılan esas uygulamadan elde edilen verilerle yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucu X^2/sd=2,83, RMSEA=0,062, NFI=0,93, TLI=0,95, CFI=0,93, GFI=0,95 ve AGFI=0,94 bulunmuştur.[300] Bu değerler tek faktörlü yapının iyi uyum değerlerine sahip olduğunu göstermektedir.[301]Ölçeğe ilişkin doğrulayıcı faktör analizi diyagramı aşağıda verilmiştir.

---

[299] Sibel Kandemir, "Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Eylül2021), 230-256.
[300] Kandemir, "Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", 244-247.
[301] Yalçın Karagöz, *SPSS, AMOS, META Uygulamalı İstatiksel Analizler* (Ankara: Nobel, 2019), 1043-1044.

Diyagram 1. Dini Dışı Yönelim Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Standart Değerler

2.3.4. Ok-Dinî Tutum Ölçeği

Araştırmamızda lise öğrencilerinin dine karşı tutumlarını ölçmek amacıyla Üzeyir Ok tarafından hazırlanan, geçerlik ve günvenirliği test edilen "Ok-Dinî Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek maddeleri EK-3'te verilmiştir.

Ok tarafından hazırlanan ölçeğin geçerlik ve güvenirlik analizleri üniversite öğrencilerinden 950 ve 388'lik iki ayrı örneklem ile gerçekleştirilmiştir. Tek faktörden oluşan ölçeğin duygu, biliş, davranış ve ilişki olmak üzere 4 alt boyutunda toplam 8 madde yer almaktadır. 5'li likert tarzda hazırlanan ilk uygulama verileri ile yapılan açımlayıcı faktör analizleri sonucu ölçek maddelerinin 0,69 ile 0,89 faktör

yüküne ve toplamda %78 varyans açıklama oranına sahip olduğu tespit edilmiştir. İkinci uygulamada ise faktör yüklerinin 0,40 ile 0,87 arasında değiştiği ve toplam varyans açıklama oranın ise %86 olduğu tespit edilmiştir.[302]

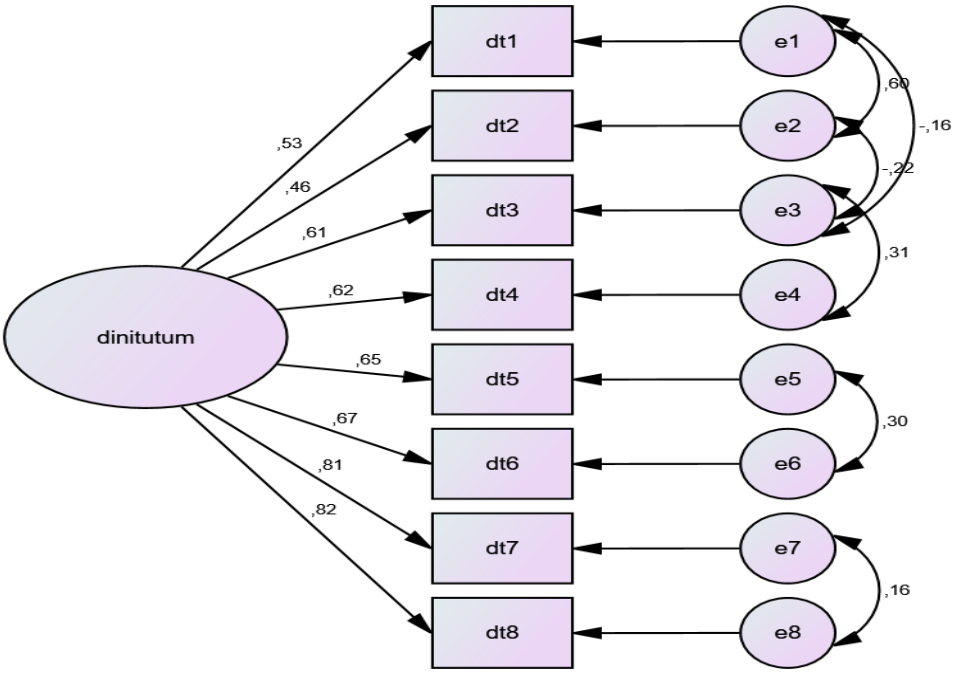
Doğrulayıcı faktör analizi sonucu tek faktörlü yapının *χ2/sd* oranı 1,36 ve CFI=1, RMSEA=0,00, SRMR=0,01 değerleri ile iyi uyuma sahip olduğu görülmektedir.[303] Ok tarafından iki örneklemle yapılan güvenirlik analizinde 8 maddeden oluşan ölçeğin toplam güvenirlik Cronbach's alpha değeri ilk örneklem için 0,81 ve ikinci örneklem için ise 0,90 olarak hesaplanmıştır.[304]

Üniversite öğrencileriyle gerçekleştirilen iki uygulama ile geliştirilen ölçeğin lise öğrencilerinden oluşan bir örnekleme uygulanacak olması sebebiyle doğrulayıcı faktör analizi yeniden yapılmıştır. Yapılan analize göre X^2/sd=2,96, RMSEA=0,065, NFI=0,97, TLI=0,96, CFI=0,98, GFI=0,97, AGFI=0,94 bulunmuştur. Bu değerler ölçeğin lise örnekleminde iyi uyum özelliği gösterdiğini ortaya koymaktadır.[305] Ölçeğe ilişkin doğrulayıcı faktör analiz diyagramı aşağıda verilmiştir.

---

302 Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 537-541.
303 Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", 543.
304 Üzeyir Ok, "The Ok-Religious Attitude Scale (Islam): İntroducing an İnstrument Originated in Turkish for İnternational Use", *Journal of Beliefs & Values*, 37/1, 59-61.
305 Ünal Erkorkmaz vd., "Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Uyum İndeksleri", *Turkiye Klinikleri J Med Sci* 33/1 (2013), 210-223.

Diyagram 2. Ok-Dinî Tutum Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Standart Değerler

CMIN/DF=2,966; RMSEA=,065; CFI=,984; NFI=,976; AGFI=,943

2.4. Verilerin Toplanması

Veri toplama süreci 2020-2021 eğitim öğretim döneminde Konya il merkezinden seçilen liselerde gerçekleştirilen iki ayrı uygulama ile gerçekleştirilmiştir. Sürecin 2019-2020 eğitim öğretim yılında gerçekleştirilmesi için Milli Eğitim Bakanlığı'ndan izin alınmıştır.[306]Ancak pandemi sebebiyle o yıl gerçekleştirilemeyen araştırmanın izin süresi yaptığımız yeni başvuruya binaen İl

[306] Konya İl Milli Eğitim Müdürlüğünün 5.3.2020 tarih ve 83688308 - 605.99-E.4878313 Sayılı Yazısı (EK-4).

Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından uzatılmıştır.[307] Ayrıca anket ve ölçek sorularının etik açıdan incelenmesi için Necmettin Erbakan Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığı'na başvuru yapılmış ve yapılan inceleme sonucu planlanan araştırma sürecinin ve araştırma sorularının etik açıdan uygun olduğuna karar verilmiştir.[308]

Araştırma süreci okul yöneticileri ile görüşülerek planlanmış, verilerin toplanması esnasında eğitim ve öğretimin aksatılmadan sürdürülmesi sağlanmıştır. Çalışmada veri toplama aracı olarak "Ok-Dinî Tutum Ölçeği"nin kullanımı için ölçek sahibinden izin alınmıştır. Katılımcılara araştırma hakkında bilgi verilmiş, gönüllük ilkesinin esas olduğu belirtilmiştir. Araştırmaya dâhil edilecek bireylerden gönüllü katılım onayı alınmıştır. Araştırma süreci araştırmacının bizzat gözetiminde yürütülerek, araştırma verilerine herhangi bir müdahale olmamasına özen gösterilmiştir.

Araştırmamız kapsamında 10. sınıfta ve 12. sınıfta eğitim gören 500 kişiden veri toplanmıştır. Kota örneklem metoduyla oluşturulan bu gruptan hatalı kodlamalar ve uç değerlerin giderilmesi sonucu geriye kalan 473 kişilik veri seti analiz edilmiştir.

2.5. Verilerin Analizi ve Yorumlanması

Lise öğrencilerinde ateizm ve deizm eğilimini ölçmeyi amaçladığımız çalışmamızda Ok-Dinî tutum Ölçeği ve Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden elde edilen veriler %95 güven aralığı esas alınarak SPSS 15.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Ölçeklerin doğrulayıcı faktör analizleri ve yapısal eşitlik modellemesi AMOS 24 programı ile yapılmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin sosyo-demografik özellikleri betimsel istatistikler ile analiz edilmiş, frekans tabloları oluşturulmuştur. Ölçeklerden alınan puanlarla yapılacak analizler öncesi verilerin normal dağılıp dağılmadığı kontrol edilmiştir.

[307] Konya İl Milli Eğitim Müdürlüğünün 31.8.2020 Tarih ve 83688308 - 605.99-E.11623261 Sayılı Yazısı (EK-5).
[308] Etik kurul izin belgesi için bk. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığı'nın 19.3.2021 Tarih, 2021/134 Karar No'lu Yazısı (EK-6).

Normallik, çok değişkenli analizler öncesi gözden geçirilmesi gereken bir adımdır. Normalliğin test edilmesinde istatiksel ya da grafiksel yaklaşımlardan yararlanılmaktadır. Histogram grafiği, P-P ve Q-Q grafikleri normalliğin test edilmesinde başvurulan grafiksel kanıtlardır. Normallik analizlerinde kullanılan istatistiksel yöntemlerden biri hipotez testleridir. Bunlardan en yaygın olarak kullanılan Shapiro-Wilk ve Kolmogorov-Smirnov testleridir. Shapiro-Wilk testine göre kullanımı daha yaygın olan Kolmogorov-Smirnov testinin örneklem hacmine duyarlı olduğu, özellikle 250'den fazla örneklemde hatalı sonuçlar verdiği ifade edilmektedir.[309] İstatiksel yaklaşımlardan bir diğeri ise skewness (çarpıklık) ve kurtosis (basıklık) değerlerine bakılması şeklindedir. Her iki değerin sıfıra yakın olması normal dağılım yönünden önemli bir kanıt olarak değerlendirilmektedir.[310] Psikometrik ölçümler için skewness (çarpıklık) ve kurtosis (basıklık) değerlerinin +1 ile -1 aralığında olması mükemmel olarak değerlendirilirken +2 ile -2 aralığı da birçok durumda kabul edilebilir bir değerdir.[311]

Araştırmamızda kullandığımız ölçeklerin sağlayıp sağlamadığı histogram ve Q-Q grafikleri ile birlikte çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri ile incelenmiştir. Din Dışı Yönelim Ölçeği için skewness değeri 1,136 ve kurtosis değeri 0,758 olarak, Ok- Dinî tutum Ölçeği için skewness değeri – 0,867 ve kurtosis değeri ise 0,227 olarak tespit edilmiştir. Bu değerler, parametrik testlerin uygulanması için gereken normallik şartının çalışmamızda kullandığımız ölçme araçları için sağlandığını göstermektedir.

Çalışmamızda değişkenlere göre oluşan gruplar arasında dağılımın normal olduğu durumlarda bağımsız değişkenler ile ölçeklerden alınan puanlar arası ilişki parametrik testler olan bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi ile incelenmiştir. Gruplar arası farkın anlamlı çıkması durumunda Post-Hoc testlerinden Tukey ve Sheffe testleri kullanılmıştır. Homojenliğin sağlanmadığı durumlarda Post-

---

[309] Ergül Demir vd., "Uluslararası Dergilerde Yayımlanan Eğitim Araştırmalarının Normallik Varsayımları Açısından İncelenmesi*", Current Research in Education* 2/3(2016)144.
[310] Barbara G. Tabachnick - Linda S. Fidell, *Using Multivariate Statistics* (Boston: Pearson, 2013), 79-82.
[311] Darren George - Paul Mallery, *IBM SPSS Statistics 25 Step by Step: A Simple Guide and Reference* (New York: Routledge, 2019), 114.

Hoc testlerinden Tamhane’s T2 testi tercih edilmiştir. Varyansların eşit dağılmadığı durumlarda çoklu karşılaştırmalarda Kruskal-Wallis testi, ikili gruplarla yapılacak karşılaştırmalarda bağımsız örneklem t testinin parametrik olmayan alternatifi olan Mann–Whitney U testi kullanılmıştır.

Din Dışı Yönelim Ölçeği’nden elde edilen bulgularla gençlerin Tanrı, evren, Tanrı-insan ve Tanrı–evren ilişkisine dini referans almadan yapılan ateist ya da deist açıklamaları olarak ifade edilebilecek din dışı yönelimleri hakkında yordama yapılmaya çalışılmıştır. Ok-Dinî Tutum Ölçeği ile de öğrencilerin sahip oldukları dinî tutum hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Dinî tutum ile din dışı yönelim arasındaki ilişki, yapısal eşitleme model analizi ile test edilmiştir. Gözlenen ve gizil değişkenler arasındaki ilişkinin yordanmasına yönelik hipotezlerin test edildiği bu yöntem LİSREL, AMOS ve EQS başta olmak üzere birçok istatistik programda yapılabilmektedir.[312] Çalışmamızda “dine karşı olumlu tutum geliştirmiş bireylerin ateizm ve deizm gibi din dışı yönelimlere daha az eğilim göstereceğine” dair hipotezimiz AMOS programı ile test edilmiştir. İki ölçek ile elde edilen veriler, karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Böylece araştırma probleminin daha geniş ve zengin bir çerçevede ele alınması hedeflenmiştir.

2.6. Araştırmanın Geçerlik ve Güvenirliği

Bilimsel bir araştırmanın sonuçlarının inandırıcılığı açısından sahip olması gereken iki temel özellik vardır. Bunlar; geçerlik ve güvenirliktir. Her araştırmacının kullandığı veri toplama araçlarının ve araştırma deseninin geçerliğini ve güvenirliğini titiz bir şekilde test etmesi ve raporlaştırması beklenmektedir. Bir araştırmada değişkenlerin ölçülmek istenen kavrama dair çıkarımlar yapmaya uygunluğu “geçerlik” kavramı ile ifade edilmektedir. İç geçerlik araştırma sürecinin ortaya konmaya çalışılan gerçekliğe dair çıkarımda bulunma yeterliliğini ifade ederken, dış geçerlik ise elde edilen sonuçların benzer grup ya da durumlara genellenebilirliği ile ilgidir. [313]

---

[312] Nebi Sümer, “Yapısal Eşitlik Modelleleri: Temel Kavramlar ve Örnek Uygulamalar”, *Türk Psikoloji Yazıları* 3/6 (2000), 49-51.

[313] Ali Yıldırım – Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 289.

Ölçme araçlarının geçerliliği değişik şekillerde test edilmektedir. Bunların öne çıkanları, "içerik geçerliliği", "ölçüt bağıntılı geçerlik" ve "kavram geçerliliği"dir. Kavram geçerliliği, yapılan ölçme işleminin kuramsal beklentilerle ne derece uyumlu olduğunu ifade ederken, içerik geçerliliği, ölçülmek istenen kavramın tüm bileşenlerinin ölçümde temsil edilip edilmediği ile ilgilidir. Ölçüt bağıntılı geçerlik ise yapılan ölçme işleminin ölçülmek istenen özelliği ölçmedeki yeterliliğinin güvenilir bir diğer ölçüm ile karşılaştırılarak test edilmesidir.[314]

Araştırmamızda geçerliliğin sağlanması için aşağıdaki önlemler alınmıştır:

1. Ölçüt bağıntılı geçerliliğinin sağlanması için ölçme araçları çeşitlendirilmiş ve bu araçlarla yapılan ölçümler arasındaki korelasyon incelenmiştir.

2. Ölçülmeye çalışılan kavramın tüm bileşenlerinin ölçme araçlarında temsil edilip edilmediğinin test edilmesi için hazırlanan taslak, uzman görüşlerine sunulmuş ve alınan geri dönütler ışığında düzenlenmiştir.

3. Ölçme araçlarının yapı geçerliliği yapılan faktör analizleri ile incelenmiştir.

4. Araştırmanın dış geçerliliğinin sağlanması için farklı ölçme araçlarından elde edilen veriler karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırma konusu ile ilgili yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlarla karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

Güvenirlik, bir araştırmada kullanılan veri toplama tekniklerinin başka bir zaman ya da mekânda da aynı sonucu verebilmesi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle bir ölçme aracının güvenirliği farklı ölçümlerde aynı sonucu verme kararlılığına sahip olmasıdır.[315]

Araştırmanın güvenirliğinin sağlanması için aşağıdaki süreç takip edilmiştir:

1. Araştırmada kullanılan nicel ölçme araçlarının güvenirliği Cronbach's alpha ve Split half (yarıya bölme) katsayısı ile belirlenmiş ve elde edilen değerlere ilgili yerlerde yer verilmiştir.[316]

---

[314] Keith F. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005), 97-98

[315] Aziz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*, 58.

[316] Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımla,* 96.

2. Verilerin analizinde önceden belirlenenen kavramsal çerçeveye bağlı kalınmıştır.

4. Verilerin analizinde daha önce yapılmış çalışmaların sonuçları ile teyit edilmesine önem verilmiştir.[317]

[317] Güvenirlik ile ilgili bk. Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 293-298.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde 5’li likert tarzda 9 maddeden oluşan Din Dışı Yönelim Ölçeği ve yine 5’li likert tarzda 8 maddeden Ok-Dinî Tutum Ölçeği’nin 473 kişilik örnekleme uygulanması ile gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen bulgular ele alınacaktır. Katılımcıların ölçeklerden aldıkları minimum ve maksimum puanlar ile grup ortalamaları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5. Din Dışı Yönelim ve Ok-Dinî Tutum Ölçeklerine Dair Betimleyici İstatistikler

	N	**Minimum**	**Maksimum**	$\bar{X}$	**SS**
Ok-Dinî Tutum Ölçeği	473	10,00	40,00	29,00	5,93539
Din Dışı Yönelim Ölçeği	473	9,00	38,00	18,23	6,09494

Tablodaki ortalama puanlara bakıldığında yüksek düzeyde olumlu dinî tutumun ve düşük düzeyde din dışı yönelimin hâkim olduğu görülmektedir. Din Dışı Yönelim Ölçeği 5’li likert yapıda (hiç katılımıyorum, az katılıyorum, orta düzeyde katılıyorum, çok katılıyorum, pek çok katılıyorum) hazırlandığından ölçekten alınan puan ortalamaları eşit aralıklara bölünerek yorumlanmıştır. Buna göre 1.00–1.80 aralığı eğilim yok, 1.81–2.60 düşük eğilim, 2.61–3.40 orta eğilim, 3.41–4.20 yüksek eğilim, 4.21–5.00 aralığı ise çok yüksek eğilim olarak yorumlanmıştır.[318] Örneklem ortalaması düşük din dışı eğilimi göstermekle birlikte 5’li likert tipi sorulardan oluşan Din Dışı Yönelim Ölçeğinden alınan puanlara göre 28(%6) öğrenci yüksek ve çok yüksek din dışı yönelim eğilimi göstermektedir. Orta düzeyde din dışı eğilim gösteren katılımcı sayısı ise 58’dir. Orta düzeyde din dışı yönelim eğilimi gösteren grubun ana kütle içindeki oranı ise %12’dir.

---

[318] Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2006), 155; M. Betül Yılmaz, “ İlköğretim 6.ve7. Sınıf Öğrencilerinin Bilgisayara Yönelik Bağımlılık Gösterme Eğilimlerinin Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi”, *Eğitim Teknolojileri Araştırmaları Dergisi* 1/1(2010), 1-16; Yunus Emre Sayan - Mustafa Tavukçuoğlu, “Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Öğrenme İklimi Algılarının Akademik Özyeterlik ve Akademik Başarıyla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (2020), 843.

Öğrencilerin kişisel bilgi anketine eklenen Tanrı inancı sorusuna verdikleri cevaplara bakıldığında bazı şüpheleri olmakla birlikte inanan ve şüphe duymadan Allah'ın varlığına inanan öğrenci sayısı 433 ve örneklem içersindeki oranları ise yaklaşık %92'dir. Yakın zamanda lise öğrencileri ile yapılan çalışmalara bakıldığında Allah'a iman edenlerin oranları ile çalışmamızda elde edilen oranın birbirine yakın olduğu görülmektedir. İmamoğlu ve Ferşadoğlu tarafından Yalova ili özelinde ortaöğretim öğrencileri ile yapılan çalışmada, Allah'a inananların oranı %92,1 olarak tespit edilmiştir.[319] Gündoğar ve Yürgüç tarafından yapılan araştırmada ise mantıkî bir delile dayanarak ya da dayanmayarak ve bazı tereddütlere sahip olmakla beraber Allah'a iman edenlerin oranı %95 olarak tespit edilmiştir.[320]

Kişisel bilgi anketine eklenen Tanrı inancı sorusuna verilen cevaplara göre ateist Tanrı anlayışını benimsediğini ifade eden 16 katılımcıdan 14'ü yüksek eğilim gösterirken, geriye kalan iki kişiden 1'i orta, diğeri ise düşük eğilim göstermektedir. Agnostik Tanrı anlayışını benimseyen 13 kişiden 8'si yüksek, 5'i ise orta düzeyde din dışı yönelim eğilimi göstermektedir. Deist Tanrı anlayışını benimseyen 11 kişisen 4'ü yüksek din dışı yönelim eğilimi gösterirken 6'sı orta, 1'i ise düşük eğilim göstermektedir. Orta ve yüksek din dışı yönelim eğilimi gösteren katılımcıların benimsedikleri Tanrı inancına göre dağılımını gösteren tablo aşağıdadır.

Tablo 6. Yüksek ve Orta Düzeyde Din Dışı Eğilim Gösteren Katılımcıların Tanrı İnancına Göre Dağılımları

Yüksek Düzeyde Din Dışı Yönelim			**Orta Düzeyde Din Dışı Yönelim**	
	N	**%**	**N**	**%**
Ateist	14	50	1	2
Agnostik	8	29	5	9
Deist	4	14	6	10
Şüpheci	2	7	45	78

[319] Abdulvahit İmamoğlu – Saliha Ferşadoğlu, "Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dini Tutum ve Davranışların Tahlili", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 26

[320] Gündoğar – Yürgüç, "Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı (Adıyaman Örneği)", 654.

Teist	0	0	1	2
Toplam	28	100	58	100

Ateizmden teizme doğru din dışı yönelim eğilimi düşerken, dinî tutum düzeyleri de yükselmektedir. Allah'nın varlığına inanma ile olumlu dini tutuma sahip olma arasında pozitif yönlü yüksek korelasyon (r=0,722, p=0,000) mevcuttur. Yine Allah'ın varlığına iman ile din dışı yönelim eğilimi arasında ise negatif yönlü yüksek korelasyon olduğu (r=-0,833, p=0,000) tespit edilmiştir. Dolayısıyla birey açısından Allah'ın varlığına dair duyulan şüphe ya da Allah'ın varlığının reddedilmesi genel olarak din olgusuna karşı olumsuz tutuma sahip olma ve ateizm, deizm gibi akımlara yönelme ile paralellik arz etmektedir. Bu da bize inanç öğretiminde Allah'a iman hususunda gençlerin zihinlerini meşgul eden konuların üzerinde önemle durulması gerektiğini göstermektedir.

Ölçeklerden alınan puanların bağımsız değişkenlerle olan ilişkisi ve araştırmaya katılan öğrencilerin demografik özellikleri aşağıda detaylı olarak ele alınmıştır.

3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

"Din Dışı Yönelim" ve "Ok-Dinî tutum" ölçekleri ile yapılan araştırma 244 kız ve 229 erkek öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. 473 kişi ile yapılan araştırmanın cinsiyet, sınıf ve okul değişkenlerine göre katılımcı durumunu gösteren tablo aşağıdadır. Kota örneklem yönteminin kullanıldığı araştırmada okul türlerine göre öğrenci sayısı evrendeki oranlar dikkate alınarak belirlenmiştir.

Tablo 7. Katılımcılarının Cinsiyet, Okul Türü ve Sınıf Değişkenlerine Göre Dağılımları

Değişkenler	**Grup**	**N**	**%**
Cinsiyet	Kız	244	51.6
	Erkek	229	48.4
	Toplam	406	100

Okul Türü	Genel Ortaöğretim	211	44,6
	AİHL/İmam Hatip Lisesi	86	18,2
	Mesleki Ortaöğretim	176	37,2
	Toplam	406	100
Sınıf	10. Sınıf	234	49,5
	12. Sınıf	239	50,5
	Toplam	473	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin ebeveyn eğitim düzeyleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Okuryazar olmama ve yüksek lisans/doktora mezunu olma oranları çok düşükken, en fazla ilkokul mezunu ebeveynlerin olduğu görülmektedir. Fakülte mezunu baba sayısı (*N*=116), fakülte mezunu olan anne sayısının (*N*=61) yaklaşık iki katıdır.

Tablo 8. Katılımcılarının Ebeveyn Eğitim Düzeyi

Değişkenler	**Grup**	**N**	**%**
Anne Eğitim Düzeyi	Okuryazar değil	18	3,8
	İlkokul mezunu	213	45
	Ortaokul mezunu	96	20,3
	Lise mezunu	74	15,6
	Fakülte/Yüksekokul mezunu	61	12,9
	Yüksek lisans/Doktora	11	2,3
	Toplam	406	100
Baba eğitim düzeyi	Okuryazar değil	4	0,8
	İlkokul mezunu	149	31,5
	Ortaokul mezunu	75	15,9
	Lise mezunu	111	23,5
	Fakülte/Yüksekokul mezunu	116	24,5

	Yüksek lisans/Doktora	18	3,8
	Toplam	406	100

Katılımcıların içinde yetiştikleri ailede dine verilen değer ile din dışı yönelim arasındaki ilişki tespit edilmek istendiği için katılımcılara dinî değerlerin aileleri için önem derecesi sorulmuştur. Alınan yanıtları gösteren tabloya bakıldığında ailesinde dinî değerlere önem verildiğini ifade edenlerin oranı (%89,2) oldukça yüksektir.

Tablo 9. Katılımcıların Ailelerinde Dinî Değerlere Verilen Önem

Değişken	**Grup**	**N**	**%**
	Hayır	4	0,8
	Kısmen	47	9,9
	Evet	422	89,2
	Toplam	406	100

Dinî değerlere ailede verilen önemin yanı sıra bireyin dinî inançları üzerinde etkili olabileceği düşünüldüğü için katılımcılara ailelerinin ebeveynlik tutumları da sorulmuştur. Katılımcıların %61,1'i hoşgörülü bir aile ortamında yetiştiklerini ifade ederken, %12,7'si ailesini otoriter ve %12,1'i ise aşırı koruyucu olarak nitelendirmiştir. Bulgular bölümünde ebeveyn tutumları ile dinî tutum ve din dışı yönelim ölçeklerinden alınan puanlar arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı değerlendirilmiştir.

Tablo 10. Katılımcıların Anne-Babalarının Ebeveynlik Tutumları

Değişken	**Grup**	**N**	**%**
Aile ortamı Ebeveyn tutumu	Otoriter/baskıcı	60	12,7
	Hoşgörülü ve güven verici	289	61,1
	Aşırı koruyucu	57	12,1

	İlgisiz	9	1,9
	Tutarsız/Kararsız	19	4,0
	Serbest/aşırı izin verici	12	2,5
	Mükemmeliyetçi	21	4,4
	Reddedici	6	1,3
	Toplam	473	100

Gençlere dinî değerleri üzerinde listede verilenlerden en fazla hangisinin etkili olduğu sorulmuştur. Verilen yanıtlara göre, dinî değerler üzerinde en fazla ailelerin (%69,7) etkili olduğu görülmektedir. İkinci sırada ise Kur'an kursları (%11) yer almaktadır. Gençler "Diğer" seçeneğinde ise en fazla kendi düşünce ve tecrübelerinin etkili olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 11. Katılımcıların Dini İnançları Üzerinde Etkili Olan Faktörler

Değişken	**Grup**	**N**	**%**
Dinî inançlar üzerinde etkili olan faktörler	Ailem	330	69,7
	Arkadaşlarım	19	4,0
	Öğretmenlerim	14	3,0
	Kitaplar	30	6,3
	Sosyal Medya	8	1,7
	Kur'an Kursu	52	11,0
	Diğer:	20	4,2
	Toplam	473	100

Katılımcılara dinî değerlere karşı olumsuz tutum takınmalarına neden olan herhangi bir olay yaşayıp yaşamadıkları sorularak olumsuz tecrübelerin inançlar üzerindeki etkinliği ölçülmek istenmiştir. Katılımcıların yarıdan fazlası (*N*=295, %62,4) böyle bir tecrübenin yaşanmadığını, %17,3'lük kısmı ise olumsuz tecrübenin varlığını ifade etmiştir.

Tablo 12. Katılımcıların Dinî Değerlere Karşı Olumsuz Tutuma Yol Açan Bir Tecrübe Yaşayıp/Yaşamama Durumu

Değişken	Grup	N	%
Dinî değerlere Karşı Olumsuz Tutum Takınmaya Sebep Olan Tecrübenin Varlığı	Evet	82	17,3
	Hayır	295	62,4
	Hatırlamıyorum	96	20,3
	Toplam	473	100

Katılımcıların dinî bilgi durumları ile aldıkları din eğitiminin yoğunluğu ve din eğitiminden memnuniyet düzeylerini gösteren tablo aşağıdadır. Buna göre okul dışında din eğitimi alma oranı (*N*=389, %82,2) oldukça yüksektir. Dinî bilgi düzeyini yeterli görenlerin oranı %37,6 ve kısmen yeterli görenlerin oranı ise %58,6'dır. Öğrencilerin %34'ü okulda aldıkları din eğitiminin inançla ilgili zihinlerini meşgul eden sorulara cevap verdiğini ifade ederken, %19,7'si ise inançla ilgili sorularına okuldaki din eğitiminin cevap olmadığı görüşündedir. Kur'an'ın içeriği hakkında bilgi sahibi olduğunu düşünenlerin oranı %33,2 iken, kısmen bilgi sahibi olduğunu düşünenler %59,8 ile en yüksek orana sahiptir.

Tablo 13. Katılımcıların Din Eğitimi ve Dinî Bilgi Düzeyleri

Değişkenler	Grup	N	%
Okul Dışında Din Eğitimi Alma Durumu	Evet	389	82,2
	Hayır	84	17,8
	Toplam	473	100
Dinî Bilgi Düzeyi	Yetersiz	18	3,8
	Kısmen Yeterli	277	58,6
	Yeterli	178	37,6
	Toplam	473	100
Kur'an'ın İçeriği Hakkında Bilgi Sahibi Olma Durumu	Hayır	33	7,0
	Kısmen	283	59,8

	Evet	157	33,2
	Toplam	473	100
Okulda Verilen Din Eğitiminin İnançla İlgili Sorulara Yanıt Verme Durumu	Hayır	93	19,7
	Kısmen	219	46,3
	Evet	161	34
	Toplam	473	100

Dinî tutum ve eğilimler üzerinde etkili olabileceği düşünülen bazı durumların katılımcıların dinî değerleri üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu sorulmuştur. Katılımcıların bu sorulara yanıtlarını gösteren tabloda da görüleceği üzere internet ve sosyal medya başta olmak üzere kitle iletişim araçlarını çok fazla kullanmalarına rağmen, gençler bu araçların dinî değerleri üzerinde fazla etkin olmadığını dile getirmişlerdir. Dindarların tutum ve davranışlarının dinî değerleri üzerinde olumlu etkisi olduğunu ifade edenlerin oranı %35,5‘tir. Yaklaşık her üç katılımcıdan biri dindarların davranışlarından olumsuz etkilenmektedir. Din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışlarının dinî değerleri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu ifade edenlerin oranı %47,4’tür. Yaklaşık her yedi öğrenciden biri din dersi (%15,6) öğretmenlerinin tutum ve davranışlarının olumsuz etkisinden söz ederken %37 gibi azımsanmayacak bir oran da din dersi öğretmenlerinin dinî değerleri üzerinde etkisinin olmadığını dile getirmektedir. Öğretmenlerimizin katılımcıların yarısı tarafından olumlu rol model olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.

Son yıllarda özellikle DAEŞ benzeri terör örgütlerinin din adına gerçekleştirdiği eylemler ve bazı Müslüman devletler arasındaki savaşlar göz önüne alındığında gençlerin İslam dünyasındaki uygulamalardan nasıl etkilendikleri incelenmek istenmiştir. Alınan yanıtlara bakılırsa gençlerin yarısı İslam dünyasındaki uygulamaların dinî değerleri üzerinde olumlu etkisi olduğunu ifade etmiştir. Geriye kalan kısmı ise olumsuz yönde etkilenenler ve dinî değerleri üzerinde bu uygulamalarının etkisinin olmadığını düşünenler olarak ikiye bölünmüştür.

Tablo 14. Katılımcıların Dinî Değerler Üzerinde Etkili Olabilecek Diğer Değişkenler

Değişkenler	Grup	N	%
Dünyadaki Kötülüklerin Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi	Olumlu	154	32,6
	Olumsuz	97	20,5
	Etkisiz	222	46,9
	Toplam	473	100
İslam Dünyasındaki Uygulamaların Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi	Olumlu	234	49,5
	Olumsuz	103	21,8
	Etkisiz	136	28,8
	Toplam	473	100
Din Dersi Öğretmenlerinin Tutum ve Davranışlarının Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi	Olumlu	224	47,4
	Olumsuz	74	15,6
	Etkisiz	175	37
	Toplam	473	100
Kitle İletişim Araçlarının Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi	Olumlu	126	26,6
	Olumsuz	102	21,6
	Etkisiz	245	51,8
	Toplam	473	100
Dindarların Tutum ve Davranışlarının Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi	Olumlu	168	35,5
	Olumsuz	138	29,2
	Etkisiz	167	35,3
	Toplam	473	100

Katılımcıların Allah'ın varlığına imana yönelik kendilerine sunulan ifadelerden kendilerine en uygun olan ifadeyi seçmeleri istenmiştir. Verilen yanıtlara yönelik betimsel istatistik tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 15. Katılımcıların Tanrı İnancı Sorusuna Verdikleri Yanıtlar

Değişken	Grup	N	%
Allah'ın varlığına inanma	Allah'ın var olduğuna inanmıyorum.	16	3,4
	Allah'ın olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna da inanmıyorum.	13	2,7
	Herhangi bir dini benimsemiyorum ama bence yaratıcı, yüce bir güç var.	11	2,3
	Bazı şüphelerim olmakla beraber, Allah'a inandığımı hissediyorum.	101	21,4
	Allah'ın gerçekten var olduğunu biliyorum ve bu konuda hiçbir şüphem yok.	332	70,2
	Toplam	473	100

Görüldüğü üzere katılımcıların %3,4'ü ateist, %2,7'si agnostik, %2,3'ü ise deist Tanrı anlayışını benimsiyor gözükmektedir. Bazı şüpheleri olmakla birlikte inananlar ve şüphe duymadan inananların oranı ise toplam %91,6'a ulaşmaktadır.

3.2. Cinsiyet Değişkenine Göre Bulgular

Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden elde edilen toplam puan üzerinden kız ve erkek öğrenciler karşılaştırıldığında erkek öğrencilerin daha yüksek ortalamaya sahip olduğu ve iki grup arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu t testi sonucunda ($t(471)=-3,612$, $p<0,05$) görülmektedir. Gruplar arasındaki farkın etki büyüklüğü G-power programı ile hesaplandığında $d=0,36$ olarak hesaplanmıştır. Bu Cohen tarafından yapılan istatiksel teste göre belirlenen etki büyüklüğü tablosundaki

değerler dikkate alındığında bu değerin orta etki büyüklüğüne yakın bir değer olduğu görülmektedir.[321]

Tablo 16. Cinsiyete Göre Din Dışı Yönelim Puanlarının Dağılımı

Gruplar	N	X̄	SS	SH
Kız	244	17,2705	5,64380	,36131
Erkek	229	19,2707	6,39394	,42252

Lise öğrencileri özelinde ateizm ya da inançsızlık üzerine geniş katılımlı bir alan araştırması olmadığı için araştırma bulguları dindarlıkla ilgili çalışmalarla karşılaştırılmıştır. Son on yılda ergenlerin dindarlıkları üzerine yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri incelendiğinde bunların dördünde kızların daha dindar oldukları,[322] yedisinde cinsiyet ve dindarlık arasında anlamlı bir ilişki olmadığı,[323] birinde ise erkek öğrencilerin kız öğrencilerden daha dindar oldukları sonucuna ulaşılmıştır.[324] Cinsiyet değişkenine göre anlamlı fark bulunan çalışmaların çoğunda kız

---

[321] Mehmet Suphi Özçömak - Kübranur Çebi,"İstatiksel Güç Analizi: Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Üzerine Bir Uygulama", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 31/2 (2017), 417.

[322] Rukiye Sağır, *Ergenlerde Dindarlık, Özdenetim ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 69; Rabia Çetin, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dindarlık Düzeyi ve Ahlaki Çözülme Eğilimleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019),45; Mehmet Emin Kalgı, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık ve Kişilik Arasındaki ilişki Üzerine Bir Araştırma* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 57; Hasibe Aslıhan Özkarpuzcu, *Konya Ilgın İlçe Merkezindeki Ortaöğrenim Gençliğinin Din Algısı ve Dini Yaşayışları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 161.

[323] Erdem Şahin, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık Düzeyi ve Okul Başarısı İlişkisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 41; Acat, *Ergenlerde Dindarlık, Değerler, İnternet Bağımlılığı ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi*, 51; Yusuf Kavun, *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 146; Hatice Elif Elmas, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dindarlık Eğilimlerinin Bazı Kişilik Özellikleri İle İlişkisinin İncelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 177; Ayhan İncedal, *Ergenlerde ve Kimlik Statüsü Arasındaki İlişki* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 83; Yusuf Öztürk, *Ergenlerde Dindarlık İle Öznel İyi Oluş Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 51; Ramazan Çoban, *Lise Öğrencilerinde Dindarlık ve Sanal Bağımlılık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 86.

[324] Tayfur Kaya, *Ergenlerde Saldırganlık ve Dindarlık İlişkisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 85.

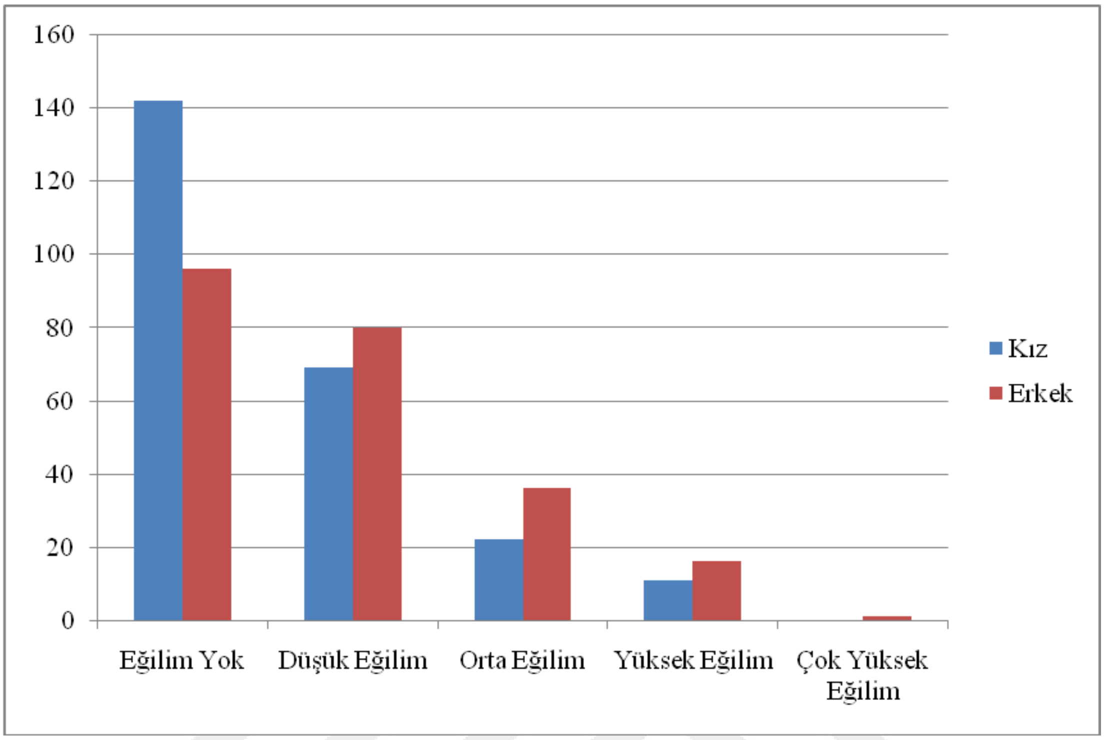
öğrencilerin erkek öğrencilere göre dindarlık puanlarının yüksek olması, "Din Dışı Yönelim Ölçeği"nden kız öğrencilerin daha düşük puan almalarını desteklemektedir. Dünya genelinde yapılan çalışmaların çoğunda da kendisini dindar olarak niteleyen kadınların, erkeklerden daha fazla olduğu, inanç olarak kadın ve erkekler arasında büyük farklar olmasa da kadınların inançlarına daha bağlı oldukları tespit edilmiştir.[325]

Din Dışı Yönelim Ölçeği 5'li likert yapıda (hiç katılımıyorum, az katılıyorum, orta düzeyde katılıyorum, çok katılıyorum, pek çok katılıyorum) hazırlandığından ölçekten alınan puan ortalamaları eşit aralıklara bölünerek yorumlanmıştır. Buna göre 1.00–1.80 aralığı eğilim yok, 1.81–2.60 düşük eğilim, 2.61–3.40 orta eğilim, 3.41–4.20 yüksek eğilim, 4.21–5.00 aralığı ise çok yüksek eğilim olarak yorumlanmıştır.[326] Bu sıralamaya göre yüksek ve çok yüksek eğilim gösteren 28 (%6) öğrenciden 11'i kız iken 17'si erkektir. Orta düzeyde eğilim gösteren 58 (%12) kişinin %38'i (*N*=22) kız iken %62'si (*N*=36) erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların ölçekten aldıkları puanlara göre gösterdikleri eğilim oranları aşağıdaki grafikte verilmiştir.

[325] Benjamin Beit-Hallahmi, "Women and Religion", *Encyclopedia of Psychology and Religion*, ed. David A. Leeming vd. (New York: Springer Science+Business Media, 2010), 979.

[326] Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, 155; Sayan - Tavukçuoğlu, "Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Öğrenme İklimi Algılarının Akademik Özyeterlik ve Akademik Başarıyla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 843.

Grafik 2. Katılımcıların Din Dışı Yönelim Seviyeleri

Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden alınan puanlar cinsiyete göre karşılaştırıldığında kız öğrencilerin ortalamalarının daha yüksek olduğu ve olumlu dinî tutuma sahip olmaları açısından erkek öğrencilerle aralarındaki farkın istatiksel olarak anlamlı olduğu $t(471)=4{,}972$, $p<0{,}05$) ve etki büyüklüğünün $d=0{,}46$ orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 17. Ok-Dinî Tutum Ölçeği Puanlarının Cinsiyet Değişkenine Göre Dağılımı

Gruplar	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**SH**
Kız	244	30,2828	5,34162	,34196
Erkek	229	27,6332	6,23558	,41206

3.3. Sınıf Değişkenine Göre Bulgular

Birçok çalışmada ergenlik döneminin dinî gelişim açısından önce metafizik ilgi ile başlayan sonra şüphe ve tenkit ile devam eden ve nihayetinde dine karşı net bir tutumun belirlendiği dönem olduğu ifade edilmektedir. Lise öğrencilerinin yaş aralığını kapsayan 14-18 yaş aralığı dinî şüphe ve tereddüt dönemi olarak adlandırılmaktadır.[327] Çalışmamızda bu dönem içerisinde de ergenlerin dine yaklaşımları açısından farklılık olup olmadığı ölçülmek istenmiştir. Bu sebeple 10. ve 12.Sınıf öğrencilerinin Din Dışı Yönelim ve Ok-Dinî Tutum ölçeklerinden aldıkları puan ortalamaları karşılaştırılmıştır. Aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi her iki ölçekten alınan puan ortalamaları hemen hemen aynıdır. Sınıf değişkeninin sonuçlar üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı bağımsız örneklem t testi sonuçları (Din Dışı Yönelim *p*=0,929 ve Ok-Dinî Tutum *p*=0,87) ile görülmektedir.

Tablo 18. Sınıf Değişkenine Göre Din Dışı Yönelim ve Dinî Tutum Puanlarının Dağılımı

Din Dışı Yönelim Ölçeği	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**SH**
10. Sınıf	234	18,2137	5,91837	,38690
12. Sınıf	239	18,2636	6,27533	,40592
Ok-DT Ölçeği	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**SH**
10. Sınıf	234	29,0427	5,84623	,38218
12. Sınıf	239	28,9582	6,03337	,39027

[327] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 266-273; Mustafa Koç, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik", *Ekev Akademi Dergisi* 15 (2003), 121-125.

3.4. Okul Türlerine Göre Bulgular

Çalışmamızda evreni daha iyi yansıtmak amacıyla okul türleri esas alınarak kota örneklem uygulanmıştır. Genel ortaöğretim, mesleki ortaöğretim ve imam hatip liseleri öğrencileri din dışı yönelimleri ve dini tutum düzeyleri açısından karşılaştırılmıştır. Özellikle yoğun din eğitimi verilen imam hatip liseleri ile diğer liselerde eğitim gören öğrenciler açısından beklenen farkın oluşup oluşmadığı Anova testi ile analiz dilmiştir. Test sonucu, imam hatip lisesi öğrencilerinin din dışı yönelim puan ortalamalarının en düşük ve dinî tutum puan ortalamalarının en yüksek olduğu okul türlerine göre öğrencilerin her iki testten aldıkları puanlar arasında anlamlı fark olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, en yüksek din dışı yönelim ve en düşük dinî tutum puanlarına sahip okul türü Anadolu liseleridir.

Tablo 19. Okul Türleri İle Ölçeklerden Alınan Puanlar Arası İlişkiyi Gösteren Anova Testi Sonuçları

	Grup	**N**	**X̄**	**SS**	**Var.K**	**KT**	**sd**	**KO**	**F**	**p**
DinDışı Yönelim Ölçeği	İHL	86	14,8721	3,57046	G.Arası	1305,409	3	435,136	12,575	0,000
	Fen L.	21	17,3810	6,17638	G.İçi	16228,595	469	34,603		
	Anadolu L.	190	19,4579	6,62653	Toplam	17534,004	472			
	Mesleki ve Teknik L.	176	18,6705	5,89571						
	Toplam	473	18,2389	6,09494						
Ok-DT Ölçeği	**Grup**	**N**	**X̄**	**SS**	**Var.K**	**KT**	**sd**	**KO**	**F**	**p**
	İHL	86	32,4535	4,00781	G.Arası	1348,643	3	449,548	13,799	0,000
	Fen L.	21	28,4762	6,11244	G. İçi	15279,357	469	32,579		
	Anadolu L.	190	27,7316	6,53979	Toplam	16628,00	472			
	Mesleki ve Teknik L.	176	28,7443	5,38967						
	Toplam	473	29,0000	5,93539						

Tukey testi ile yapılan karşılaştırmalarda Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden alınan puanlarda imam hatip lisesi öğrencileri ile diğer okul türlerindeki öğrenciler arasındaki fark $p<0,05$ düzeyinde anlamlıdır. Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden alınan puanlara bakıldığında yine imam hatip lisesi öğrencilerinin en düşük ortalamaya sahip olduğu ve fen lisesi öğrencileri hariç diğer okullarda eğitim gören öğrencilerle aralarındaki farkın istatiksel olarak anlamlı düzeye ulaştığı ($p<0,05$) tespit edilmiştir. Ancak, Anadolu Lisesi, fen lisesi ve meslek lisesi öğrencilerinin her iki ölçekten aldıkları puanları arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir. İmam-hatip liseleri diğer lise türlerine göre din eğitiminin daha yoğun yapıldığı liseler olmasının yanı sıra genellikle dindar ailelerin ve çocukların tercih ettiği liseler olması sebebiyle düşük din dışı yönelim ve yüksek düzeyde olumlu dinî tutuma sahip olmaları beklentisinin karşılandığı gözlenmektedir.

Lise öğrencilerinin dindarlıkları üzerine yapılan birçok çalışmada da aynı sonuca ulaşılmıştır.[328] Ayrıca Yapıcı tarafından yükseköğrenimdeki gençlerin hayatlarında dinin etkisini hissetme düzeylerini saptamaya yönelik yapılan çalışmada da ilahiyat fakültelerinde eğitim gören öğrencilerin diğer fakültelere nispetle daha yüksek puan ortalamasına sahip oldukları, yani dinin etkisini daha yüksek düzeyde hissettikleri saptanmıştır.[329]

3.5. Aile Değişkenine Göre Bulgular

Aile ve din birbirini güçlendiren iki sosyal kurumdur. Din, kutsal saydığı evliliği özendirmekte, evlilik dışı ilişkileri yasaklamakta, aile içi rollere meşruiyet kazandırmaktadır. Diğer taraftan boşanmayı da güçleştirerek aile kurumunun devamlılığı açısından önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla dinî değerlerin ön planda

---

[328] Kalgı, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık ve Kişilik Arasındaki ilişki Üzerine Bir Araştırma*, 70; Kavun, *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler*, 121-122; Sağır, *Ergenlerde Dindarlık, Özdenetim ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi,*46; Acat, *Ergenlerde Dindarlık, Değerler, İnternet Bağımlılığı ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi,* 59-60; Orhan Gürsu, *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 173-175; Ahmet Onay, "Mezun Oldukları Liselere Göre Üniversite Öğrencilerinin Dindarlık Düzeyleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmetlerine ve Dini Gruplara Yönelim Durumları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003), 178-179; Yılmaz Ceylan, *Lise Öğrencilerinin Din Algısı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010),68.

[329] Asım Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 88-90.

olduğu geleneksel toplumlarda geniş aileler, sıcak akrabalık ilişkileri ve uzun evlilikler söz konusu iken, dinin kurumsal gücünün zayıfladığı ve bireysel inanca dönüştüğü toplumlarda, kurulan evliliklerin daha kısa sürdüğü, bireyselliğin ön planda olduğu ve akrabalık ilişkilerinin de zayıfladığı görülmektedir. Sosyal ilişkilerin ve geleneklerin zayıfladığı modern ve post-modern toplumlarda dinî geleneklerin de büyük bir güç kaybettiği görülmektedir. Zira bu geleneklerin yeni nesillere aktarımında büyük bir rol oynayan aile, komşuluk, akrabalık ve cemaat ilişkileri geleneksel toplumlara nispetle modern toplumlarda oldukça zayıflamıştır.[330] Bununla birlikte dinî değerlerin yeni nesillere aktarımında en önemli işleve sahip kurum ailedir.[331]

Bireyin ilk eğitim kurumu olan ailenin dindarlık ve dinî değerler üzerinde en güçlü etkiye sahip olan faktör olduğu birçok çalışmada ifade edilmektedir. Bireyin ilk sosyalleşme kurumu aile, ilk rol modelleri ise ebeveynler olmaktadır. Aile aynı zamanda bilinçli ya da bilinçsiz olsun bireyin ilk eğitim kurumudur. Özellikle çocukluk döneminde davranışları taklit edilen ebeveynler, bireyin din algısı ve dindarlığı üzerinde önemli rol oynamaktadır.[332] Ergenlik dönemi dinî gelişimi üzerinde etki eden faktörlerle ilgili yapılan çalışmalarda bireyin dinî inançları üzerinde en güçlü etkiye ailenin sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.[333] Özellikle çocukluk döneminde, bireyin gözlem ve taklit yoluyla dinî davranışlarından büyük oranda etkilendiği ebeveynleri, onların dinî yaşamlarında derin izler bırakmaktadır. Dindar bir ailede yetişen ve ilk rol modelleri olan ebeveynleri ile dinî aktivitelere katılan bireylerin dindar olma olasılıkları artmaktadır.[334] Çalışmamızda ailenin eğitim durumu, dinî değerlere verdiği önem derecesi, dinî inançlar üzerinde etkin

[330] Mehmet Zeki Duman, "Üniversitede Okuyan Z Kuşağının Değişen Aile Algısı ve Aile İçi İlişkilerde Yaşadığı Sorunlar", *Sosyolojik Bağlam Dergisi* 2/1 (2021), 23-26.

[331] Salih Aybey, "Ailenin Dini Değerlerin Aktarılmasında Rolü ve Bu Süreçte Dikkat Edilmesi Gereken İlkeler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 548-549; Benjamin Beit Hallahmi- Michael Argyle, *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience* (London: Routledge1997), 98-100.

[332] Sümeyra Bilecik, "Anne-Baba Tutumlarının Bireyin Din Algısına Etkileri", *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (2017), 7-38.

[333] Elizabeth Weiss Ozorak, "Social and Cognitive Influences on the Development of Religious Beliefs and Commitment in Adolescence", *Journal for the Scientific Study of Religion* 28/4 (1989), 448-463; İmamoğlu - Ferşadoğlu," Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dini Tutum ve Davranışların Tahlili", 19-40.

[334] Richard J. Petts, "Parental Religiosity and Youth Religiosity: Variations by Family Structure", *Sociology of Religion* (2014), 1-26.

olup/olmama yönleriyle dini tutum ve din dışı yönelim üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Bu çerçevede anne eğitim düzeyi ile ölçeklerden alınan puanlar arasındaki ilişki incelenmiştir. Anne eğitim düzeyi gruplarının sıralama ortalamaları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığına Kruskal Wallis testi ile bakılmıştır. Test sonucuna göre grupların, dinî tutum puan sıra ortalamaları (X^2=18,013, *sd*=5, *p*=0,003) ve din dışı yönelim puan ortalamaları (X^2=12,538, *sd*=5, *p*=0,028) arasındaki fark istatiksel olarak anlamlıdır. Anlamlılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek amacıyla Mann-Whitney U testi ile ikili karşılaştırmalar yapılmıştır. Buna göre annesi ilkokul mezunu olanlar ile yüksek lisans/doktora mezunu olanlar arasında din dışı yönelim (*p*=0,019) ve dinî tutum düzeyleri açısından anlamlı bir fark olduğu (*p*=0,018) ve ilkokul mezunu anneye sahip olanların dinî tutum sıra ortalamalarının daha yüksek, din dışı yönelim sıra ortalamalarının ise daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 20. Anne Eğitim Durumu (İlkokul -Yüksek Lisans/Doktora) İle Ölçeklerden Alınan Puanlar Arası İlişkiyi Gösteren Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Değişkenler	Grup	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Ok-DT Ölçeği	İlkokul	213	114,81	24455,00	679,000	0,018
	Y.Lisans/Doktora	11	67,73	745,00		
Din Dışı Yönelim Ölçeği	İlkokul	213	110,21	23474,50	683,500	0,019
	Y.Lisans/Doktora	11	156,86	1725,50		

Yapılan karşılaştırmalarda annesi ilkokul mezunu olanlar ile anne eğitim düzeyi daha yüksek olanların her iki ölçekten de aldıkları puan sıra ortalamaları arasında anlamlı bir fark olduğu, ancak annesi fakülte mezunu olanlar ile ilkokul mezunu olanların "Din Dışı Yönelim Ölçeği"nden aldıkları puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlı düzeye ulaşmadığı (*p*=0,08) tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi

arttıkça annelerin ev dışında bir işte çalışma ihtimallerinin artması ve buna bağlı olarak çocuklarla geçirilen zamanın kısıtlı olması ya da yetişkin dindarlığı ile eğitim düzeyi arasındaki ters orantının[335] bu sonucun ortaya çıkmasında etkili olduğunu varsaymak mümkündür. Baba eğitim düzeyi ile ölçeklerden alınan puanlar arasında ise anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Benzer bir çalışmada da annenin eğitim düzeyi ile gencin dindarlığı arasında anlamlı bir ilişki olmasına rağmen, babanın eğitim düzeyinin dindarlık üzerinde anlamlı bir fark yaratmadığı tespit edilmiştir.[336]

Ebeveynlerin dinî inanç ve değerlerin yeni nesillere aktarılmasındaki rolleri üzerine yapılan çalışmaların çoğunda annelerin daha etkili olduğu iddia edilmiştir.[337] Francis ve Brown tarafından 11 yaş çocukları ve 18 yaş ergenleri ile yapılan her iki çalışmada da, katılımcıların kiliseye katılım gösterme davranışları üzerinde annelerin kiliseye gidiyor olmalarının babaların kiliseye devam etmelerine göre daha fazla etkili olduğunu ortaya koymaktadır.[338] Başka bir çalışmada ise annelerin geleneksel dinî inançlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmalarına karşın, babaların çocuklarının bireysel dindarlığı ve dinî davranışları üzerinde daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.[339] Amerika'da yapılan bir araştırmada da annenin babaya göre dindarlık konusunda daha etkili olduğunu ortaya koymaktadır.[340]

Ülkemizde yakın zamanda yapılan bir çalışmada lise öğrencilerinin dinî yönelimleri üzerinde en fazla etkiye sahip olan ebeveynin anne olduğunu göstermektedir.[341] Ayrıca Çalışkan tarafından gençlerin deizm algısını ölçmeye

---

335 Eğitim düzeyi ve dindarlık ilişkisi için bkz. İbrahim Yemez – Mehmet Şükrü Akdoğan, "Dini Değerlerin Demografik Faktörlere Göre İncelenmesi: Sivas İli Örneği", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2019),469-489: Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (1962), 141-151; Mustafa Koç, "Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki İlişki Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2(2010), 217-248.

336 Kemal Coşkun, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Din Anlayışı ve Sosyal Değerler Algısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 213-218.

337 Lori Baker - Sperry, "Passing on The Faith: The Father's Role in Relıgıous Transmission", *Sociological Focus*,34/2 (2001),185.

338 Leslie J. Francis - Laurence B. Brown, "The Influence of Home, Church and School on Prayer Among Sixteen-Year-Old Adolescents in England", *Review of Religious Research* 33/2 (1991), 119.

339 Alan C. Acock - Vern L. Bengtson, "On the Relative Influence of Mothers and Fathers: A Covariance Analysis of Political and Religious Socialization", *Journal of Marriage and Family,* 40/3 (1978), 525.

340 Ryan T. Cragun vd., "Religious/Secular Distance: How Far Apart Are Teenagers and Their Parents?" *Psychology of Religion and Spirituality* 10/3 (2018), 288–295.

341 Ebru Eler Çay, *Lise Gençliğinde Dini Sosyalleşme; Batman İl Merkezi Örneği* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 33-35.

yönelik yapılan araştırmada da baba eğitim düzeyi ile deizm algısı ölçeğinden alınan puanlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamasına karşın anne eğitim düzeyinin deizm algısı üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada annesi lise mezunu olan katılımcıların okuma yazma bilmeyen ve ilkokul mezunu olanlardan anlamlı düzeyde farklı olduğu tespit edilmiştir. Anne eğitim düzeyi arttıkça puan ortalamalarının artmasına karşın, üniversite mezunu anneye sahip olan katılımcıların ortalamaları, annesi lise mezunu olanlardan düşük kalmıştır.[342]Oluğ tarafından yapılan araştırmada da anne eğitim düzeyi belli bir seviyenin üzerine çıktıkça öğrencilerin inanç düzeyinin düştüğü tespit edilmiştir.[343]

Anne-babalar doğumdan yetişkinlik sürecine kadar bireyin en fazla etkileşimde bulunduğu insanlardır. Özellikle çocukluk çağında taklit ve özdeşim yoluyla ebeveynlerin tutum ve davranışlarının örnek alındığı ve bu davranışların tekrarlanarak alışkanlık haline dönüştüğü bilinmektedir. Dinî değerlere önem verilen bir ailede dünyaya gelen bireyin gerek çocukluğunda gerek de ergenliğinde bu atmosferin etkisi sürmektedir. Böyle bir ailede yetişen birey, dine karşı olumlu duygular beslemekte ve dinî görevlerini yerine getirmeye de istekli olmaktadır.[344]

Anova testi sonucu ailede dinî değerlere verilen öneme göre oluşan üç grubun ölçeklerden aldıkları puanlar arasında anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. Ailesi için dinî değerlerin önemli olmadığını belirtenlerin sayısı çok az (N=4) olduğu için bu grup göz ardı edilmiş, diğer iki grup karşılaştırılmıştır. Ailesi için dinî değerlerin önemli olduğunu belirtenler ile kısmen önemli olduğunu belirtenler arasında istatiksel olarak anlamlı bir fark olduğu [Din Dışı Yönelim $t(467)=3{,}735$, $p<0{,}05$) ve Ok-Dinî Tutum $t(467)= 4{,}380$, $p<0{,}05$] da saptanmıştır. Dinî tutumlar arasındaki farkın etki büyüklüğü (d=0,64), din dışı yönelimler için etki büyüklüğü ise (d=0,56) olarak hesaplanmıştır.

---

342 Sacide Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 97-98.
343 Fatma Oluğ, *Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerde Dini Tutum ve Davtanışlar (Sakarya Örneği)*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011),56.
344 M. Akif Kılavuz, "Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 278-280.

Tablo 21. Dinî Değerlerin Aile İçin Önem Düzeyine Göre Ölçeklerden Alınan Puanlar

Değişkenler	**Grup**	**N**	**X̄**	**SS**	**SH**
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Kısmen	47	21,2340	6,80541	,99267
	Önemli	422	17,8294	5,82478	,28355
Ok- DT Ölçeği	Kısmen	47	25,5745	6,66511	,97221
	Önemli	422	29,4502	5,64560	,27482

Aileler çocuk yetiştirirken farklı disiplin tarzları ve ebeveynlik tutumları benimseyebilmektedir. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalarda ebeveyn tutumlarına ilişkin farklı tasnifler yapılmıştır. Ancak bu tasnifleri disiplin ve sevgi arasında kurulan farklı denge noktaları olarak ifade etmek mümkündür. Örneğin otoriter ailelerde disiplin, sevgi ve kabulden daha ön planda iken; serbest (izin verici) ailelerde sevgi ve kabul üst düzeyde, otorite ise oldukça alt seviyelerdedir. Demokratik ailelerde ise birey, belli bir düzeyde yönlendirilmekle birlikte bireyselliğine de izin verilmektedir. Demokratik ailelerde disiplin ve sevgi arasında orta bir yol izlenmektedir. İlgisiz ailelerde ise çocuk hem disiplin hem de sevgi yönünden ihmal edilmektedir.[345]

Yapılan çalışmalar bireyin ilgi ve sevgi gösterilen bir ailede yetişmesinin özgüveni, benlik algısı, sosyalleşme süreci ve kimlik gelişimi[346] üzerinde olumlu etkisi olduğu gibi dine karşı olumlu tutum geliştirmesinde ve dindarlığı üzerinde de pozitif etkisi olduğu da görülmektedir.[347] Bu çalışmalarda ilgisiz anne baba tutumlarının çocuğun kişilik ve benlik gelişimi üzerinde en fazla zarar veren

[345] Deniz Şanlı-Candan Öztürk, "Anne Babaların Çocuk Yetiştirme Tutumları ve Tutumlar Üzerine Kültürün Etkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi* 4/8 (2015), 241.
[346] Nebi Sümer vd., "Anne-Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış", *Türk Psikoloji Yazıları* 13/25 (2010), 55-56.
[347] Nurten Kimter, "İlgili-Seven Anne-Baba Tutumları İle Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine", *Dini Araştırmalar* 18/46 (2015), 31-38; Muhyettin Özen, İlkokul Dönemi Çocuklarının İnanç Tutumlarının Oluşmasında Anne ve Babalarının Rolü", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)* 3/5 (2018), 123.

ebeveynlik tarzı olduğu, sevgi ve ilgiye dayalı anne-baba tutumlarının ise bireyin gelişimini desteklediği ortaya konmaktadır. Ailesinden gerekli ilgi ve sevgiyi göremeyen birey, olumsuz bir benlik algısı geliştirmekte ve ilgisiz aile ortamı bireyin ebeveynleri ile sağlıklı bir iletişim ve güçlü bir bağ kurma ihtimalini azaltmaktadır. Ebeveyn ile güçlü bir bağ kuramayan gençler, ailenin benimsediği dinî değerlere karşı da olumlu bir tutum geliştirememekte, aile ve genç arasında yaşanan gerilim toplumsal değerlerin tümüne karşı bir öfke ve isyana dönüşme potansiyeli taşımaktadır. Bu bakımdan ilgili ve hoşgörülü ebeveyn tutumları sağlıklı kimlik gelişimi açısından büyük önem arz etmektedir.[348]

İçinde yetişilen aile ortamının otoriter, hoşgörülü, tutarsız, ilgisiz, mükemmeliyetçi, serbest, aşırı koruyucu ya da reddedici olması ile bireyin Din Dışı Yönelim ve Ok-Dinî Tutum ölçeklerinden aldıkları puan ortalaması Kruskal-Wallis testi ile karşılaştırılmıştır. Test sonucu gruplar arasındaki farkın anlamlı olduğu görülmüştür. Mann-Whitney U testi ile yapılan ikili karşılaştırmalarda hoşgörülü bir aile ortamına sahip bireyler ile içinde yetiştikleri aile ortamını otoriter (baskıcı), tutarsız, ilgisiz ya da reddedici olarak niteleyen bireyler arasında din dışı yönelim açısından anlamlı bir fark olduğu gözlenmiştir. Hoşgörülü bir ortamda yetişen bireylerde din dışı yönelim eğilimi, tutarsız, ilgisiz ya da reddedici ortamda yetişen bireylere göre istatiksel olarak anlamlı düzeyde daha düşük olmaktadır. Yine bu grupların Ok-Dinî tutum Ölçeği'nden aldıkları puanlar arasındaki farkın da anlamlı olduğu, hoşgörülü ailelerde yetişen bireylerin dine karşı daha yüksek olumlu tutuma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu sonuçlara göre hoşgörülü ebeveynlerin, gençlerin dinî gelişimlerine olumlu katkı sağladıklarını söylemek mümkündür. Yakın zamanda imam hatip lisesi öğrencileri ile yapılan bir çalışmada da anne ve babaları demokrat-anlayışlı olan gençlerin en yüksek dindarlık puan ortalamasına sahip olduğu, buna karşın ebeveynleri ilgisiz olan gençlerin en düşük puana sahip olduğu tespit edilmiştir.[349]

---

[348] Kimter, "İlgili-Seven Anne-Baba Tutumları İle Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine", 16-17.
[349] Coşkun, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Din Anlayışı ve Sosyal Değerler Algısı,* 220-227.

Tablo 22. Ebeveyn Tutumları İle Din Dışı Yönelim Ölçeğinde Alınan Puanlar Arasındaki ilişkiyi Gösteren Kruskal–Wallis Testi Sonuçları

Değişken	Grup	N	Sıra Ortalaması	X²	sd	p
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Otoriter	60	271,03	26,769	7	0,000
	Hoşgörülü	289	216,88			
	Aşırı Koruyucu	57	243,24			
	İlgisiz	9	353,13			
	Tutarsız	19	302,16			
	Serbest	12	245,71			
	Mükemmeliyetçi	21	248,64			
	Reddedici	6	368,08			

Ergenlik döneminin bir özelliği olarak zihinsel gelişime paralel artan eleştirel düşünce ve özerklik arzusu ile bireyin geçmişte itaat etmekte sorun görmediği yetişkin kararları bu dönemde eleştirilmekte hatta reddedilmektedir. Bu dönemde birey ile yetişkinler arasında yaşanan fikri ayrılıklar zaman zaman derin çatışmalara dönüşebilmektedir. Yaşanan bu çatışmalarda yetişkinlere duyulan kızgınlığın, onlar tarafından bireye benimsetilmeye çalışılan dinî değerlere yönelme ihtimalinin olduğu gerek aileler gerek de eğitimciler tarafından dikkate alınmalıdır. Bu anlamda inanç öğretiminde kullanılacak üslup özenle seçilmelidir.[350]

Katılımcılara sorulan "dinî inançlarınız üzerinde aşağıdakilerden hangisi daha fazla etkili olmuştur" sorusuna öğrencilerin verdikleri yanıtları gösteren tablo aşağıdadır. Bu tabloya bakıldığında dinî inançlar üzerinde en fazla ailenin etkili olduğu görülmektedir. Mendeş tarafından yapılan çalışmada %68,7 gibi bir oranla

[350] Muhammed Muhdi Gündüz, "Gelişim Özellikleri Doğrultusunda Gençliğin Din Eğitimi*", e-Şarkiyat İlmi Araşatımalar Dergisi* 4/12 (2020), 1101-1102.

dinî inançların şekillenmesinde ailenin etkili olduğu ifade edilmiştir.[351] Birçok alan araştırması da ailenin bireyin sahip olduğu dinî inanç ve değerler üzerinde en fazla etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Verilen yanıtlar ile ölçeklerden alınan puan ortalamaları bağımsız örneklem t testi ile karşılaştırıldığında bireyin dinî inançları üzerinde aile ya da kitapların etkili olması istatiksel olarak anlamlı bir fark [Din Dışı Yönelim $t(358)=-3,460$, $p<0,05$ ve Ok-DT $t(358)=2,740$, $p<0,05$] oluşturmaktadır.

Tablo 23. Dinî İnançlar Üzerinde En Fazla Etkisi Olan Faktörler

Değişken	Grup	N	Yüzde	Birikimli Yüzde
Dinî inançlar üzerinde etkili olan faktörler	Ailem	330	69,8	69,8
	Arkadaşlarım	19	4,0	73,8
	Öğretmenlerim	14	3,0	76,7
	Kitaplar	30	6,3	83,1
	Sosyal medya	8	1,7	84,8
	Kuran kursu	52	11,0	95,8
	Diğer	20	4,2	100
	Toplam	473	100	100

Dinî gelişimleri üzerinde en fazla ailesinin etkili olduğunu belirten katılımcılar anne baba tutumları açısından karşılaştırıldığında, hoşgörülü ebeveynlerin çocuklarının dinî değerleri üzerinde daha fazla etkili olduğu görülmektedir. Aile ortamını hoşgörülü olarak ifade eden 289 gencin 212'si yani yaklaşık %73'ü dinî değerleri üzerinde en fazla ailelerinin etkili olduğunu belirtirken, bu oran otoriter aileler için %63, tutarsız ebeveynler için %52 ve ilgisiz aileler için %44 olarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla "Dinî değerlerim üzerinde en fazla ailem etkili olmuştur." diyen 330 gencin 212'si (%64) demokratik aile ortamında yetişen gençlerden oluşmaktadır.

[351] Necip Fazıl Mendeş, *Ortaöğretim Öğrencilerinin İnanç Esaslarını Algılayış Biçimleri (Tuzla Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 47.

3.6. Okul Dışında Din Eğitimi Alma Durumu ve Din Eğitiminden Memnuniyet Değişkenlerine Göre Bulgular

Din eğitiminin, dinî değerlerin benimsenmesindeki rolünü ortaya koymak amacıyla katılımcıların aldıkları dinî eğitim ve bu eğitimden memnuniyet düzeyleri ile dinî tutumları ve din dışı yönelimleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Bireyin aldığı dinî eğitim arttıkça olumlu dinî tutum düzeylerinin artacağı ve din dışı yönelim eğilimlerinin ise azalacağı yönündeki hipotezimiz araştırma bulguları ile sınanmıştır. Araştırmamızda okul dışında din eğitimi alan bireylerin almayanlara oranla daha az din dışı yönelim eğilimi gösterdiği ($t(471)=-2,911$, $p<0,05$) ve daha olumlu dinî tutuma sahip olduğu ($t(471)=3,761$, $p<0,05$), iki grup arasındaki farkın da anlamlı olduğu görülmektedir. G-power programı ile testin etki büyüklüğü ($d=0,36$) olarak hesaplanmıştır. Bu değer bağımsız örneklem t testi için Cohen'in tablosunda küçük düzeyde etki olarak ifade edilmektedir.[352]

Tablo 24. Okul Dışında Din Eğitimi Alma Durumuna Göre Ölçeklerden Alınan Puanlar

	Grup	N	$\bar{X}$	SS	SH
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Evet	389	17,8123	5,78598	,29336
	Hayır	84	20,2143	7,06778	,77116
Ok- DT Ölçeği	Evet	389	29,4704	5,78768	,29345
	Hayır	84	26,8214	6,15691	,67177

Okulda verilen din eğitimine ek olarak Kur'an kursları, cami kursları, belediye ya da vakıf kursları vb. yerlerde din eğitimi almak, bireye dinî bilgisini ve tecrübelerini artırma imkânı sunmaktadır. Okul dışında alınan din eğitiminin

[352] Karagöz, *SPSS, AMOS, META Uygulamalı İstatiksel Analizler*, 1245.

gençlerin dinî şüphelerinin giderilmesine katkı sunduğu Bahadır tarafından yapılan çalışmada da gösterilmektedir.[353]

Okulda alınan din eğitiminin inançla ilgili merak edilen hususlara cevap vermedeki yeterliliği ile din dışı yönelim ve dinî tutum arasındaki ilişki incelenerek örgün din eğitiminin inanç öğretimindeki başarısı hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Katılımcıların %34'ü okulda verilen din eğitiminin akıllarına takılan inanç meselelerine cevap verdiğini, %46,3'ü ise kısmen cevap verdiğini ifade etmektedir.

Tablo 25. Okulda Alınan Din Eğitiminin İnançla İlgili Sorulara Yanıt Verme Durumu ve Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden Alınan Puanlar Arasındaki İlişkiyi Gösteren Anova Testi Sonuçları

	Grup	N	X̄	SS	Var.K	KT	sd	KO	F	p
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Hayır	93	20,2473	6,82810	G.Arası	467,003	2	233,502	6,430	0,002
	Kısmen	219	17,7580	5,60888	G.İçi	17067,001	470	36,313		
	Evet	161	17,7329	6,08251	Toplam	17534,004	472			
	Toplam	473	18,2389	6,09494						

Anova testi sonucu Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden alınan puanların gruplar arası farkının anlamlı olduğu (p=0,002) tespit edilmiştir. Post-Hoc çoklu karşılaştırma testlerinden Sheffe testi sonucu ise din eğitiminin inançla ilgili sorularına cevap vermede başarısız olduğunu düşünenler ile kısmen başarılı ya da başarılı olduğunu düşünenlerin puan ortalamaları arasında (p<0,05) düzeyinde anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir. Aynı durum Ok-Dinî Tutum Ölçeği puan ortalamaları için de tespit edilmiştir. Okulda verilen din eğitiminden tatmin olmayanların Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları diğer gruplardan yüksek iken, Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları diğer gruplardan düşüktür.

---

[353] Abdülkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 340.

Yukarıdaki sonuçlar okullarda yapılan inanç öğretimin bireyin itikâdî hususlarda zihinlerini meşgul eden sorulara cevap vermedeki başarısının önemini göstermektedir. Bireyi tatmin eden bir inanç öğretiminin güncel meselelere cevap verebilecek nitelikte olması ve öğretim programlarının dünyada yaşanan değişim ve dönüşümler dikkate alınarak oluşturulması gerekmektedir. Çağın sorunlarından habersiz yapılan bir din öğretiminin yaşamda bireye yol göstermesini beklemek güçtür. Din öğretimi ile ilgili alanda yapılan birçok çalışmada öğretim programlarının öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığı eleştirileri dikkate alınarak öğretim programları düzenlenmeli ve hizmet içi eğitimler ile öğretmenlerin meslekî yeterlilik düzeyleri artırılmalıdır.[354] Zira başarılı bir inanç öğretim sürecinin yürütülmesi için öğretmenlerin alan bilgisi ve öğretmenlik yeterliliklerinin yanı sıra bilimde ve teknolojide yaşanan gelişmelerin dinî inançlara yansımalarından da haberdar olmasını gerekmektedir.

Çalışmamızda katılımcıların dinî bilgi seviyeleri ile din dışı yönelimleri ve dinî tutumları arasındaki ilişki incelenmek istenmiştir. Buna göre katılımcılardan, dinî bilgi ve Kur'an'ın içeriği hakkında sahip oldukları bilgi seviyelerini yetersiz, kısmen ve yeterli olarak kategorize etmeleri istenmiştir. Ancak ölçeklerden alınan puanlar ile dinî bilgi seviyeleri arasında istatiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Araştırmamızda öğrencilere "Şimdiye kadar karşınıza çıkan din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışları sizin dinî değerlere karşı tutumunuzu hangi yönde etkilemiştir" sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların yarıya yakını (%47,4) olumlu yönde etkilendiklerini ifade ederken, olumsuz yönde etkilendiğini ifade edenlerin oranı %15,6'tır. Öğretmenlerin tutum ve davranışlarının dinî değerlere karşı tutumları üzerinde etkisi olmadığını belirtenlerin oranı ise %37'dir. Soruya verilen yanıtlar ile ölçeklerden alınan puanlar arasındaki ilişki bağımsız örneklem t testi ile değerlendirilmiştir. Olumlu yönde etkilenenler ile olumsuz yönde etkilenenlerin puan ortalamaları arasındaki fark Din Dışı Yönelim Ölçeği ($t(296)=-5{,}751$, $p<0{,}05$) ve Ok Dinî Tutum Ölçeği ($t(298)=4{,}772$, $p<0{,}05$) için istatiksel

[354] İsmail Bulut, İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Kelâm Dersine İlişkin Görüşleri, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 7-35.

olarak anlamlı bulunmuştur. Bağımsız örneklem t tesi sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 26. Din Dersi Öğretmenlerinin Tutum ve Davranışlarının Dinî Değerler Üzerindeki Etkisine Göre Ölçeklerden Alınan Puanlar

	Grup	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**SH**
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Olumlu	224	16,8929	5,05638	,33784
	Olumsuz	74	21,2297	7,08181	,82324
Ok- DT Ölçeği	Olumlu	224	30,1027	5,42153	,36224
	Olumsuz	74	26,3243	6,05705	,70412

Din eğitiminin hedeflerine ulaşmasında öğretmenlerin meslekî yeterlilikleri yanında tavır ve davranışları ile öğrencilerine iyi rol model olmaları büyük önem arz etmektedir. Din eğitiminde öğrenci ile birlikte en önemli rolü üstlenen öğretmenlerin tutum ve davranışlarının öğrencilerin dine karşı geliştirdikleri tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Öğretmen ve öğrenci arasında sevgi ve saygıya dayanan olumlu bir ilişkinin tesis edilmesi din eğitiminin hedeflerine ulaşmasında önemli bir etkendir. Disiplin ve anlayış arasında denge kuran öğretmenlik tarzı olumlu sınıf ikliminin tesis edilmesi ve verimliliğin artmasını sağlamaktadır.[355] Yapılan çalışmalar, öğrencilerin DKAB öğretmenlerinin tutum ve davranışlarından etkilendiklerini ve öğretmenini seven öğrencilerin derse karşı daha ilgili olduklarını ortaya koymaktadır.[356]

---

[355] Nurullah Aydeniz, "Öğretmen-Öğrenci İlişkisi Açısından Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi", *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (2020), 209-237.

[356] Mehmet Bahçekapılı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgi Dersinin Öğrencilerin Dini Duygu, Düşünce ve Davranışları Üzerindeki Etkisi (İstanbul Avrupa Yakası Örneği)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 270-271; Mahmut Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 25/11(2013), 295-296; Mevlüt Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13(2001), 43-78.

Çalışmamızda din eğitimine ilişkin yukarıda verilen bulguların da gösterdiği gibi,“İnanç öğretimi nasıl olmalı?” sorusuna cevap aranırken, inancın salt epistemolojik unsurlar içeren bir kavram olmadığı dikkate alınmalıdır. İnancın epistemolojik boyutuyla birlikte psikolojik, iradî ve duygusal unsurlar da içerdiği unutulmamalıdır.[357] İnanç öğretiminde bilişsel kazanımların yanında duyuşsal kazanımlara daha çok yer verilmeli ve bu duyuşsal hedeflere uygun ders kitapları hazırlanmalıdır. Ayrıca öğretim sürecinde öğretmen ile öğrenci arasında kurulacak yakın ilişkinin, dinin temel esasları ile ilgili doğru bilgilere ulaşılmasını sağlamak kadar önemli olduğu unutulmamalıdır. Gerek öğretmen ile öğrenci arasında kurulacak olumlu iletişim gerekse öğretim sürecine dâhil edilecek yöntem ve materyallerle bireyin hem zihnine hem de kalbine hitap eden bir öğretim yapılmalıdır.

Eğitimde bireysel farklılıkları dikkate alma temel ilkesinden hareketle inanç öğretiminde de bireysel farklılıklara saygı gösterilmelidir. Aynı sınıfta toplanan öğrencilerin içinde yetiştikleri aile ortamı, doğuştan getirdikleri özellikleri, zihinsel becerileri, hayattan beklentileri ve öğrenme stilleri birbirinden farklıdır. Dolayısıyla inançla ilgili yorumlar arasından bireyin kendi kişisel özellikleri ve hedefleri doğrultusunda bir anlayışı benimsemesinin doğal karşılanması gerekmektedir. Bununla birlikte bireysellik ve toplumsallık arasında dengenin korunması, birlikte yaşama kültürünün ve hoşgörünün yaygınlaşmasına imkân verecektir. Ayrıca öğretim sürecinin bireysel farklılıklara cevap verebilecek esneklikte planlanması ve farklı yöntem ve tekniklerle zenginleştirilerek öğrenci ilgisinin artırılması sağlanmalıdır.

Eğitim ve öğretimin muhatabına göreliği ilkesinden hareketle inanç öğretiminin öğrencilerin gelişim özellikleri dikkate alınarak düzenlenmesi önem arz etmektedir. Konuları itibariyle soyut düşünme becerisi gerektiren inanç öğretiminin öğrenci hazırbulunuşluğu dikkate alınarak planlaması yapılmalıdır. Soyut düşünme becerileri gelişen, metafizik alana ilgisi artan, çocukluk döneminde kabul ettiği dinî

[357] Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, 54.

inançlarını gözden geçirme ve yeniden değerlendirme çabasında olan ortaöğretim öğrencisine rehberlik edecek bir din öğretimi hizmeti sunulmalıdır.[358]

Din öğretimi yapılan derslerde öğretmenlerin öğrencilere düşüncelerini çekinmeden açıklayabilecekleri demokratik bir ortam sunulmaları önem arz etmektedir. Bireyin öğrenme sürecinde aktif olabilmesi ancak düşüncelerini rahatlıkla paylaşabileceği bir sınıf ortamının sağlanması ile mümkün olmaktadır.[359]Aksi takdirde sınıfta kınanma korkusu yaşayan birey, dinî meselelerde aklını kurcalayan soru ve sorunlara başka yerlerde cevap aramak durumunda kalmaktadır. Din öğretiminde farklı yorumların göz ardı edilmesi ya da dalaletle suçlanması bireyin demokratik bir ortamda fikirlerini özgürce açıklama fırsatını elinden almanın yanı sıra gerek derse karşı gerek de dine karşı olumsuz tutumlara yol açma tehlikesi taşımaktadır.[360] Öğrenci ile öğretmen arasında kurulacak olumlu iletişimin ve demokratik sınıf ikliminin gençlerin dinî değerlere karşı olumlu tutum geliştirilmelerindeki katkısı dikkate alınmalıdır.

3.7. Dinî İnançlar Üzerinde Etkisi Olduğu Düşünülen Diğer Değişkenlere Göre Bulgular

3.7.1. Dinî Değerlere Karşı Olumsuz Tutum Takınmaya Yol Açacak Bir Tecrübenin Yaşanması

Bireyin ailesi ve eğitimi dışında sosyal çevresi ile olan ilişkileri ve yaşadıkları olumlu ya da olumsuz tecrübelerin de dinî inançlar üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Çalışmamızda katılımcılara dinî değerlere karşı olumsuz tutum takınmalarına sebep olacak herhangi bir olay yaşayıp yaşamadıkları sorulmuştur. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere katılımcıların yarıdan fazlası (N=295) böyle bir tecrübe yaşamadıklarını ifade etmiştir. Böylesi bir tecrübe yaşadığını ifade edenlerin sayısı ise 82’dir.

---

[358] Altaş, *Gençlik Döneminde Din Olgusu ve Liselerde Din Öğretimi*, 114-115.
[359] Tuncay Türkben,” Aktif Öğrenme Yöntemiyle Oluşturulmuş Sınıf Ortamının Öğrenciler Üzerindeki Etkisi”, *Turkish Studies* 10/7 (2015), 905.
[360] Nazlı Tutku Kalfa, *Gençlik Dönemi İnanç Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 136-137.

Tablo 27. Dine Karşı Olumsuz Tutuma Yol Açan Tecrübenin Yaşanma Durumu

Değişkenler	Grup	N	%
Dinî Değerlere Karşı Olumsuz Tutuma Yol Açacak Tecrübenin Varlığı	Evet	82	17,3
	Hayır	295	62,4
	Hatırlamıyorum	96	20,3
	Toplam	406	100

Katılımcıların yanıtlarına göre oluşan grupların Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden ve Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları arasındaki fark Anova testi sonucu anlamlı bulunmuştur. Post-Hoc çoklu karşılaştırma analizlerinden Tukey analizi sonucu dinî değerlere karşı olumsuz bir tutuma yol açacak bir tecrübenin yaşandığını ifade edenler ile diğer iki grup arasında (p<0,05) düzeyinde anlamlı bir fark oluşmaktadır. Dinî değerlere karşı olumsuz tutum takınmaya yol açacak bir tecrübe yaşadıklarını ifade edenlerin Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puan ortalaması ($\bar{X}$=17,2814), böylesi bir tecrübe yaşamadıklarını ifade edenlerden ($\bar{X}$=12,6585) yüksektir. Yaşanan travmatik olayların gençlerin dinden uzaklaşmasında ve ateizm, deizm, agnostisizm gibi kurumsal dinin karşısında konumlandırılan akımlara yönelmesinde etkili olduğu başka çalışmalarda da gösterilmektedir.[361]

[361] Ayşe Betül Akdemir, "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi", *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 8/1 (2020),338; Mustafa Ünverdi, "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri", *İlahiyat Akademi* 12(2020), 167-168.

Tablo 28. Dinî değerlere Karşı Olumsuz Tutuma Yol Açacak Tecrübenin Varlığı İle Ölçeklerden Alınan Puanlar Arasındaki İlişkiyi Gösteren Anova Testi Sonuçları

	Grup	N	X̄	SS	Var.K	KT	sd	KO	F	p
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Evet	82	21,6585	6,85515	G. Arası	1229,428	2	614,714	17,720	,000
	Hayır	295	17,2814	5,39010	G. İçi	16304,576	470	34,691		
	Hatırlamıyorum	96	18,2604	6,45347						
	Toplam	473	18,2389	6,09494	Toplam	17534,004	472			
Ok-DT Ölçeği	Evet	82	25,2561	6,81649	G. Arası	1479,618	2	739,809	22,954	,000
	Hayır	295	30,0576	5,30243	G. İçi	15148,382	470	32,231		
	Hatırlamıyorum	96	28,9479	5,72965						
	Toplam	473	29,0000	5,93539	Toplam	16628,000	472			

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere "Dinî değerlere karşı olumsuz tutum takınmanıza ne olacak herhangi olay yaşadığınız mı? sorusuna evet cevabı veren katılımcılar ile böyle bir tecrübe yaşamadığını ifade eden katılımcıların Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden aldıkları puanlar arasında da anlamlı bir fark mevcuttur. Dolayısıyla yaşanan olumsuz tecrübelerin gençleri dinden uzaklaştırdığını söylemek mümkündür.

3.7.2. Kötülük Meselesinin Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi

Kötülük meselesi ateizmin önemli argümanlarından biridir. Ateizm üzerine yapılan çalışmalarda ateist bireylerin Tanrı'nın varlığından şüphe duymalarına sebep olarak ifade edilen meseleler arasında üst sıralarda yer almaktadır.[362] Araştırmamızda dünyadaki kötülüklerin dinî değerlerini olumsuz yönde etkilediğini belirten katılımcılar ile olumlu yönde etkilendiklerini ifade eden katılımcıların Din

[362] Zavalsız - Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", 589.

Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puanlar arasındaki fark (*t*(249)=- 4,114, *p*<0,05) ve Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden aldıkları puanlar arasındaki fark (*t*(249)=3,212, *p*<0,05) anlamlı bulunmuştur. Etki büyüklüğü Din Dışı Yönelim Ölçeği için orta (*d*=0,6), Ok-Dinî Tutum Ölçeği için düşük (*d*=0,4) olarak hesaplanmıştır. Ergenlik dönemi dinî inanç ve şüpheleri üzerine yapılan başka çalışmalarda da dünyada yaşanan kötülüklere Allah'ın izin veriyor olmasının anlamlandırılamadığı ifade edilmektedir.[363]

Tablo 29. Dünyadaki Kötülüklerin Dinî Değerler Üzerindeki Etkisine Göre Ölçeklerden Alınan Puanlar

Değişkenler	Grup	N	$\bar{X}$	SS	SH
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Olumlu	154	17,2338	5,42060	,43680
	Olumsuz	97	20,3299	6,27168	,64695
Ok- DT Ölçeği	Olumlu	154	29,7922	5,85631	,47192
	Olumsuz	97	27,2680	6,37625	,64741

3.7.3. İslam Dünyasındaki Uygulamaların Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi

Özellikle son yıllarda yaşanan bazı Müslüman ülkelerde yaşanan iç savaşlar ve DAEŞ gibi bazı örgütlerin din adına yaptığı katliamlar başta olmak üzere dinin kötü temsillerinin gençlerin dinî tutumları üzerinde olumsuz yansımaları olabileceği düşünülerek, İslam dünyasındaki uygulamaların dinî tutumları üzerinde nasıl bir etkisi olduğu sorulmuştur. Katılımcıların %21,8'i olumsuz, %49,5 olumlu etkilendiklerini ifade ederken %28,8 İslam dünyasındaki uygulamaların dinî değerleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını ifade etmişlerdir. İslâm dünyasındaki uygulamaların dinî değerlere karşı tutumlarını olumsuz yönde

[363] Celal Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *bilimname* 27/2 (2014), 78.

etkilediğini ifade eden katılımcılar ile olumlu yönde etkilendiklerini ifade eden katılımcıların Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları arasındaki fark ($t(335)=-7,470$, $p<0,05$) ve Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları arasındaki fark ($t(335)=8,182$, $p<0,05$) anlamlı bulunmuştur. Etki büyüklüğü her iki ölçek için de ($d=1$) olarak hesaplanmıştır. Ortalamalara dayalı testler için Cohen tarafından belirlenen tabloya göre ($0,75<d<1,10$) etki büyüklüğü geniş düzeydedir.[364]

Tablo 30. İslam Dünyasındaki Uygulamaların Dinî Değerler Üzerindeki Etkisine Göre Ölçeklerden Alınan Puanlar

	Grup	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**SH**
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Olumlu	234	16,6197	4,88545	,31937
	Olumsuz	103	21,6408	7,18366	,70783
Ok- DT Ölçeği	Olumlu	234	30,7821	8,88928	,29345
	Olumsuz	108	25,4951	6,63011	,67177

3.7.4. Kitle İletişim Araçlarının Dinî Değerler Üzerindeki Etkisi

Geçmişte yazılı basın ve televizyon aracılığı ile sağlanan kitle iletişimi, internetin hayatımıza girmesi ve farklı sosyal medya mecralarının da buna eklenmesi ile zenginleşmiştir. İletişim çağı olarak adlandırılan günümüzde dünyanın bir ucundan diğer ucuna bilgi akışı çok hızlı bir şekilde sağlanmaktadır. Kitle iletişim araçları birey ve toplum yaşamı üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu araçlarla üretilen ya da yayılan popüler kültür, yerel kültürün birçok bileşeninin yanı sıra dinî değerleri de aşındırmakla itham edilmektedir.[365] Çalışmamızda katılımcılara bu

---

[364] Karagöz, *SPSS, AMOS, META Uygulamalı İstatiksel Analizler*, 1245.
[365] Mustafa Arslan, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine", *Birey ve Toplum* 6/1(2016), 14-15.

araçların dinî değerleri üzerindeki etkisi sorularak ölçeklerden aldıkları puanlarla ilişkisi incelenmiştir. Katılımcıların yarıdan fazlası (%51,8) herhangi bir etkisinin olmadığını ifade ederken, olumlu yönde etkilenenlerin oranı %26,6 ve olumsuz yönde etkilenenlerin oranı ise %21,6'dır.

Din dışı yönelimin kitle iletişim araçlarının dinî değerleri üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu düşünenlerde, bu araçlardan olumlu yönde etkilenenlerden daha yüksek olması beklenmektedir. Hipotezimizin, bağımsız örneklem t testi ile sınanması ile elde edilen sonuca göre ($t(226)=-0,130$, $p=0,897$) geçerli olmadığı ve iki grup puanları arasında anlamlı bir fark oluşmadığı tespit edilmiştir. Bu sonucu kitle iletişim araçlarının dinî değerleri üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu düşünenlerin bilinçli olarak dinî konularda bu araçlardan edindikleri bilgi ve mesajı göz ardı ettikleri ya da bu araçlardan edindikleri bilgileri güvenilir bulmadıkları yahut her iki grubun da dinî değerlerini olumlu yönde etkileyen mesaj kaynaklarını tercih ettikleri şeklinde yorumlamak mümkündür. Zira her iki grup ortalamaları da düşük din dışı yönelim eğilimine işaret etmektedir.

Tablo 31. Kitle İletişim Araçlarının Dinî Değerlere Etkisine Göre Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden Alınan Puanlar

Değişkenler	**Grup**	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**SH**
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Olumlu	126	18,3175	5,42977	,48372
	Olumsuz	102	18,4216	6,70368	,66376

3.7.5. Dindarların Tutum ve Davranışlarının Dinî Değerlere Etkisi

Tanımlanması oldukça güç bir kavram olan dindarlık kavramı dinin emir ve yasaklarına uyma ve dinî faaliyetlerle meşgul olmayı ifade etmektedir.[366] Çok farklı boyutlar içeren dindarlık kavramı farklı tasniflere tabi tutulmuştur. Dinî yönelimlerin

[366] Murat Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *tabula-rasa* 1/1 (2001), 23.

tanımlanması, kökenleri ve boyutlarının ortaya konmasına büyük katkıları olan Glock ve Starck (1965), dindarlığın beş boyutundan (duygu, davranış, inanç, bilgi ve etki) söz ederken, Allport ve Ross (1967) ise dindarlığın içsel ve dışsal olmak üzere iki temel boyutunu tanımlamıştır. Dışsal dindarlıkta dinin cennete gitme, statü elde etme, sosyalleşme gibi amaçlar için kullanılması söz konusu iken, içsel dindarlık ise dinî inancın içselleştirerek bir yaşam şeklinde dönüştürülmesini ifade etmektedir.[367]

Farklı tanım ve tasnifleri yapılsa da dindarlığı, dine önem verme ve ibadetleri yerine getirme, dinî kurallara uymaya çaba gösterme olarak tanımlamak mümkündür. Bu durumda kendisini dindar olarak niteleyen kişilerden dinî kurallara uygun tavır ve davranışlara sahip olması beklenmektedir. Ancak dindar kişilerin sergiledikleri olumsuz davranışların mensubu oldukları dinle ilgili olumsuz yargılara ve tepkilere yol açtığı, hatta birçok dinin mensuplarının bu şekilde farklı gruplara bölündüğü ve bütünlüklerini yitirdikleri tarihî bir vakıadır.[368] Ülkemizde inançsızlık üzerine yapılan çalışmalarda katılımcılar, dindar kişilerin sergiledikleri bazı davranışların dinî değerlere karşı olumsuz tutum takınmalarında etkili olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, Aydın tarafından yapılan çalışmada katılımcıların %88,16'sı dindarların dinî değerleri üzerinde olumsuz etkisi olduğunu dile getirmiştir.[369]

Araştırmamıza katılan gençlerin %29,2'si dindarların tutum ve davranışlarından olumsuz yönde etkilendiklerini belirtmiştir. Olumlu yönde etkilendiklerini ifade edenlerin oranı %35,5 ve etkilenmediklerini ifade edenlerin oranı ise %35,3'tür. Tek yönlü varyans analizi (Anova) testi sonuçlarına göre grupların Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puanlar arasındaki fark anlamlı (F=23,409, p=0,000) bulunmuştur. Levene homojenlik testi sonucu (F=0,899, p=0,408) varyansların eşit olduğu anlaşıldığı için Post-Hoc analizlerinde Scheffe testi kullanılarak farklılığın hangi gruptan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Test sonucuna göre dindarların tutum ve davranışlarının dinî değerlere karşı olumsuz tutum takınmalarına sebep olduğunu belirtenler ile dindarların tutum ve davranışlarından olumlu yönde etkilendiklerini belirtenler ve etkilenmediklerini ifade

---

[367] Barbara B. Holdcroft, "What is Religiosity", *Journal of Catholic Education* 10/1 (2006), 89-90.
[368] Abdülcelil Bilgin, "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme", *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (2014), 79-82.
[369] Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-sosyal Nedenleri* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 100.

edenler arasında (*p*<0,05) düzeyinde anlamlı bir fark olduğu, olumsuz etkilenenlerin Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puanlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Bu üç grubun Ok-Dini Tutum Ölçeği'nden aldıkları puanlar arasında da anlamlı bir fark olduğu Anova testi sonucu (*F*=27,654, *p*=0,000) tespit edilmiştir. Sheffe testi sonucu, dindarların tutum ve davranışlarının dinî değerleri üzerinde olumsuz etkisi olduğunu belirten grupla, olumlu etkisi olduğunu ifade eden grup ve etkilenmediklerini ifade eden grup arasında (*p*<0,05) düzeyinde ve olumsuz etkilenenlerin aleyhine bir fark olduğu tespit edilmiştir. Dindarların davranışlarından etkilenmeyenler ve olumlu etkilenler arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Olumsuz etkilenenlerin puanlarının diğer iki gruptan daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

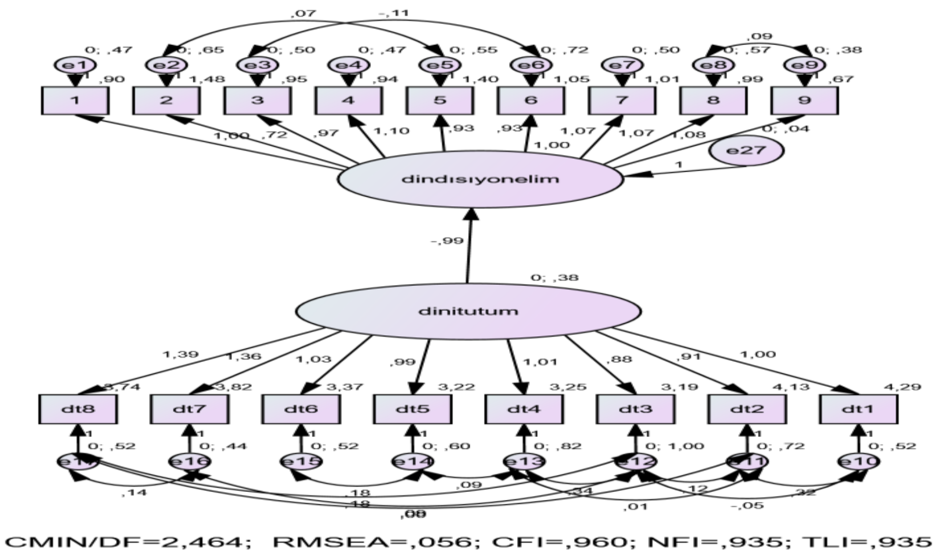
Tablo 32. Dindarların Tutum ve Davranışlarından Etkilenme İle Ölçeklerden Alınan Puanlar Arası İlişkiyi Gösteren Anova Testi Sonuçları

	Grup	**N**	**X̄**	**SS**	**Var.K**	**KT**	**sd**	**KO**	**F**	**p**
Din Dışı Yönelim Ölçeği	Olumlu	168	16,8512	4,89854	G. Arası	1588,398	2	794,199	23,409	,000
	Olumsuz	138	21,0797	6,84347	G. İçi	15945,607	470	33,927		
	Etkisiz	167	17,2874	5,76769						
	Toplam	473	18,2389	6,09494	Toplam	17534,004	472			
Ok-DT Ölçeği	Olumlu	168	30,5893	4,9115	G. Arası	2109,743	2	1054,872	34,149	,000
	Olumsuz	138	25,7246	6,61647	G. İçi	14518,257	470	30,890		
	Etkisiz	167	30,1078	5,20198						
	Toplam	473	29,0000	5,93539	Toplam	16628,000	472			

3.7.6. Dinî tutum ve Din Dışı Yönelim İlişkisi

Bireyin sahip olduğu dinî tutum ile din dışı yönelimi arasındaki ilişki yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir. Olumlu dinî tutumu ölçen “Ok-Dinî Tutum Ölçeği”nden alınan puanlar ile “Din Dışı Yönelim Ölçeği”nden alınan puanlar arasındaki ilişki AMOS programı kullanılarak yol analizi ile incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda olumlu dinî tutum ile din dışı yönelim arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır. Böylece olumlu dinî tutuma sahip bireylerin din dışı yönelim eğilimlerinin daha düşük olacağına dair hipotezimiz doğrulanmıştır. Analiz sonucunu gösteren diyagram ve iki olgu arasındaki ters yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu gösteren regrasyon tablosu aşağıda verilmiştir.

Diyagram 3. Dinî Tutum ve Din Dışı Yönelim Arası İlişkiyi Gösteren Yol Analizi

Tablo 33. Dinî tutum ve Din Dışı Yönelim Arası Regresyon

		β1	β2	S.E	C.R.	p
Dindışı yönelim	<--- dinî tutum	-0,928	**-1,101**	0,106	-10,366	<0.001

β1: Standartlaştırılmış Katsayılar β 2: Standart Olmayan Katsayılar

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere dine karşı olumlu tutum geliştiren bireylerin ateizm, deizm gibi din dışı yönelimlere eğilimlerinin düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu da bize bireyin ailesi ile başlayan okul ve sosyal çevre ile devam eden dinî kültürleme sürecinin istendik biçimde sürdürülmesinin önemine işaret etmektedir. Dinî değerleri yeni nesillere sevdiren, benimseten ve bireyin dini ile olumlu bir ilişki kurmasını sağlayan bir kültürleme sürecinin yaşanması bireyin din dışında alternatif arayışlara girmesini önlemektedir.

Bireyin ilk eğitim kurumu olan ailede aldığı dinî eğitimin ve ebeveynlerin çocuklarına yaklaşımları, okulda verilen din eğitiminin yoğunluğu ve kalitesi, öğretmen ve öğrenci arasında kurulan samimi ilişki, sosyal çevrede dinin olumlu temsili bireyin din ile pozitif bir ilişki kurmasına yardımcı olmaktadır. Buna karşın dünyada yaşanan olumsuzluklar, dinin kötü temsili, din eğitimindeki aksaklık ve eksiklikler, ailede yaşanan olumsuzluklar da bireyi dinden uzaklaştırmaktadır. Din ile arasındaki mesafe açılan birey yaşamı anlamlandırmada farklı felsefi yaklaşımlara yönelmektedir. Bununla birlikte digital çağ olarak isimlendirilen çağımızda dünyada yaşanan olayların, popüler olan akımların etkisi çok hızlı bir şekilde ülkemizde de hissedilmektedir. Dolayısıyla din eğitimi faaliyetini yürüten aile ve eğitim kurumlarının bireyin din ile ilişkisini şekillendiren gerek iç, gerek dış dinamikleri dikkate almaları bu süreçte ulaşılmak istenen hedefler açısından önem arz etmektedir. Bu gerçekten hareketle son yıllarda yayınlanan kitaplar, videolar ve yapılan organizyonlarla propgandası yapılan ateizm, deizm gibi akımların lise gençliği arasındaki yaygınlığını ölçmeye çalıştığımız araştırmamızda elde edilen bulgular sonuç bölümünde din eğitimi açısından yorumlanmaya çalışılmıştır.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Geleneksel yaşam tarzlarının yaygın olduğu bir il olan Konya'da lise öğrencileri ile gerçekleştirdiğimiz çalışmamızda elde edilen bulgular yüksek oranlarda olmasa da gençlerin ateizm ve deizme eğilim gösterdiklerini, evren ve yaşama dair varoluşsal sorulara dini reddeden, akıl ya da bilime referans veren açıklamalara yöneldiklerini göstermektedir. Muhafazakâr kimliği ile tanınan bir ilde yüksek düzeyde din dışı yönelim gösteren %6'lık bir kesimin olması, %3,4 oranında ateist, %2,7 oranında agnostik ve %2,3 oranında ise deist Tanrı anlayışının benimsenmesi lise gençliğinin dine karşı mesafeli olduğunu göstermektedir. Bu durumun ergenlik döneminde yaşanan dinî şüphe ve inkâr eğilimi ya da yetişkinlere karşı gösterilen bir tepki olarak değerlendirilerek geçiştirilmemesi ve bu durumun arkasındaki sebeplerin irdelenmesi önem arz etmektedir.

Çalışmamızda elde ettiğimiz bulgulara göre yeni nesle dini değerleri aktarma sürecinde en fazla etkiye sahip olan kurum ailedir. Aile dışında dinî inançlar üzerinde en fazla Kur'an kursları, kitaplar ve öğretmenlerin etkisinin olduğu görülmektedir. Din Dışı Yönelim Ölçeği ve Ok-Dinî tutum Ölçeği'nden alınan puanlarla yapılan karşılaştırmalar, dinî inançları üzerinde ailesinin daha fazla etkisi olduğunu belirten katılımcılar ile kitapların daha etkili olduğunu ifade eden katılımcılar arasında anlamlı bir fark olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle dindar bir ailede ve hoşgörülü ebeveynlerle yetişen bireyler dine karşı olumlu tutum geliştirmekte ve ateizm, deizm gibi din dışı yönelimlere daha az eğilim göstermektedirler. Çalışmamızda aile değişkeni eğitim, dinî değerlere verilen önem, ebeveyn tutumları ve dinî inançlar üzerindeki etkileri açısından değerlendirilmiştir.

Baba eğitim düzeyi ile ölçeklerden alınan puanlar arasında anlamlı bir ilişki saptanmazken, Din Dışı Yönelim ve Ok-Dinî Tutum ölçeklerinden alınan puanlarla yapılan karşılaştırmalarda da ilkokul mezunu anneye sahip olan katılımcılar ile yüksek lisans/doktora mezunu annesi olanlar arasındaki farkın anlamlı olduğu, diğer gruplar arasındaki fark olmakla birlikte anlamlı düzeye ulaşmadığı görülmüştür. Dolayısıyla annenin eğitim düzeyi arttıkça dinî inançları sorgulama ve inançsızlık eğilimi arttığını kesin olarak söylemek mümkün değildir.

Bireyin içinde yetiştiği ailede dinî değerlere verilen önem arttıkça bireyin dinî inançları benimseme düzeyinin yüksek olması ve inançsızlık eğiliminin ise az olması

beklenmektedir. Araştırmamızda ailelerinde dinî değerlere önem verildiğini belirten katılımcılar ile kısmen önem verildiğini belirten katılımcılar arasında iman esaslarını benimseme, olumlu dinî tutuma sahip olma ve din dışı yönelim açısından anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. Dinî değerlere önem verilen bir ailede yetişen katılımcıların, dinî değerlere kısmen önem verilen bir ailede yetişen katılımcılara nispetle daha düşük düzeyde din dışı yönelim eğilimine ve daha yüksek düzeyde olumlu dinî tutuma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca agnostik, deist ve ateist Tanrı anlayışını benimseyen öğrenciler, ailelerinde dinî değerlere verilen öneme göre tasnif edildiğinde ailesi için dinî değerlerin önemli olmadığını belirtenler arasında bu üç anlayışı benimseme oranı %66, kısmen önemli olduğunu ifade edenlerin bu üç gruptaki temsil oranı %21 ve önemli olduğunu dile getirenlerin oranı ise %4,8'dir. Bu sonuçlara bakıldığında dindar ailelerde yetişen öğrenciler arasında ateizm, deizm gibi akımların etkisinin daha az olacağına dair hipotezimizin doğrulandığı anlaşılmaktadır.

Bireyin dinî gelişimi üzerinde etkisi olduğu düşünülen bir diğer faktör ise çocuk yetiştirme sürecinde ailede benimsenen ebeveynlik tutumlarıdır. Çalışmamızda gençlerin içinde yetiştikleri aile atmosferini, otoriter (baskıcı), hoşgörülü ve güven verici, aşırı koruyucu, ilgisiz, tutarsız(kararsız), serbest (aşırı izin verici), mükemmeliyetçi, reddedici sıfatlarından hangisinin daha iyi betimlediğini belirtmeleri istenmiştir. Verilen yanıtlar, araştırmaya katılanların ise %61,1'nin hoşgörülü ve güven verici bir aile ortamında yetiştiğini göstermektedir. Araştırmamız, hoşgörülü bir ortamda yetişen bireylerde din dışı yönelimin, tutarsız, ilgisiz ya da reddedici ortamda yetişen bireylere göre istatiksel olarak anlamlı düzeyde daha az olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, ilgisiz, tutarsız, ya da otoriter ebeveynler tarafından yetiştirilen bireylerde, hoşgörülü ebeveynler tarafından yetiştirilen bireylere göre dine karşı mesafeli olma ve dinî şüphenin daha fazla olacağı hipotezimizi desteklemektedir.

Araştırmamızda erkek öğrencilerin din dışı yönelim ölçeğinden aldıkları puan ortalamaları kız öğrencilere göre daha yüksek ve aradaki fark istatiksel olarak anlamlıdır. Orta, yüksek ve çok yüksek din dışı yönelim eğilimi gösteren öğrenciler arasında da erkek öğrencilerin oranı kız öğrencilerden belirgin şekilde fazladır.

Böylece erkek öğrenciler arasında dinî şüphe ve inançsızlık eğiliminin kızlara göre daha yüksek olduğu hipotezimiz doğrulanmıştır.

Okul türlerine göre iman esaslarının benimsenme oranlarına bakıldığında imam hatip lisesi öğrencilerinin diğer lise türlerindeki öğrencilerden daha yüksek ortalamalara sahip olduğu tespit edilmiştir. Kazâ ve kadere iman hususunda imam hatip lisesi ile diğer lisesi öğrencileri arasındaki fark anlamlıdır. Araştırmamızda İmam hatip lisesi öğrencileri arasında ateist ya da agnostik Tanrı anlayışını benimseyen öğrenciye rastlanmazken, 1 öğrencinin deist Tanrı anlayışını benimsediği, 9 öğrencinin ise şüphe duymakla birlikte inandığı görülmektedir. Ayrıca imam hatip lisesi öğrencilerinin diğer lise türlerine göre daha yüksek düzeyde olumlu dinî tutuma ve daha düşük din dışı yönelim eğilimine sahip oldukları saptanmıştır. Bu sonuca göre "İmam hatip lisesi öğrencilerinin dini bağlılıkları yüksektir." hipotezimizin doğrulandığı anlaşılmaktadır.

Ülkemizde gerek örgün gerekse de yaygın olarak verilen din öğretiminin önemli bir kısmı inanç öğretiminden oluşmaktadır. Din öğretiminin etkinliğinin değerlendirilmesi adına gençlerin dinî inançları üzerinde okulda alınan din öğretiminden memnuniyet düzeyi, din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışlarının dinî değerlere karşı gençlerin tutumlarını etkileme biçimi ve dinî bilgi seviyeleri ve okul dışında alınan din eğitimi ile dinî inançları arasındaki ilişki incelenmiştir. Gençlerin dinî bilgi seviyeleri ile din dışı yönelimleri arasında anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla yeterli dinî bilgiye sahip olduğunu düşünenler arasında inançsızlık eğiliminin düşük olacağına dair hipotezimizin geçerli olmadığı anlaşılmaktadır.

Okulda alınan din eğitiminin gençlerin inançla ilgili akıllarına takılan sorulara cevap vermedeki başarısı ile gençlerin din dışı yönelim düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Elde ettiğimiz verilere göre, okulda verilen din eğitiminin inançla ilgili sorulara cevap vermedeki başarısı arttıkça gençlerin din dışı yönelim eğilimi düşmekte ve olumlu dinî tutum düzeyleri yükselmektedir. Bu sonuçlar, tatmin edici bir inanç öğretiminin manevi değerlerin geleceğe taşınmasındaki katkısını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu sonuçlara göre araştırmamızın üçüncü hipotezinin doğrulandığı görülmektedir.

Gençlerin günümüzde okulda verilen din eğitimi dışında Kur'an kurslarından, camilerde verilen yaz kurslarından, belediye ya da vakıflarda yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerinden de yararlanma imkânları vardır. Bu imkânlardan yararlananlar ile yararlanmayanlar arasında inanç esaslarını benimseme ve din dışı yönelim açısından istatiksel olarak dikkate değer farklar olduğu görülmektedir. Okul dışında din eğitimi alan gençlerin Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları okul dışında din eğitimi almayanlara göre daha yüksek iken Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları ise daha düşüktür. Dolayısıyla okul dışında din eğitimi almanın bireyin dine karşı olumlu tutum geliştirmesine ve dinî şüphe ve tereddütlerinin giderilmesine katkı sağladığını söylemek mümkündür. Bu sonuçlar araştırmamızın dokuzuncu hipotezi olan" Okul dışında din eğitimi alanların dinî inançları benimseme ve dinî değerleri içselleştirme oranı yüksektir." hipotezinin doğrulandığını göstermektedir.

Eğitim-öğretim faaliyetlerinde öğrenci ile birlikte en fazla sorumluluk yüklenen öğretmenlerin, öğretmenlik yeterliliklerinin yanı sıra sınıfta oluşturdukları atmosfer ve öğrencilerle kurdukları iletişim de eğitim-öğretim faaliyetlerinin amacına ulaşması açısından çok önemlidir. Hangi alanda olursa olsun öğrenci ve öğretmen ilişkisinin kalitesi, dersin başarısı üzerinde önemli etkileri olan bir faktördür. Şimdiye kadar karşılaştığı din dersi öğretmenlerinin dinî tutum ve değerleri üzerinde olumlu etkisi olduğunu belirten katılımcılar ile olumsuz yönde etkilendiğini ifade eden katılımcıların din dışı yönelim puanları ile dinî tutum puanları arasında istatiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir. Din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışları ile öğrencilerine olumlu örnekler olmalarının gençlerin dinî değerlere yakınlığını artırdığı anlaşılmaktadır. Bu durum bizleri, din eğitiminde öğretmenlerin rol ve sorumluluklarının önemini bir kez daha hatırlamaya ve %47 olan din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışlarından olumlu etkilenme oranlarının daha üst seviyelere yükseltilmesini hedeflemeye yönlendirmelidir.

Aile ve okulun dışında gençlerin yakın ve uzak çevrelerinden edindikleri bilgi ve tecrübelerin de onların din algıları, dinî tutum ve tercihleri üzerinde az ya da çok etkileri olduğu düşünülmektedir. Araştırmamız, dinî değerlere karşı olumsuz tutum takınmaya yol açan bir olayın yaşanmasının gençlerin din dışı yönelimlerini

artırırken olumlu dinî tutum düzeylerini de düşürdüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca dünyada kötülüklerin varlığının dinî inançları üzerinde olumsuz etkisi olduğunu belirten katılımcılar ile olumlu yönde etkilenen katılımcılar arasında anlamlı fark olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre kötülük meselesinin gençlerin dine karşı takındıkları tutum üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar bize kötülük meselesinin ortaöğretim inanç öğretimi müfredatı içerisinde ele alınmasının ve gençlerin görüşlerini rahatça ifade edebildikleri bir ortamda tartışılmasının gerekliliğini göstermektedir.

Çevresinde kendisini dindar olarak niteleyen kişilerin tutum ve davranışlarından olumsuz etkilenen katılımcıların Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları olumlu yönde etkilenenlerden yüksek iken, aynı grubun Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları diğer gruptan düşüktür. Görüldüğü üzere olumlu rol model eksikliği gençlerin dinden uzaklaşmalarında ve ateizm, deizm gibi din dışı yönelimlere ilgi göstermelerinde etkili bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sonuçlar, dindar kişilerin dinin temsili hususunda bilinçli hareket etmelerinin gerekliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü dindar bireyler bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde ortaya koydukları fiillerle bir dindar imajı çizmektedir. Bu nedenle olumsuz dindar imajlarının o dine de zarar verdiği unutulmadan hareket edilmesi gerekmektedir. Özellikle ergenlik döneminde özdeşim kuracağı bir rol model arayışında olan bireyler için iyi dinî örneklere ihtiyaç olduğu aşikârdır.

Gençlerin dinden uzaklaşmalarında payı olduğunu düşünülen kitle iletişim araçlarının din dışı yönelim eğilimi üzerinde bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Bu durumu gençlerin kitle iletişim araçlarından dini konularda edindikleri bilgileri güvenilir bulmadıkları veya dini hususlarda bilgi edinmek için yararlanmadıkları yahut kitle iletişim araçlarındaki güvenirlir kaynaklardan bilgi edindikleri şeklinde yorumlamak mümkündür.

İslam dünyasındaki uygulamaların dinî değerleri üzerinde olumlu etkisi olduğunu ifade eden katılımcıların dinî tutum düzeyleri, olumsuz etkisi olduğunu belirten katılımcıların dinî tutum düzeylerinden yüksektir. Ayrıca İslâm dünyasındaki uygulamaların dinî değerlere karşı tutumlarını olumsuz yönde etkilediğini ifade eden

katılımcılar ile olumlu yönde etkilendiklerini ifade eden katılımcıların Din Dışı Yönelim Ölçeği'nden aldıkları puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmuştur. Özellikle son yıllarda Müslüman ülkelerde yaşanan iç savaşlar, şiddet olayları bazı gençlerin dine karşı olumsuz tutum geliştirmeleri ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle terör olayları, mezhep çatışmaları başta olmak üzere olumsuzlukların meşrulaştırılmasında dinin kullanılması, gençlerin dine karşı mesafeli olmaya ve alternatif arayışlara yöneltmektedir. Araştırmamızda elde edilen bulgular bir dinin özünü oluşturan ilkelerin hayata nasıl geçirildiğinin ve o din mensupları tarafından nasıl temsil edildiğinin önemini göstermektedir. Dolayısıyla araştırmamızın onuncu hipotezi olan "dünyadaki kötülüklerden, İslam dünyasındaki dini uygulamalardan, dindarların ve din öğretmenlerinin tutum ve davranışlarından olumsuz yönde etkilenenlerin din dışı yönelim eğilimlerinin yüksek olacağına dair hipotezimizin doğrulandığı görülmektedir.

Katılımcıların dinî tutum düzeyleri ile din dışı yönelim eğilimleri arasında negatif yönlü yüksek korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Yüksek düzeyde olumlu dinî tutuma sahip olan bireyler, düşük düzeyde din dışı yönelim eğilimi göstermektedir. Bu sonuçla araştırmamızın on birinci hipotezinin doğrulandığı görülmektedir. Dolayısıyla içinde yetiştiği toplumun manevî değerlerine karşı olumsuz tutum geliştiren bireyin kendi kültürüne yabancılaşma ve alternatif dünya görüşlerine ilgi duyma ihtimalinin arttığı anlaşılmaktadır.

ÖNERİLER

Ergenlik döneminin dinî şüphe ve sorgulama dönemi olduğu göz önünde bulundurularak öğrencilerin evrenin kökeni, Tanrı–insan ilişkisi ve ahiret gibi din ve yaşama dair derin sorular sormaları doğal karşılanmalıdır. Bu sorulara cevap bulmada onlara rehberlik edecek bir din eğitimi hizmetinin sunulması, toplumun dinî değerlerine karşı olumlu bir tutum geliştirmelerine yardımcı olacaktır. Ayrıca, bu sorgulamalara tatmin edici cevaplar verilmesi onları ateizm, deizm gibi din karşıtı akımların olumsuz etkisinden de koruyacaktır.

Gençlerin dinî inançları üzerinde en fazla etkiye yaklaşık %70 gibi oldukça yüksek bir oranla ailenin sahip olduğu dikkate alınarak, dinî değerlerin yeni nesle aktarılmasında en önemli görevin aileye düştüğü unutulmamalıdır. Bu noktada yetişkin din eğitimine gereken önemin verilmesi doğacak çocukların da eğitimi için bir yatırım olarak görülmelidir. Yalnız cami, Kur'an kursu ya da vakıflarda verilen yetişkin din eğitimi ile yetinilmemesi, dijital ortamlarda da bu faaliyetin sürdürülmesi gerekmektedir. Özellikle son yıllarda her iki ebeveynin de çoğunlukla çalışıyor olması uzaktan eğitim, e-kitap, video gibi dijital içeriklere ağırlık verilmesini ve sosyal medyanın aktif kullanımını zorunlu hale getirmektedir.

Dinî inançları üzerinde kitapların daha etkili olduğunu belirten gençlerin dine karşı olumlu tutum düzeylerinin düşük ve din dışı yönelim eğilimlerinin ise yüksek olduğu saptanmıştır. Bu sonuçtan hareketle gençler için itikadî meseleleri izah edecek, onların dinî şüphe ve tereddütlerini giderecek yayınlara ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda din-bilim ilişkisinin öğrencilerin zihinlerini karıştıran bir olgu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, din ve bilim ilişkisinin açık bir şekilde ortaya konması gerekliliğine işaret etmektedir. Bu yapılırken dinin savunulması ile bilim karşıtı olmak birbirinden iyi ayırt edilmelidir. Ayrıca din ve bilim uzlaştırılırken, dini bilimsel teorilerle kanıtlamaya çalışarak diğer aşırı uç noktaya da geçilmemelidir. İnancın bilimsel bilgi ile temellendirilmesi, sürekli yenilenen dinamik yapısı sebebiyle bilimsel bilginin, dinî değerlerin otoritesinin altını oyan bir saike dönüşme tehlikesi göz önünde bulundurulmalıdır.

Ateizmin dine karşı delil olarak öne sürdüğü bilimsel teoriler ile ilgili gençlerin doğru bir şekilde bilgilendirilmesi sağlanmalıdır. Bu konuların din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde tartışılması ve konuşulmasının önü açılmalıdır. Öğretmenlere din karşıtı akımlar tarafından kullanılan bilimsel teoriler ile ilgili eğitimler verilmelidir. Sınıf ortamında gençlerin görüşlerini özgürce ifade edecekleri bir atmosferde bu konuların tartışılması gençlerin şüphelerinin giderilmesine ve dine karşı olumlu tutum geliştirmelerine katkı sağlayacaktır.

Kötülük meselesinin, gençlerin Allah'a olan inançlarını sarsan bir olgu olduğu tespitimizden hareketle, bu konunun öğrencilerin zihin karışıklığını giderecek şekilde ele alınması önem arz etmektedir. Bu noktada kötülük meselenin din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde deizme kapı aralayıcı felsefî açıklamalardan kaçınılarak izah edilmesi önem arz etmektedir. DKAB öğretmenlerimizin özellikle Batılı filozofların görüşlerinden yararlanırken, bu görüşlerin İslam'ın Allah inancı ile ters düşme ihtimalini dikkate almaları gerektiğini hatırlatmakta yarar görmekteyiz.

Çalışmamızda tespit edilen okulda verilen din eğitiminden memnuniyet düzeyi ile din dışı yönelim eğilimi arasındaki negatif korelasyon dikkate alındığında din eğitiminin kalitesinin artırılmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Bu hususta öğretmenlerimizin ders müfredatına yönelik güncel olmadığı, sık tekrarlara düşüldüğü, daha sade ve anlaşılır olması gerektiği eleştirilerinin dikkate alınmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca okulda verilen din eğitiminin pratik boyutunun eksik olduğu ve ders kitaplarının fazla teorik ve öğrencilerin duygu dünyasına yönelik bir içeriğe sahip olmadığı eleştirileri de göz ardı edilmemelidir. Ayrıca öğretmen ve öğrenci arasında kurulacak olumlu iletişimin dinî değerlerin benimsenmesindeki rolü dikkate alınarak DKAB ve meslek dersleri öğretmenlerinin iletişim becerilerinin artırılmasına yönelik hizmet içi eğitimler verilmesi faydalı olacaktır.

Lise gençliğine göre daha kararlı bir kimlik aşamasında olması beklenen üniversite öğrencileri ile yapılacak araştırmalardan elde edilecek bulgularla yapılacak karşılaştırmalarla kültürün manevî değerlerinin yeni nesle aktarılma sürecine dair daha geniş perspektiften veri toplanması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Acat, Betül. *Ergenlerde Dindarlık, Değerler, İnternet Bağımlılığı ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Acock, Alan C. - Bengtson, Vern L. "On the Relative Influence of Mothers and Fathers: A Covariance Analysis of Political and Religious Socialization". *Journal of Marriage and Family,* 40/3 (1978), 519-530.

Açık, Abdullah vd. *Ortaöğretim Temel Dinî Bilgiler (İslâm 2) Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. el-*Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrût: y.y., 1993/1413.

Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1998.

Akdemir, Ferhat. "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme". *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (2005), 347-363.

Akdemir, Ayşe Betül. "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi". *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 8/1 (2020), 318-342.

Allport, Gordon W. – Ross, J. Michael. "Personal Religious Orientation and Prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.

Altaş, Nurullah. " İlköğretim Öğrencilerinin Din Öğretimi Sürecinde İlgi Duydukları Konular (Ankara İli Örneğinde 6, 7 ve 8. Sınıf Öğrencileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 103-120.

Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 615-642.

Amarasingam, Amarnath. "Introduction: What is the New Atheism". *Studies in Critical Research on Religion.* ed. Warren S. Goldstein. 1/1-10. Boston: Brill, 2010.

Arıkan, Rauf. *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2. Baskı, 2013.

Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrat Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Arslan, Mustafa. "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine". *Birey ve Toplum* 6/1 (2016), 5-26.

Ayala, Francisco Jose. “Evolution”. *Britannica*. Erişim 30 Nisan 2021.

https://www.britannica.com/science/evolution-scientific-theory

Aybey, Salih. “Ailenin Dini Değerlerin Aktarılmasında Rolü ve Bu Süreçte Dikkat Edilmesi Gereken İlkeler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 544-560.

Aydeniz, Nurullah. “Öğretmen-Öğrenci İlişkisi Açısından Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi”. *Edebali İslâmiyat Dergisi* 4/1 (2020), 209-237.

Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, 1990.

Aydın, Ali Rıza. *Dinî İnkârın Psiko-sosyal Nedenleri*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.

Aydın, Betül. *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*. İstanbul: Atlas Yayın, 2005.

Aygün, Fatma. İslâm Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkisine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr”. *Kader* 16/1 (2018), 157-187.

Aygün, Fatma. “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”. *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Güz 2017), 531-562.

Aziz, Aysel. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 5. Baskı, 2010.

Baggini, Julia. *Atheism, A very Short İntroduction*. New York: Oxford University Press, 2003.

Bahadır, Abdülkerim. “Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)”. *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 307-368. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.

Bahçekapılı, Mehmet. *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri.* İstanbul: İlke Yayınları, 2013.

Bahçekapılı, Mehmet. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgi Dersinin Öğrencilerin Dinî Duygu, Düşünce ve Davranışları Üzerindeki Etkisi (İstanbul Avrupa Yakası Örneği).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Baloğlu, Burhan. “Hipotez ve Varsayım Birbirinin Yerine Kullanılabilir mi?”. *İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları*,32 (2006), 56-65.

Baker-Sperry, Lori. “Passing on The Faith: The Father's Role in Relıgıous Transmission”. *Sociological Focus* 34/2(2001),185-198.

Bakırcı, Çağrı Mert. *Evrim Kuramı ve Mekanizmaları*. İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı, 2014.

Batson, Daniel C. – Schoenrade, Patricia A. "Measuring Religion as Quest: 1)Validity Concern". *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/4 (1990), 416-429.

Başçı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018), 33-40.

Bayraktar, Mehmet. *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.

Beit-Hallahmi, Benjamin. "Women and Religion". *Encyclopedia of Psychology and Religion*,. ed. David A. Leeming vd. (New York: Springer Science+Business Media, 2010), 979.

Beit Hallahmi, Benjamin - Argyle, Michael. *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*. London: Routledge, 1997.

Bektaş, Abdullah vd. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslâm 1)*. Ankara: MEB Yayınları.

Bektaş, Abdullah vd. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları.

Bilecik, Sümeyra. "Anne-Baba Tutumlarının Bireyin Din Algısına Etkileri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (2017), 7-38.

Bilgin, Abdülcelil. "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme". *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (2014), 75-84.

Bircan, Hasan Hüseyin. *İslâm Felsefesine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Baskı, 2008.

Bradley, David F. vd.," The Reasons of Atheists and Agnostics for Nonbelief in God's Existence Scale: Development and Initial Validation", *Psychology of Religion and Spirituality 10/3 (2018),* 263-275, http://dx.doi.org/10.1037/rel0000199

Britannica. Erişim 16 Kasım 2021. https://www.britannica.com/topic/secularism

Bolay, S. Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.

Bullard, Gabe. "The World's Newest Major Religion: No Religion", *National Geographic*. Erişim 23 Mayıs 2021. https://www.nationalgeographic.com/culture/article/160422-atheism-agnostic-secular-nones-rising-religion

Bulut, İsmail. İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Kelâm Dersine İlişkin Görüşleri. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 7-35.

Bunnin, Nicholas - Yu, Jıyuan. *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*. USA: Blacwell Publishing, 2004.

Cambridge Dictionary. Erişim 16 Kasım 2021. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/secularist

Campbell, Colin.”irreligion*”. Encyclopedia of Religion and Society*. William H. Swatos, Jr. (ed.). New Delhi: Altamira Press, 1998.

Can, Seyithan. “Allah’ın Kudretinin İnsan Fillerine Taalluk Alanı ve İmkânı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (2019), 581-606.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.

Ceylan, Yılmaz. *Lise Öğrencilerinin Din Algısı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Chalfant, Eric. “Atheism İn Amerika”, *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. ed. John Barton. Erişim Tarihi: 4 Haziran 2020. https://oxfordre.com/religion/view/10.893/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-420?print=pdf

Christensen, Larry B. vd. *Araştırma Yöntemleri Desen ve Analiz*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.

Cluose, Bonnidell. “ Ergenlerde Ahlak Gelişimi ve Cinsellik”. Çev. Turgay Gündüz. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000), 715-754.

Coşkun, İbrahim. *Ateizm ve İslâm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Coşkun, Kemal. *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Din Anlayışı ve Sosyal Değerler Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Cragun, Ryan T., vd. “Religious/Secular Distance: How Far Apart Are Teenagers and Their Parents?” *Psychology of Religion and Spirituality* 10/3 (2018), 288–295. http://dx.doi.org/10.1037/rel0000205.

Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabu’t-Ta’rîfât*. çev. Ali Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

Çağdaş, Aysel- Seçer, Zarife (Şahin). *Çocuk ve Ergende Sosyal ve Ahlak Gelişimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2002.

Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Çayabatmaz, Emine. *Kur'an-ı Kerim Bağlamında İslâmi Dindarlık Ölçeği Denemesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Çayır, Celal. "Ergenlerin Dinî İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma". *bilimname* 27/2 (2014), 59-88.

Çelebi, İlyas. "Hüsün ve Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 06 Haziran 2020. https://İslâmansiklopedisi.org.tr/husun-ve-kubuh

Çelebi, İlyas. *Kitaplara İman*. DİB Yayınları, ts.

Çelebi, Vedat. "Jean Paul Sartre'ın Varoluşçuluk Düşüncesi". *Beytülhikme* 4/2(2014), 63-76.

Çetin, Rabia. *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dindarlık Düzeyi ve Ahlaki Çözülme Eğilimleri.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çevik, Mustafa. "David Hume'da Kötülük Sorunu". *Dini Araştırmalar Dergisi* 6/16 (Mayıs- Ağustos 2003). 25-38.

Çınar, Aliye. *Deizm ve Ateizm Üzerine*. İstanbul: Köprü Kitap, 2018.

Çoban, Ramazan. *Lise Öğrencilerinde Dindarlık ve Sanal Bağımlılık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Çubukçu, İbrahim Agâh. *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

Daşdemir, İsmet. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.

Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. İstanbul: Kuzey, 2009.

Demir, Ergül vd., "Uluslararası Dergilerde Yayımlanan Eğitim Araştırmalarının Normallik Varsayımları Açısından İncelenmesi*", Current Research in Education* 2/3(2016), 130-148.

Devellis, Robert F. *Ölçek Geliştirme Kuram ve Uygulamalar*, (çev. ed.)Tarık Totan. Ankara: Nobel, 2014.

Dictionary.com, "nonreligious". Erişim 5 Haziran 2021. https://www.dictionary.com/browse/nonreligious

Dinç, Ayşenur. *Ergenlerde Anne-baba Tutumları ve Dinî Yönelim*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Doğan, Murat. *Ergenlerde Tanrı Algısı ve Karar Verme Stilleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Dorman, Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Draper, Paul. "Atheism and Agnosticism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Edisyon). ed. Edward N. Zalta . Erişim 4 Mayıs 2021. https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=atheism-agnosticism

Duman, Mehmet Zeki. "Üniversitede Okuyan Z Kuşağının Değişen Aile Algısı ve Aile İçi İlişkilerde Yaşadığı Sorunlar". *Sosyolojik Bağlam Dergisi* 2/1 (2021), 20-36.

Durkheim, Emile. *The Elemantary Forms of Religious Life*. çev. Karen E. Fields. United States of America: The Free Press, 1995.

Düzgün, Şaban Ali (ed.). *İslâm İnanç Esasları El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

Eccles, Jacquelynne S. vd. "Cognitive Development in Adolescence", *Handbook of Psychology*. ed. Irwing B. Weiner. 6/235-350. USA: John Wiley&Sons, 2003.

Eler Çay, Ebru. *Lise Gençliğinde Dinî Sosyalleşme; Batman İl Merkezi Örneği*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Elmas, Hatice Elif. *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dindarlık Eğilimlerinin Bazı Kişilik Özellikleri İle İlişkisinin İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Nesefî, Ebü'l-Muʿîn. *Tevhidin Esasları.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Erbaş, Ali. "Melek". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/37-39. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Erdem, Hüsamettin. "Deizm". *TDV İslam Ansiklopedisi.* 9/109-111. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.

Erdoğan, Emine. *Tanrı Algısı, Dinî Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Ergezen, Efsun. *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Erkorkmaz, Ünal vd. "Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Uyum İndeksleri". *Turkiye Klinikleri J Med Sci* 33/1 (2013), 210-223.

Erkuş, Adnan. *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme: Temel Kavramlar ve İşlemler*. Ankara: Pagem Akademi, 2014.

Ermiş, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Eş'arî Kelâmı*. çev. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Eşʿarî, Ebü'l Hasan. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.

Euronews. "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?. Erişim 10 Mart 2021. https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek

Fetihi, Leyla. "Ergenlik ve Toplum". *Eğitim ve Bilim* 27/125 (2002), 62-68

Flew, Anthony Garrard Newton. "Agnosticism". *Britannica*. Erişim 4 Mayıs 2021. https://www.britannica.com/topic/agnosticism

Flynn, Thomas. *Existentialism A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Francis, Leslie J. - Brown, Laurence B. "The Influence of Home, Church and School on Prayer among Sixteen-Year-Old Adolescents in England". *Review of Religious Research* 33/2(1991), 112-122.

Fowler, James W. *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and Quest for Meaning*. San Francisco: Harper&Row, 1981.

George, Darren - Mallery, Paul. *IBM SPSS Statistics 25 Step by Step: A Simple Guide and Reference*. New York: Routledge, 2019.

Glock, Charles Y. "Dindarlığın Boyutları Üzerine". çev. Günter Kehrer. *Din Sosyolojisi*. Derleyenler: Yasin Aktay - M. Emin Köktaş. İstanbul: Vadi Yayınları, 1998.

Göçmen, Doğan. " Deizme ve Deistlere Dair Bazı Temel Gözlemler". *Bilim ve Ütopya* 282 (2018), 1-10.

Görmez, Mehmet. “Günümüz İslâm Toplumlarında İnanç Problemleri”. *Uluslararası Günümüz İslâm Toplumlarında İnanç Problemleri Sempozyumu.* Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2013,23-35.

Güneş, Abdurrahman. “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014), 153-164.

Güneş, Kamil. *Meleklere İman*. DİB Yayınları, ts.

Gündoğar, Hamdi. “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm.* Ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017, 29-40.

Gündoğar, Hamdi –Yürgüç, M. Sait. “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı (Adıyaman Örneği)”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/6 (2019), 643-670.

Gündüz, Muhammed Muhdi.“Gelişim Özellikleri Doğrultusunda Gençliğin Din Eğitimi*”, e-Şarkiyat İlmi Araşatımalar Dergisi* 4/12 (2020), 1092-1117.

Gürsu, Orhan. *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Hak Dni Kur’an Dili Meâli, çev. Yazır, Elmalılı Hamdi. haz. Selahattin Kaya, Cahit Baltacı, Kerim Aytekin. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.

Harlak, Hacer - Eskin, Mehmet. Dinî Yönelim ve Dindarlık Ölçeklerinin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi, *Yeni Symposium* 56/2(2018), 24-32.

Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma- Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Harris, Sam. *İnancın Sonu*. çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014.

Hassall, Christopher. - Bushfield, Ian. “Increasing Diversity in Emerging Non-religious Communities. *Secularism and Nonreligion* 3/7 (2014), 1-9. http://dx.doi. org/10.5334/snr.as

Haught, John. “Atheism”. *Encyclopedia of Science and Religion.* ed. J. Wentzel Vrede van Huyssteen. New York: Macmillan Reference, 2003.

Holdcroft, Barbara B. “What is Religiosity”. *Journal of Catholic Education* 10/1 (2006), 89-103.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Hökelekli, Hayati (ed.). *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.

Hume, David. *Doğal Din Üstüne*. çev. Mete Tuncay. İstanbul: İmge Kitabevi, 4. Baskı, 1995.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. *Lisân'ul-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dar'us-Sadır, ts.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *Kitâbuş-şifâ Metafizik II*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

İbnü'n Nedîm, Muhammed B. İshak. *El-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

İmamoğlu, Abdulvahit –Ferşadoğlu, Saliha. "Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dinî Tutum ve Davranışların Tahlili". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 19-40.

İnanç Yazgan, Banu vd. *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*. İstanbul: Nobel Kitabevi, 2005.

İncedal, Ayhan. *Ergenlerde ve Kimlik Statüsü Arasındaki İlişki*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Irwing, Paul vd. (ed.). *The Wiley Handbook of Psychometric Testing: A Multidisciplinary References on Survey, Scale and Test Development*. New Jersey: John Wiley&Sons Ltd, 2018.

James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık,2017.

Johnson, Tina. "Deism Revisited: A Modern Approach". *Dialogue & Nexus* 3 (Fall 2015-Spring 2016), 1-7.

Kalfa, Nazlı Tutku. *Gençlik Dönemi İnanç Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kalgı, Mehmet Emin. *Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık ve Kişilik Arasındaki ilişki Üzerine Bir Araştırma*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Kandemir, Ahmet Mekin. *İslam'da Kader ve Kazâ İnancı*. Ankara: DİB Yayınları, 2021.

Kandemir, Sibel. "Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2(Eylül2021), 230-256.

Kant, Immanuel. *Saf Aklın Sınırları İçerisinde Din*. çev. Suat Başar Çağlayan. Konya: Literatürk Academia, 2012.

Kant, Immanuel. *Arı Usun Eleştirisi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1993.

Karadaş, Cağfer. *Kadere İman*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Karagöz, Yalçın. SPSS AMOS META Uygulamalı İstatiksel Analizler. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.

Karakaya, Mehmet Murat. "İbn Rüşd Felsefesinde Kötülük". *Beyt'ül Hikme* 9/2 (2019), 493-514.

Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016.

Kaptan, Saim. *Bilimsel Araştırma Teknikleri*. Ankara: Rehber Yayınevi, 1977.

Kavros, Peregrine Murphy ."Religion". *Encyclopedia of Psychology and Religion*, ed. David A. Leming vd. New York: Springer, 2010.

Kavun, Yusuf. *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kaya, Mahmut. "Ebû Bekir Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/479-485. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007.

Kaya, Mevlüt. "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13(2001), 43-78.

Kaya, Tayfur. *Ergenlerde Saldırganlık ve Dindarlık İlişkisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Kaya, Zeynep. *Türk Toplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2015.

Kaymakcan, Recep vd., *Seçmeli Din Eğimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu*. İstanbul: Çınar Basım Yayın, 2013.

Kaymakcan, Recep. *Gençlerin Dine Bakışı ve Okullarda Din-Değerler Öğretimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2021.

Kazanç, Fethi Kerim. "Kelâmî Düşüncede Kötülük Sorununa Kısa Bir Bakış". *Kelam Araştırmaları* 6/1 (2008),77-106.

Keskin, Halife. *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi.* İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Kenny, Anthony. *What is Faith*. New York: Oxford University Press,1992.

Kılavuz, M.Akif. "Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 251-305. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.

Kılavuz, Saim. *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.

Kimter, Nurten. "İlgili-Seven Anne-Baba Tutumları İle Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine". *Dini Araştırmalar* 18/46 (2015), 9-44.

Koç, Mustafa. "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik". *Ekev Akademi Dergisi* 15 (2003), 113-132.

Koç, Mustafa. "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (2004), 231-256.

Koç, Mustafa. "Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki İlişki Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 217-248.

Koçak, Zeynep Canan. "Günümüz Yerleşik Peygamber Tasavvurunun Genç Zihinlerde Karşılığı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/42 (2019), 117-134.

Konaklı, Numan vd. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*. Ankara: MEB Yayınları, ts.

Konda. "2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu". Erişim 12 Nisan 2021. https://interaktif.konda.com.tr/tr/HayatTarzlari2018/

Korkmaz, Arif. *Ateizmin Psiko-Sosyolojisi II Ampirik Çerçeve*. Konya: Palet Yayınları, 2019.

Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 1-26.

Lewis, Hywel David. "Theism" *Britannica*. Erişim 5 Mayıs 2021. https://www.britannica.com/topic/theism

Locke, John. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme III.-IV. Kitap*. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.

Macit, Sadullah. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7.* Ankara: FCM Yayıncılık, 2019.

Madge, Nicola. - Hemming, Peter J. "Young British Religious 'Nones': Findings From The Youth On Religion Study". *Journal of Youth Studies* 20/7 (2016), 872-888. https://doi.org/10.1080/13676261.2016.1273518

Manafov, Rafi. "Meşşâî Felsefe ve Kelam Düşüncesinde 'Adl-i İlahi' (Teodise) Meselesi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/28(2009),105-124.

Manuel, Frank Edward ."Deism". *Britannica*. Erişim: 29 Nisan 2021.

https://www.britannica.com/topic/Deism/Deists-in-other-countries

Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Kitâbü't-Tevhîd*. Ankara: İsam Yayınları, 2003.

Mcguire, Meredith B. - Spickard, James V. "Modern Dünyada Din". çev. Filiz Orhan. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (2017), 233-292.

MEB. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Devlet Kitapları Müdürlüğü, 2010.

MEB. *Anadolu İmam-Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programı*. Ankara, 2018.

MEB. *İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programı*. 2010.

MEB. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara, 2018.

MEB. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Temel Dinî Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı*. 2018.

Milliyet Gazetesi. "Türkiye'de Dindar Oranı Yüzde 74". Erişim 1 Nisan 2021. http://www.milliyet.com.tr/turkiye-de-dindar-orani-yuzde-74-gundem2432790/

Mendeş, Necip Fazıl. *Ortaöğretim Öğrencilerinin İnanç Esaslarını Algılayış Biçimleri (Tuzla Örneği)*.Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Menküç, Dilek. *DKAB Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Meydan, Hasan. "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma) ". *Turkish Studies* 10/3 (2015), 673-694.

Molacı, Melike. “Modern Teodise Denemelerinin Olanağı Üzerine”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 58/2 (2018),1300-1326.

Moshman, David. *Adolescent Psychological Development Rationality, Morality and Identity*. London: Lawrence Erlbaum Associates, 2005.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm İdealler ve Gerçekler*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Nayır. Sabahattin vd., Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı. Ankara: MEB Yayınları.

New World Encyclopedia Contributors, “Deism”. *New World Encyclopedia*. Erişim 28 Nisan 2021. https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Deism#

Ok, Üzeyir. “Din Bilimleri Araştırmalarında "Bakış Açıları" Üzerine”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 485-498.

Ok, Üzeyir. “Dinî Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 528-549.

Ok, Üzeyir. “The Ok-Religious Attitude Scale (Islam): İntroducing an İnstrument Originated in Turkish for İnternational Use”, *Journal of Beliefs & Values* 37/1, 55-67. https://doi.org/10.1080/13617672.2016.1141529.

Okumuş, Ejder. “Toplumsal Değişim ve Din”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2009), 323-347.

Oluğ, Fatma. *Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerde Dinî Tutum ve Davtanışlar (Sakarya Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Onay, Ahmet. “Mezun Oldukları Liselere Göre Üniversite Öğrencilerinin Dindarlık Düzeyleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmetlerine ve Dinî Gruplara Yönelim Durumları”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003), 171-194.

Osmanoğlu, Cemil. “Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç”. *bilimname* 27/2 (2014), 177-206.

Ozorak, Elizabeth Weiss. “Social and Cognitive Influences on the Development of Religious Beliefs and Commitment in Adolescence”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 28/4 (1989), 4448-463.

Öymen, Örsan K. “ Felsefe Tarihinde Ateizm”. *Ateist Dergi*,11 (2014), 3-7.

Özbolat, Abdullah. “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik,Yüzeyleşen Dindarlık”. Journal of Islamic Research 28/3 (2017), 265-278.

Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015).

Özçömak, Mehmet Suphi & Çebi, Kübranur.”İstatiksel Güç Analizi: Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Üzerine Bir Uygulama”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 31/2 (2017), 413-431.

Özdemir, Metin.”Kötülük Meselesine Felsefî ve Kelâmî Açıdan Mukâyeseli Bir Yaklaşım”. *Journal of Islamic Research* 27/3 (2016), 235-250.

Özdemir, Baksen. *13-20 Yaşları Arasında Dinî Gelişim ve Eğitimi (James W. Fowler’ın İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Özdemir, Safiye. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 6.* Ankara: Dörtel, 2019.

Özden, H. Ömer.“İbn Sinâ ve Leibniz’de Kötülük Problemi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 269-286.

Özen, Muhyettin. İlkokul Dönemi Çocuklarının İnanç Tutumlarının Oluşmasında Anne ve Babalarının Rolü”. *Kırıkkale İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)* 3/5 (2018), 117-140.

Özervarlı, M. Sait. “Melek”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özkan, Recep. “Toplumsal Yapı, Değerler ve Eğitim İlşkisi”. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 19/1 (2011), 333-344.

Özkarpuzcu, Habibe Aslıhan. *Konya Ilgın İlçe Merkezindeki Ortaöğrenim Gençliğinin Din Algısı ve Dinî Yaşayışları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Öztürk, Yusuf. *Ergenlerde Dindarlık İle Öznel İyi Oluş Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Özyurt, Cevat. “Marx’ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din*”. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2014), 207-240.

Parlaz, Evrim Akçan vd.“Ergenlik Dönemi: Fiziksel Büyüme, Psikolojik ve Sosyal Gelişim Süreci”. *Turkish Family Physician* ¾ (2012),10-16.

Peker, Hasan. “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2018), 13-42.

Perşembe, Erkan. “Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14-15 (Haziran 2003), 159-181.

Peterson, Michael vd.. *Akıl ve İnanç. İ*stanbul: Küre Yayınları,6. Baskı, 2016.

Petts, Richard J. “Parental Religiosity and Youth Religiosity: Variations by Family Structure”. *Sociology of Religion* (2014), 1-26. doi:10.1093/socrel/sru064

Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç.* İstanbul: Küre Yayınları, 2006.

Pew Research Center. “Religion Among the Millennials”. Erişim 3 Ocak 2020. https://www.pewforum.org/2010/02/17/religion-among-the-millennials/

Pew Research Center. “The Global Religious Landscape” (Erişim 3 Ocak 2020. https://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/

Pew Research Center. ”Religiously Unaffiliated”. Erişim 5 Haziran 2021. https://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-unaffiliated/

Pınarbaşı, Bekir - Özdemir, Fikri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*. Ankara: SDR Yayıncılık, 2019.

Punch, Keith F. *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.

Rocheblave- Spengle, Anne- Marie. *Ergenlik Psikolojisi*, çev. Bekir Onur. Ankara: Maya Yayıncılık, 1980.

Rowe, William L. “Agnosticism”. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 4 Mayıs 2021. https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/agnosticism/v-1

Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn. *Mâtüridîyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 2005.

Sağır, Rukiye. *Ergenlerde Dindarlık, Özdenetim ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Sayan, Yunus Emre - Tavukçuoğlu, Mustafa. “Yüksek Din Öğretimi Öğrencilerinin Öğrenme İklimi Algılarının Akademik Özyeterlik ve Akademik Başarıyla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (2020), 833-855.

Scott, Eugenie C. *Evolution vs. Creationism An Introduction*. London: Greenwood Press, 2004.

Sevinç, Kenan vd. "Dindar ve Spiritüel Olmama (DİSOL) Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 59-86.

Sevinç, Kenan - Mehmetoğlu, Ali Ulvi. "İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi". *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 87-116.

Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 101-132.

Silver, Christopher F. vd. "The Six Types of Nonbelief: a Qualitative and Quantitative Study of Type and Narrative". *Mental Health Religion&Culture* 17/10 (2014), 990-1001. https://doi.org/10.1080/13674676.2014.987743

Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Sönmez, Vecihi. "Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r Ravendî". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd.. 271-295 .Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Steinberg, Laurence. - Sheffield Morris, Amanda. "Adolescent Development". *Annual Review of Psychology* 52 (2001), 83-110.

Susman, Elizabeth J. vd. "Puberty, Sexuality, and Health". *Handbook of Psychology*. ed. Irwing B. Weiner. 6/295-324. USA: John Wiley&Sons, 2003.

Sümer, Nebi vd. "Anne-Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış". *Türk Psikoloji Yazıları* 13/25 (2010), 42-59.

Sümer, Nebi. "Yapısal Eşitlik Modelleleri: Temel Kavramlar ve Örnek Uygulamalar". *Türk Psikoloji Yazıları* 3/6 (2000), 49-74.

Şahin, Erdem. *Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık Düzeyi ve Okul Başarısı İlişkisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, , Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şahin, Murat. "Kültür Değişimleri ve Eğitim", *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi* 5/3 (2019), 458-466.

Şahinalp, Hacer. "İslâm Akâidinin Modellediği Sorumlu Özgür Kişilik". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/3 (2019), 1234-1263.

Şanlı, Deniz - Öztürk, Candan. "Anne Babaların Çocuk Yetiştirme Tutumları ve Tutumlar Üzerine Kültürün Etkisi". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi* 8/4 (2015), 240-246.

Şehristânî, Ebu'l Feth. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.

Şekkeli, Nesibe Şeyma. *Ergenlerde Adaletli Davranışın ve Dürüstlüğün Dindarlık Eğilimleriyle İlişkisi*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şimşek, Seher. *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Ağrı: İbrahim Çeçen Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Şimşek, Ali (ed.). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.

Tabachnick, Barbara G. & Fidell, Linda S. *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson, Sixth Edition, 2013.

Taftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Kelâm İlmi ve İslam Akâidî Şerhu'l-Akâid*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

Tamney Joseph B. vd. "Innovation Theory and Religious Nones". *Journal for the Scientific Study of Religion* 28/2 (1989), 216-219.

Taslaman, Caner. *Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2007.

Tanrıverdi, Hasan. *İnancın Rasyonelliği Sorunu*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2012.

Taplamacıoğlu, Mehmet. "Yaşlara Göre DinîYaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (1962), 141-151.

Tavşancıl, Ezel. *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2006.

Tavukçuoğlu, Mustafa. - Erdem, Hüsamettin. *Eğitim Fakülteleri İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*. Ankara: Nobel: 2005.

Taylor, James E. "New Atheism". *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 3 Mayıs 2021. https://iep.utm.edu/n-atheis/

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfü ıstılâḥâti'l-fünûn ve'l-'ulûm,* nşr. Ali Dahrûc – Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Tekin, Mustafa. "Postmodernizmin Din Sorunu", *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 7-24.

Tetik, Hayati. "İlköğretim DKAB Dersi 2010-2018 Öğretim Programı Ünite ve Kazanımları Üzerine Bir Değerlendirme". *Universal Journal of Theology* 3/1 (2018). 64-86.

Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*. çev. Fahrullah Terkan- Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

Tomlins, Steven. - Beaman, Lori G. "Introduction." *In Atheist Identities: Spaces and Social Contexts*, ed. Lori G. Beaman - S. Tomlins. 1–18. New York: Springer, 2015.

Topaloğlu, Aydın. "Teizm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/332-334. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Topaloğlu, Aydın. *Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm.* İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001.

Topaloğlu, Aydın. *"Materyalizm".* *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/137-140. Ankara: TDV Yayınları.

Topaloğlu, Bekir. *Allah İnancı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2006.

Topaloğlu, Bekir vd. *İslâm'da İnanç Esasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Toprak, Süleyman. *Ahirete İman*. DİB Yayınları, ts.

Topuz, Metin."Kötülüğü Kavranabilir Kılmak: Kant'ın Teodise Üzerine Düşünceleri". *Beytulhikme* 6/2 (2016), 245-271.

Turriel, Elliot. "The Development of Morality". *Child and Adolescent Development An Advanced Course*, ed.William Damon-Richard M. Lerner. 473-514. New Jersey: John Wiley&Sons, 2008.

Tümer, Günay. "Din". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Günay Tümer, "Brahmanizm", *TDV İslam Ansiklopedisi.* 6/329-333. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007.

Türkben, Tuncay. "Aktif Öğrenme Yöntemiyle Oluşturulmuş Sınıf Ortamının Öğrenciler Üzerindeki Etkisi", *Turkish Studies* 10/7 (2015), 899-916. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8331

Ulusoy, Ayten. *Gelişim ve Öğrenme*, 3. Baskı. Ankara: Anı Yayıncılık, 2004.

Uslu, Ferit. *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Uslu, Ferit."Agnostizim". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 5-28.

Ünverdi, Mustafa. “Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri”. *İlahiyat Akademi* 12 (2020), 145-182.

Vitz, Paul C. çev. Kenan Sevinç. “Ateizm Psikolojisi”, *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013), 133-147.

Wulff, David M. *Psychology of Religion, Classic &Contemporary*. New Jersey: John Wiley &Sons, Second Edition, 1997.

Yapıcı, Asım. “Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 66-116.

Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Yazır, M. Hamdi. *Hak Dinî Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. İstanbul: Azim Yayıncılık, ts.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Peygamber”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yemez, İbrahim – Akdoğan, Mehmet Şükrü. “Dinî Değerlerin Demografik Faktörlere Göre İncelenmesi: Sivas İli Örneği”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2019),469-489.

Yeprem, Saim. *Mâtürid’i’nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2000.

Yeşilyurt, Temel. “Kuşkuyu Dışlayıcı Bir Süreç Olarak İman”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (Elazığ 2000), 537-555.

Yiğit, Hulusi vd. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı.* Ankara: MEB Yayınları.

Yiğit, Hulusi vd. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı.* Ankara: MEB Yayınları.

Yüce, Fatma. “Din Felsefesinde Kötülük Problemi: Algısal Kötülük Kavramıyla Yeni Bir Perspektif”, *Felsefe Dünyası* 63 (2016), 179-202.

Yıldırım, Süreyya. *13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı Üzerine Bir Araştırma*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2018.

Yıldırım, Ali. – Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 9. Baskı, 2013.

Yıldız, Murat. “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”. *tabula-rasa* 1/1 (2001), 19-42.

Yılmaz, M. Betül. “ İlköğretim 6. ve 7. Sınıf Öğrencilerinin Bilgisayara Yönelik Bağımlılık Gösterme Eğilimlerinin Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi”. *Eğitim Teknolojileri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2010), 1-16.

Cengiz Yılmaz vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2016.

Zavalsız, Y. Sinan - Şahin, Ensar. “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 567-599.

Zeidan, Adam. “Religion”. *Britanicca*. 27.12.2020. https://www.britannica.com/topic/religion

Zengin, Mahmut. “Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi” *Değerler Eğitimi Dergisi* 25/11 (2013), 271-301.

Zuckerman, Phil. Contrasting irreligious orientations, Atheism and Secularity in USA and Scandinavia”. *Approaching Religion* 2/1 (June 2012), 8-20.

EKLER

Ek 1. Kişisel Bilgi Anketi

Sevgili Gençler,

Burada sorulan sorulara verdiğiniz cevaplar herhangi bir kurumla paylaşılmayacak ve değerlendirmeler kişisel değil, gruplara göre yapılacaktır. İsim, numara gibi tanıtıcı bilgiler yazmayınız. Araştırma sonuçlarının güvenilir olması, maddelerin samimiyetle cevaplandırılmasına bağlıdır. Bu araştırmada elde edeceğimiz veriler doktora tezimize kaynaklık edecektir. Lütfen sizin durumunuzu en iyi yansıtan seçeneği ⬤ şeklinde işaretleyiniz. Her maddeyi cevaplandırınız ve boş madde bırakmayınız. Tek bir seçeneği işaretlemeniz istenen sorularda lütfen birden fazla seçeneği işaretlemeyiniz. Bazı sorularda bulunan "Diğer "seçeneğini işaretlediyseniz boşluğa cevabınızı yazınız. Ölçeğin sonunda bulunan açık uçlu sorulara cevap vermeyi unutmayınız. Görüş ve önerileriniz için ayrılan satırlara ölçekle ilgili düşüncelerinizi yazabilirsiniz.

Katkılarınız için şimdiden teşekkür eder, eğitim hayatınızda başarılar dilerim.

Sibel KANDEMİR
Necmettin Erbakan Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Öğrencisi

Birinci sayfadaki ölçek maddeleri ile ilgili düşünceleriniz:

-...

....

....

....

1. Cinsiyetiniz: (K) Kız (E) Erkek

2. Okuduğunuz okul:
- ○ İHL / AİHL
- ○ Fen Lisesi
- ○ Anadolu Lisesi
- ○ Sosyal Bilimler Lisesi
- ○ Güzel Sanatlar Lisesi
- ○ Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
- ○ Diğer: ....

3. Sınıfınız: (9) (10) (11) (12)

4. Anne eğitim durumu:
- ○ Okuryazar değil
- ○ İlkokul mezunu
- ○ Ortaokul mezunu
- ○ Lise ve dengi okul mezunu
- ○ Fakülte veya yüksekokul mezunu
- ○ Diğer: ....

5. Baba eğitim durumu:
- ○ Okuryazar değil
- ○ İlkokul mezunu
- ○ Ortaokul mezunu
- ○ Lise ve dengi okul mezunu
- ○ Fakülte veya yüksekokul mezunu
- ○ Diğer: ....

6. Aileniz için dini değerler önemli midir?
- ○ Hayır
- ○ Kısmen
- ○ Evet

7. Anne veya babanızın, dini görevleri yerine getirmeniz konusunda zorlamaları oldu mu?
- ○ Hiçbir zaman
- ○ Bazen
- ○ Her zaman

8. Okul dışında dini eğitim aldınız mı?
- ○ Evet
- ○ Hayır

9. Yukarıdaki soruya cevabınız evet ise okul dışında nerede din eğitimi aldınız?
- ○ Camide
- ○ Kur'an Kursunda
- ○ Vakıf/dernek kurslarında
- ○ Ailede
- ○ Belediye kurslarında
- ○ Diğer: ....

10. Dini bilgi durumunuz aşağıdakilerden hangisine uygundur?
- ○ Yetersiz
- ○ Kısmen yeterli
- ○ Yeterli

11. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları dinle ilgili aklınıza takılan sorulara cevap vermekte midir?
- ○ Hayır
- ○ Kısmen
- ○ Evet

12. Size göre gelir durumu bakımından aileniz aşağıdaki sosyo-ekonomik kesimlerden hangisine girmektedir?
- ○ Geliri düşük
- ○ Ortanın altı
- ○ Orta
- ○ Ortanın üstü
- ○ Geliri yüksek

13. Yetiştiğiniz aile ortamını aşağıdaki şıklardan hangisi en iyi betimlemektedir. (Tek bir seçeneği işaretleyiniz.)
- ○ Otoriter (baskıcı)
- ○ Hoşgörülü ve güven verici
- ○ Aşırı koruyucu
- ○ İlgisiz
- ○ Tutarsız / kararsız
- ○ Serbest (aşırı izin verici)
- ○ Mükemmeliyetçi
- ○ Reddedici

14. Sahip olduğunuz dini inançlar üzerinde <u>en çok</u> hangisinin etkisi olmuştur? (Yalnız bir seçeneği işaretleyiniz.)
- ○ Ailem
- ○ Arkadaşlarım
- ○ Öğretmenlerim
- ○ Kitaplar
- ○ Sosyal medya
- ○ Kur'an Kursu
- ○ Diğer: ....

Lütfen karşı sayfadaki soruları da tamamlayınız ►

15. Dini değerlere karşı olumsuz tutum takınmanıza neden olacak herhangi bir olay yaşadınız mı?

- ○ Evet
- ○ Hayır
- ○ Hatırlamıyorum

16. Kur'an'ın içeriği hakkında bilgi sahibi olduğunuzu düşünüyor musunuz?

- ○ Hayır
- ○ Kısmen
- ○ Evet

17. Okulda verilen din eğitiminin, inanç ile ilgili aklınıza takılan sorulara cevap vermede başarılı olduğunu düşünüyor musunuz?

- ○ Hayır
- ○ Kısmen
- ○ Evet

18. Dünyada var olan kötülükler sizin dini değerlere karşı tutumunuzu hangi yönde etkilemiştir?

- ○ Olumlu yönde etkilemiştir.
- ○ Olumsuz yönde etkilemiştir.
- ○ Ne olumlu ne de olumsuz yönde etkilemiştir.

19. İslam dünyasındaki uygulamalar, dini değerlere karşı tutumunuzu hangi yönde etkilemiştir?

- ○ Olumlu yönde etkilemiştir.
- ○ Olumsuz yönde etkilemiştir.
- ○ Ne olumlu ne de olumsuz yönde etkilemiştir.

20. Şimdiye kadar karşınıza çıkan din dersi öğretmenlerinin tutum ve davranışları sizin dini değerlere karşı tutumunuzu hangi yönde etkilemiştir?

- ○ Olumlu yönde etkilemiştir.
- ○ Olumsuz yönde etkilemiştir.
- ○ Ne olumlu ne de olumsuz yönde etkilemiştir.

21. Kitle iletişim araçları (tv, gazete, dergi v.b.) dini değerlere karşı tutumunuzu hangi yönde etkilemiştir?

- ○ Olumlu yönde etkilemiştir.
- ○ Olumsuz yönde etkilemiştir.
- ○ Ne olumlu ne de olumsuz yönde etkilemiştir.

22. Dindarların tutum ve davranışları dini değerlere karşı tutumunuzu hangi yönde etkilemiştir?

- ○ Olumlu yönde etkilemiştir.
- ○ Olumsuz yönde etkilemiştir.
- ○ Ne olumlu ne de olumsuz yönde etkilemiştir.

23. Allah inancı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden <u>size en uygun</u> olanı işaretleyiniz. (Tek bir seçeneği işaretleyiniz.)

- ○ Allah'ın var olduğuna inanmıyorum.
- ○ Allah'ın olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna da inanmıyorum.
- ○ Herhangi bir dini benimsemiyorum ama bence yaratıcı, yüce bir güç var.
- ○ Bazı şüphelerim olmakla beraber, Allah'a inandığımı hissediyorum.
- ○ Allah'ın gerçekten var olduğunu biliyorum ve bu konuda hiçbir şüphem yok.
- ○ Fikrim yok

24. İnançla ilgili cevaplanmasını istediğiniz sorular nelerdir? Yazınız.

-..

....

-..

....

-..

....

Ek 2. Din Dışı Yönelim Ölçeği

	Hiç Katılmıyorum (1)	Az Katılıyorum (2)	Orta düzeyde Katılıyorum (3)	Çok Katılıyorum (4)	Pek çok katılıyorum (5)
1. Dünyadaki kötülüklere, savaşlara ve haksızlıklara bakınca, Allah'ın varlığından şüphe ediyorum.					
2. Neyin doğru neyin yanlış olduğuna insan aklıyla karar verebilir, bunun için peygamber gönderilmesine gerek yoktur.					
3. Ölümden sonra insanların cennete veya cehenneme gideceğine inanmak bana anlamlı gelmiyor.					
4. Evrenin görünmeyen bir varlık tarafından yaratıldığına inanmaktansa, bu konudaki bilimsel açıklamalara güvenmek bana daha anlamlı geliyor.					
5. Dünyada olaylar doğa kanunları çerçevesinde meydana geldiği için dua etmenin bir şey değiştirdiğini düşünmüyorum.					
6. Dini konulara ilgi duymuyorum.					
7. Peygamberlerin mucizeleri olarak anlatılan olayların gerçek olmadığını düşünüyorum.					
8. Allah'ın insanlardan ibadet etmelerini beklediğini düşünmüyorum .					
9. Allah'ın varlığına dair elimizde bir kanıt olmadığı için inanmıyorum.					

Ek 3. Ok Dinî Tutum Ölçeği

	Hiç Katılmıyorum (1)	Az Katılıyorum (2)	Orta düzeyde Katılıyorum (3)	Çok Katılıyorum (4)	Pek çok Katılıyorum (5)
1. Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum.					
2. Dinî inancın insanlara yararından çok zararı olduğunu düşünüyorum.					
3. Ezan, dua veya ayet gibi dinî okumaları dinlediğimde duygulanırım.					
4. Dinî etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım.					
5. Yaşantımın dinî değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.					
6. İnandığım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım.					
7. Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.					
8. Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.					

Ek 4. İl Milli Eğitim Müdürlüğü Araştırma İzin Onayı

T.C.
KONYA VALİLİĞİ
İl Millî Eğitim Müdürlüğü

Sayı : 83688308-605.99-E.4878313 05.03.2020
Konu : Araştırma İzni (Sibel KANDEMİR)

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE
(Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı)

İlgi : a) MEB Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğünün 21.01.2020 tarihli ve 2020/2 sayılı Genelgesi.
b) 19/02/2020 tarihli ve 48178250-300-E.3884 sayılı yazınız.

Üniversiteniz Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Sibel KANDEMİR'in "Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma " konulu araştırmasını uygulama talebi incelenmiştir.

Araştırmanın; Karatay, Meram ve Selçuklu ilçerinde bulunan ortaöğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilere eğitim öğretimi aksatmamak ve ilgi (a) Genelgede belirtilen açıklamalara uyulması kaydıyla uygulanmasında sakınca görülmemektedir. Müdürlüğümüze bağlı eğitim kurumlarındaki çalışmaların 2019-2020 eğitim öğretim yılı içerisinde tamamlanması zorunludur. Araştırma kapsamında yürütülecek çalışmaların 2019-2020 eğitim öğretim yılında tamamlanmaması durumunda Müdürlüğümüzden tekrar izin alınması gerekmektedir.

Araştırmada Müdürlüğümüz tarafından onaylanarak gönderilen veri toplama araçlarının kullanılması, elde edilecek kişisel verilerin gizliliği hususuna dikkat edilmesi ve araştırma sonucunun CD ortamında iki nüsha olarak Müdürlüğümüze gönderilmesi gerekmektedir.

Bilgilerinizi ve adı geçene tebliğini arz ederim.

Seyit Ali BÜYÜK
İl Milli Eğitim Müdürü

Ek:
1-Genelge (3 Sayfa)
2-Kişisel Bilgi Formu (4 Sayfa)
3-Dini İnanç Envanteri (2 Sayfa)

Akçeşme Mah.Garaj Cad. No: 4 Karatay/KONYA
Elektronik Ağ: http://konya.meb.gov.tr
e-posta: istatistik42@meb.gov.tr

Ayrıntılı bilgi için : Abdurrahman KAYNAK - Şef
Ali Naci IŞIK VHKİ
Tel: (0 332) 353 30 50 - Faks : (0 332) 351 59 40

Ek 5. İl Milli Eğitim Müdürlüğü Araştırma Süresini Uzatma Onayı

T.C.
KONYA VALİLİĞİ
İl Millî Eğitim Müdürlüğü

Sayı : 83688308-605.99-E.11623261 31.08.2020
Konu : Araştırma İzni (Sibel KANDEMİR)

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE
(Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı)

lgi : a) MEB Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğünün 21.01.2020 tarihli ve 2020/2 sayılı Genelgesi.
b) 05/03/2020 tarihli ve 83688308-605.99-E.4878313 sayılı yazımız.
c) 27/08/2020 tarihli ve 11344354 sayılı dilekçeniz.

Üniversiteniz Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Sibel KANDEMİR'in "Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma " konulu araştırmasına ilgi (b) yazımız ile Müdürlüğümüz tarafından verilmiş olan uygulama izninin uzatılması ile ilgili talebiniz incelenmiştir.

Araştırmanın; Karatay, Meram ve Selçuklu ilçerinde bulunan ortaöğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilere eğitim öğretimi aksatmamak ve ilgi (a) Genelgede belirtilen açıklamalara uyulması kaydıyla uygulanmasında sakınca görülmemektedir. Müdürlüğümüze bağlı eğitim kurumlarındaki çalışmaların 2020-2021 eğitim öğretim yılı içerisinde tamamlanması zorunludur. Araştırma kapsamında yürütülecek çalışmaların 2020-2021 eğitim öğretim yılında tamamlanmaması durumunda Müdürlüğümüzden tekrar izin alınması gerekmektedir.

Araştırmada Müdürlüğümüz tarafından onaylanarak gönderilen veri toplama araçlarının kullanılması, elde edilecek kişisel verilerin gizliliği hususuna dikkat edilmesi ve araştırma sonucunun çalışma bitiminden itibaren 30 gün içerisinde CD ortamında bir nüsha olarak Müdürlüğümüze gönderilmesi gerekmektedir.

Bilgilerinizi ve adı geçene tebliğini arz ederim.

Seyit Ali BÜYÜK
İl Milli Eğitim Müdürü

Ek:
1-Genelge (3 Sayfa)
2-Kişisel Bilgi Formu (4 Sayfa)
3-Dini İnanç Envanteri (2 Sayfa)

Akçeşme Mah.Garaj Cad. No: 4 Karatay/KONYA
Elektronik Ağ: http://konya.meb.gov.tr
e-posta: istatistik42@meb.gov.tr

Ayrıntılı bilgi için : Abdurrahman KAYNAK - Şef
Ali Naci IŞIK VHKİ-1210
Tel: (0 332) 353 30 50 - Faks : (0 332) 351 59 40

Ek 6. Necmettin Erbakan Üniversitesi Etik Kurul Onayı

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

ETİK KURULLAR

SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU BAŞKANLIĞI ETİK KURUL KARARI

Etik Kurul Toplantı Tarihi/Sayısı ve Karar No	**Tarih:19/03/2021 Toplantı Sayısı:03 Karar No:2021/134**
Araştırmanın Başlığı	Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma
Sorumlu Araştırmacı	Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU
Yardımcı Araştırmacılar	Sibel KANDEMİR
Etik Kurul Kararı	Başvurunuz değerlendirilmiş olup araştırmanız Etik Kurul tarafından uygun görülmüştür.
Düzeltme ise gerekçeleri	
Uygun Değil ise gerekçeleri	

ASLI GİBİDİR
29/03/2021

Doç. Dr. Ahmet KURNAZ
Etik Kurul Başkanı

Ek 7. Konya İl Merkezindeki Lise Öğrenci Sayısına İlişkin İl Milli Eğitim Müdürlüğü Belgesi

Satır Etiketleri	Toplam KU Toplam	TOPLAM ÖĞRENCİ
KARATAY	**37**	**20204**
Anadolu İmam Hatip Lisesi	6	2252
Anadolu Lisesi	8	6010
Anadolu Meslek Programı	6	4279
Fen Lisesi	1	441
İmam Hatip Lisesi	5	3729
Mesleki Eğitim Merkezi	1	1821
Özel Anadolu Lisesi	4	517
Özel Eğitim Meslek Okulu (Zihinsel Engelliler)	1	88
Özel Eğitim Uygulama Okulu (III. Kademe)	1	77
Özel Fen Lisesi	1	49
Özel Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	1	96
Sosyal Bilimler Lisesi	1	558
Spor Lisesi	1	287
MERAM	**39**	**20740**
Anadolu İmam Hatip Lisesi	6	2025
Anadolu Lisesi	8	6509
Anadolu Meslek Programı	7	6322
Fen Lisesi	1	453
İmam Hatip Lisesi	3	1833
Mesleki Eğitim Merkezi	1	1533
Özel Anadolu Lisesi	9	1835
Özel Eğitim Meslek Okulu (Zihinsel Engelliler)	1	82
Özel Eğitim Uygulama Okulu (III. Kademe)	1	60
Özel Fen Lisesi	2	88
SELÇUKLU	**91**	**42283**
Anadolu İmam Hatip Lisesi	8	3218
Anadolu İmam Hatip Lisesi(Yabancı Uyruklular)	1	379
Anadolu Lisesi	16	15678
Anadolu Meslek Programı	10	8985
Fen Lisesi	1	497
Güzel Sanatlar Lisesi	1	243
İmam Hatip Lisesi	6	3894
Mesleki Eğitim Merkezi	1	2369
Özel Anadolu Lisesi	25	4345
Özel Eğitim Meslek Lisesi(İşitme Engelliler)	1	99
Özel Eğitim Meslek Okulu (Zihinsel Engelliler)	2	170
Özel Eğitim Uygulama Okulu (III. Kademe)	2	125
Özel Fen Lisesi	12	1214
Özel Hazırlık Sınıfı Bulunan Anadolu Lisesi	1	184
Özel Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	3	471
Spor Lisesi	1	412
(boş)		
(boş)		
Genel Toplam	**167**	**83227**

20.04.2021 tarihli MEİS sorgu modülü baz alınmıştır.

Abdurrahman KAYNAK
İl Milli Eğitim Müdürlüğü
Strateji Geliştirme Şefi

Satır Etiketleri	Toplam TOPLAM ÖĞRENCİ
KARATAY	**20204**
5GENEL ORTAÖĞRETİM	7575
6MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM	6648
7İMAM HATİP LİSESİ	5981
MERAM	**20740**
5GENEL ORTAÖĞRETİM	8885
6MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM	7997
7İMAM HATİP LİSESİ	3858
SELÇUKLU	**42283**
5GENEL ORTAÖĞRETİM	21918
6MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM	12874
7İMAM HATİP LİSESİ	7491
(boş)	
(boş)	
Genel Toplam	83227

20.04.2021 tarihli MEİS sorgu modülü baz alınmıştır.

Abdurrahman KAYNAK
İl Milli Eğitim Müdürlüğü
Strateji Geliştirme Şefi